

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1982

Koole, Rudolf; Lucardie, Anthonie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1983

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Koole, R., & Lucardie, A. (editors) (1983). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1982*. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1982

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
HOGE DER A 10
9712 AC GRONINGEN
TEL.: 050 - 115386

Colofon

© 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

redactie: R.A. Koole, A.P.M. Lucardie
eindredactie: R.A. Koole
typewerk: A.H. Rookmaker
druk- en bindwerk: Centrale Reproductiedienst Rijksuniversiteit
Groningen (februari/maart 1983)

Dit Jaarboek kan men *bestellen* door f15,00 over te maken op giro 826171
t.n.v. Rijksuniversiteit Groningen onder vermelding van "Jaarboek 1982
DNPP 084503"

VOORWOORD

Het documenteren en bestuderen van partijpolitieke gebeurtenissen blijft interessant en noodzakelijk. Interessant omdat deze gebeurtenissen vaak een spiegel en motor zijn van maatschappelijke processen; noodzakelijk omdat de veelheid aan gegevens en opinies een goed zicht op het functioneren van het politieke bestel kan vertroebelen. In een jaar, waarin bijvoorbeeld vanuit de SGP-gelederen naar voren werd gebracht dat het stemrecht van de vrouw moet worden afgewezen, terwijl een andere partij (CPN) juist de 'feminisering' van de partij bepleitte, was het belang van documentatie en studie van politieke partijen zeer duidelijk. Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit te Groningen documenteert de activiteiten van politieke partijen, teneinde informatie hierover makkelijker toegankelijk te maken en studie er naar te bevorderen. Dit Jaarboek 1982 doet hiervan verslag.

Het formaat van dit Jaarboek is kleiner dan in voorgaande jaren. Om het Jaarboek handzamer te maken, de hoeveelheid benodigd papier te verkleinen en de portiekosten te drukken is voor deze grootte gekozen.

Allereerst wordt in het Jaarboek 1982 een overzicht gegeven van de in dat jaar door het DNPP ondernomen activiteiten. De jaarlijks terugkerende kroniek van "het partijgebeuren" doet dit voor die van de politieke partijen.

De bijdrage "Het D'66-congres en de besluitvorming" bevat uitgetikte teksten van een opname, gemaakt ten behoeve van het geluidsarchief van het DNPP. Het artikel over de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij kwam tot stand naar aanleiding van een door het DNPP geïnventariseerd archiefje, dat gedeponneerd is op de Universiteitsbibliotheek te Groningen. Eén van de resultaten van een internationaal onderzoek naar het middenkader van politieke partijen, dat door het DNPP wordt ondersteund, is de bijdrage over "Verdeeldheid binnen partijen". Evenals vorig jaar is een artikel opgenomen ter begeleiding van een speciaal documentatieproject van het DNPP, ditmaal over het buitenlands beleid van politieke partijen. Verheugend is dat twee oud-medewerkers van het DNPP, de heren Bank en Thissen, een bijdrage hebben willen leveren in de vorm van besprekingen van enkele belangrijke recent verschenen boeken. De eerste behandelt een

werk van Bakvis over het katholicisme in Nederland, dat steeds de spil van politiek Nederland vormde. De tweede gaat in op de discussie over de verhouding van politieke partijen tot het staatsrecht naar aanleiding van de overzichtswerken van Elzinga en Van den Brink. Tenslotte wordt onder de titel "Partijleden en campagnekosten" een aanvulling gegeven op een artikel over partijfinanciën, dat in het Jaarboek 1981 verscheen. De aanwinstenlijst beoogt behalve een verantwoordings- ook een signaleringsfunctie te vervullen.

Ik hoop dat ook dit Jaarboek een bijdrage kan leveren aan de bestudering van de Nederlandse Politieke Partijen.

•

Groningen 26 februari 1983

R.A. Koole

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	I
<i>Inhoud</i>	III
<i>Jaarverslag 1982 DNPP</i>	1
Lidie Koeneman en Paul Lucardie, <i>Het partijgebeuren</i> . Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982	10
R.A. Koole, <i>Het D'66-congres en de besluitvorming</i> . Beschouwing bij en letterlijke teksten van de 33ste Algemene Ledenvergadering van D'66, 16 en 17 juli 1982 te Amersfoort	47
J. Hippe, <i>De Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij</i>	107
Michiel S. de Vries, <i>Verdeeldheid binnen partijen</i> . Een vergelijkend onderzoek naar de mate van homogeniteit binnen politieke partijen van vier Europese landen	129
R.A. Koole, <i>Partijprogramma's en buitenlands beleid</i> . Een vooronderzoek naar de ontwikkeling van de visies van politieke partijen op het Nederlandse buitenlandse beleid op basis van de verkiezingsprogramma's van KVP/CDA, PvdA en VVD	161
Jan Bank, <i>Katholieke kiezers in en buiten het gareel</i> . Boekbespreking	196
G.G.J. Thissen, <i>Politieke partijen en recht: discussie zonder einde?</i> Naar aanleiding van twee recent verschenen publicaties	203
R.A. Koole, <i>Partijleden en campagnekosten</i> . Een aanvulling	226
<i>Aanwinstenlijst 1982</i> . Overzicht van de door het DNPP in 1982 verworven schenkingen en aangeschafte werken. Opgesteld door Ida Noomen	230

DNPP-publicaties

252

Auteurs

254

JAARVERSLAG 1982 DNPP

Het jaar 1982 werd voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) gekenmerkt door: de feitelijke inwerkingtreding van een Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP; vergroting van de financiële middelen en de beschikbare ruimte; een wijziging in het personele bestand; en vooral door de gestage uitvoering van de documentatie- en dienstverlenende taken, die ook in dit jaar van drie verkiezingen een groei vertoonden.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het Reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. Nadat door de benoeming van een Hoofd in 1981 de organisatorische en personele structuur eindelijk in overeenstemming was gebracht met een besluit van de Universiteitsraad van 13 december 1979 kwam het Adviescollege in 1982 voor het eerst bijeen. De leden, die met ingang van 1 juli 1982 voor een periode van twee jaar werden herbenoemd, zijn de volgende:

prof. dr. M.G. Buist, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
prof. mr. J.J. Vis, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
prof. dr. P. Valkenburgh, op voordracht van de Faculteit der Sociale

Wetenschappen;

drs. G.W.H. Heynen en

dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), beiden op voordracht van de Bibliothecaris;

prof. dr. I. Lipschits en

mevrouw C.M. Alkema-Hilbrands (secretaris), beiden als andere deskundigen in de zin van art. 9 van de regeling DNPP.

Mr. W.R.H. Koops, Bibliothecaris, is adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege is in het verslagjaar tweemaal plenair bijeengeweesd en heeft zich onder meer gebogen over problemen van ruimte-technische en begrotingstechnische aard. De door het Adviescollege ondersteunde démarches hebben alle tot een positief resultaat geleid: het ruimteprobleem werd voor een groot deel ondervangen en het exploitatie-

krediet werd substantieel verhoogd, terwijl daarnaast een incidenteel inhaalkrediet ten behoeve van de in 1981 opgezette handbibliotheek en brochurecollectie werd verkregen (zie daarvoor de paragraaf getiteld 'beheer').

personeelsformatie

Per 1 januari 1982 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:
mevrouw A.A. Koeneman - documentaliste (1/1 formatieplaats);
drs. R.A. Koole - hoofd (1/1 formatieplaats);
dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker ($\frac{1}{2}$ formatieplaats);
mevrouw A.H. Rookmaker - secretaresse (1/1 formatieplaats).

Per 1 oktober halveerde mevrouw Koeneman haar arbeidstijd, teneinde zich ook te kunnen wijden aan de voortzetting van haar (filosofie)studie.

Op diezelfde datum trad daarom mevrouw I.M. Noomen in dienst. Mevrouw Koeneman en mevrouw Noomen vervullen de taken van de documentalist(e) in een zogenaamde 'duobaan'-constructie, zodat de dienstverlening op dezelfde wijze en met dezelfde openingstijden voortgang vindt.

In het verslagjaar 1982 liepen twee studenten van de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie in Groningen stage op het DNPP: de heren J.M. Oosterhuis (januari/februari) en B. Tans (mei/juni).

beheer

Beheersmatig valt het DNPP onder de Universiteitsbibliotheek, hetgeen inhoudt dat voor het personeelsbeleid en het financieel beleid de Bibliothecaris, mr. W.R.H. Koops, de eindverantwoordelijkheid draagt.

In het verslagjaar is er veelvuldig contact geweest met de Bibliothecaris en overige medewerkers van de UB. De Bibliothecaris nam zitting in de sollicitatiecommissie ten behoeve van de vacature van documentalist(e). De heer Koole nam deel aan de stafvergaderingen en het vakreferentenoverleg van de UB.

Met succes is dit jaar geprobeerd de financiële middelen van het DNPP op een aanvaardbaar minimum-niveau te brengen. De ondersteuning door het Wetenschappelijk Adviescollege van de door het DNPP bij het College van Bestuur naar voren gebrachte wensen was hierbij van wezenlijk belang.

Deze wensen betroffen - zoals reeds eerder vermeld - op financieel gebied een extra krediet ten behoeve van de handbibliotheek en een verhoging van het exploitatiekrediet.

De reden voor deze aanvragen lag in het feit dat eerst vanaf 16 februari 1981 de volledige bezetting van het minimum-aantal formatieplaatsen werd bereikt (3,5 volgens een besluit van de Universiteitsraad d.d. 13 december 1979, gebaseerd op een rapport van een door het CvB ingestelde Evaluatiecommissie). Pas sinds die datum kon de doelstelling van het DNPP, zoals vastgelegd in artikel 2 van het Reglement, ten volle worden nagestreefd. Het DNPP werd per 1 januari 1978 opgericht aan de Universiteit als voortzetting van het door ZWO gefinancierde Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Gedurende de overgangsfase 1978-'82 kon door de personele onderbezetting een aantal tot de opdracht van het DNPP behorende taken echter niet of nauwelijks worden uitgevoerd. Hierdoor kwam men met de toen beschikbare bescheiden middelen toch uit. Door het bereiken van het volledige (zij het minimale) aantal formatieplaatsen konden nu de andere noodzakelijke documentatieactiviteiten ter hand worden genomen (zoals het opzetten en bijhouden van een handbibliotheek inclusief brochurecollectie). De uitvoering hiervan legde noodzakelijkerwijs een extra druk op de begroting die door langdurige bevrozing toch al zeer bescheiden was geworden, terwijl bijvoorbeeld de bindkosten van de vele periodieken aanzienlijk waren gestegen.

Op 23 september behandelde de Universiteitsraad de tweede aangepaste begroting voor 1982. Daar werd een voor het DNPP positief besluit genomen, waarvan de consequenties in een brief van het College van Bestuur aan de Bibliothecaris d.d. 21 oktober 1982 aldus werd omschreven: "Van de overige f9000, die bestemd is voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, is f3000 bedoeld om de achterstand in de aanschaf van documentatiemateriaal in te kunnen lopen en is f6000 bedoeld als ophoging van het exploitatiebudget". Dit exploitatiebudget werd aldus van f20.800 op f26.800 gebracht, waardoor de uitvoering van de documentatieactiviteiten op een aanvaardbaar niveau ter hand kon worden genomen.

dienstverlening

Het aantal gebruikers van het DNPP is in de praktijk moeilijk exact bij te houden. De grootste categorie bestaat uit diegenen, die ter plekke de

bestanden van het DNPP raadplegen. Meestal zijn dit studenten, die een werkstuk of een doctoraalscriptie voorbereiden, maar ook wetenschappelijk medewerkers, hoogleraren, journalisten en anderen. Gemiddeld vier à vijf bezoekers per dag bracht het jaarlijkse bezoekersaantal op ongeveer duizend. Een blik op het gastenboek, dat helaas niet altijd door iedereen werd getekend, leert dat geschiedenisstudenten uit Groningen verreweg de grootste gebruikersgroep vormden. De aard van het Documentatiecentrum is daaraan niet vreemd. Maar ook disciplines als (rechts)sociologie, psychologie, bedrijfskunde, nederlands, andragologie, staatsrecht of maatschappijleer werden genoemd. Studenten van HBO-opleidingen als de Sociale Akademie en de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie bezochten eveneens het DNPP. Soms kwamen er bezoekers met gerichte vragen, aan wie relatief snel het relevante materiaal ter inzage gegeven kon worden. Vaak ook moesten bezoekers begeleid worden en zeker een eerste keer uitgebreid worden geïnformeerd over de mogelijkheden van de bestanden van het DNPP.

Een tweede categorie, die groeiende is, betrof de telefonische gebruikers. Vrijwel dagelijks kwam 'uit den lande' een verzoek om informatie binnen. Soms moest de vraagsteller worden teleurgesteld, soms werd hij/zij doorverwezen, een andere keer kon de vraag relatief snel beantwoord worden (bijvoorbeeld de vraag van een uitgever naar de exacte initialen van politici uit de periode direct na de oorlog), vaak ook brachten deze vragen meer werk met zich mee. Deze arbeidsintensieve vragen varieerden van bijvoorbeeld een vraag van een Haags ministerie naar de opvattingen van politieke partijen over sociale zekerheid en welzijnsbeleid na 1945 tot vragen als "wanneer deed VVD-leider Oud de uitspraak niet te willen regeren met de PvdA?" (parlementair journalist, Den Haag) of "wat zijn de adressen van politieke jongerenorganisaties" (Provinciale Griffie, Haarlem) of "wat is de houding van de SGP ten aanzien van de sociale zekerheid?" (student, Nijmegen).

De laatste, derde, categorie omvat de schriftelijke verzoeken, waarbij het kan gaan om bibliografische informatie over een bepaalde problematiek of partij of om commentaar op elders vervaardigde (concept-)publicaties. Vanzelfsprekend kon niet aan ieder verzoek optimaal worden voldaan: Het DNPP probeerde dit echter *zoveel mogelijk* te doen, waardoor de dienstverlening een substantieel beslag op de arbeidstijd legde.

Naast de dienstverlening nemen de documentatieactiviteiten de meeste arbeidstijd in beslag. Voor een uitgebreid overzicht van de op het DNPP aanwezige bestanden, verwijzen we naar de in 1981 gepubliceerde *Beschrijving* (zie achterin dit Jaarboek). Een globale aanduiding is hier echter wel op zijn plaats. In 1982 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. systematische bibliografie, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt. De bibliografie is sinds 1978 per partij in 29 subrubrieken onderverdeeld naar beleidsterreinen of interne partijaangelegenheden. De rubriek "B" van deze systematische bibliografie handelende over theoretische aspecten van partijvorming en politieke systemen werd in 1982 in zeven subgroepen onderverdeeld om gericht zoeken mogelijk te maken.
2. knipselarchief, waarin op basis van vier dagbladen (NRC/Handelsblad, De Volkskrant, Trouw en Nieuwsblad van het Noorden) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
3. handbibliotheek en brochurecollectie, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen (ter inzage, niet uitleenbaar). In 1981 werden deze twee bestanden opgezet. In 1982 konden dankzij de structurele verhoging van het exploitatiekrediet recent verschenen publikaties worden aangeschaft en dankzij de eerste storting van een incidenteel krediet geschriften retrospectief verworven worden. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken. Bij de brochurecollectie wordt naar volledigheid gestreefd, dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures worden aangeschaft, indien mogelijk ook retrospectief. Per 31 december 1982 omvatte de handbibliotheek 380 titels, waarvan er in 1982 150 waren aangeschaft (de overige 230 waren door schenkingen en incidentele aankoop van 1973 tot 1982 verworven). De brochurecollectie groeide in 1982 met 175 titels. (Zie ook de Aanwinstenlijst 1982 elders in dit Jaarboek).
4. collectie dag-, week- en partijbladen. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden dagbladen (7 landelijke, 4 regionale),

opinieweekbladen (in 1982: 7) en partijbladen. Zeker bij deze laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid. In 1982 werd op 14 partijbladen voor 't eerst een abonnement verkregen (zie Aanwinstenlijst 1982 elders in dit Jaarboek). De al bestaande collectie partijbladen (hoofdzakelijk wetenschappelijke en ledenbladen) kon worden aangevuld met onder andere kaderbladen of bladen van landelijk opererende partijgroepen. Over de verzameling dagbladen werd overleg gevoerd met de Universiteitsbibliotheek om het bestaan van deze collectie ook voor de toekomst te verzekeren. Enkele abonnementen op vakbladen werden in 1982 eveneens aan de collectie toegevoegd.

5. geluidsarchief. Het geluidsarchief, de laatste jaren voornamelijk aangevuld door integrale opnames van (belangrijke) partijcongressen werd in 1982 verrijkt met de geluidsregistratie van de congressen van D'66 (maart, juli en oktober), DS'70 (van mei), CPN (juni en november), PPR (juli), PvdA (juli). Van de VVD ontvangt het DNPP de uitgetikte teksten van de integrale geluidsopnames van de Algemene Vergaderingen.
6. overig. Zonder uitputtend te willen zijn noemen we hier nog enkele in 1982 gegroeide bestanden:
 - het in opbouw zijnde partijdataarchief;
 - collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en programma's;
 - verkiezingsmateriaal;
 - een klein personenarchief.

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroegere periode en op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden zogenaamde 'documentatieprojecten' opgezet. In 1982 is tot twee van deze projecten besloten: 1. ontwikkelingen van de visies van politieke partijen op de buitenlandse politiek na 1945; 2. het sociaal-economisch denken van de VVD. Het eerste project werd feitelijk in de zomer van 1982 gestart; het tweede zal een aanvang nemen in 1983. Beide projecten zullen zich voor een groot deel richten op het aanleggen van één of meerdere selectieve (geannoteerde) bibliografieën. Als begeleiding van deze projecten zijn - à titre personnel - door de heren Koole en Lucardie voorstudies op basis van programvergelijkingen op het onderhavig gebied verricht. (Voor de resultaten hiervan zie respectievelijk de Jaarboeken 1982 en 1981).

onderzoek en publikaties

Het DNPP is niet bedoeld als 'werkplaats' voor onderzoek door aan het DNPP verbonden stafleden, maar heeft wel een onderzoek-stimulerende en -ondersteunende taak.

Daarom onderhoudt het DNPP contact met de Groningse interdisciplinaire Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen (de heren Koole en Lucardie werden in januari 1982 op persoonlijke titel tot de Werkgroep toegelaten). Het DNPP ondersteunde in 1982 een drietal onderzoeken. In de eerste plaats het reeds enkele jaren lopende internationaal vergelijkende onderzoek naar het middenkader van politieke partijen, gecoördineerd door de Universiteit van Mannheim (BRD). Het Nederlandse gedeelte wordt verricht door een werkgroep van de Universiteit van Groningen. In 1982 werd door deze werkgroep een serie artikelen over het middenkader van het CDA, de PvdA, de VVD en D'66 voorbereid.

Het tweede door het DNPP ondersteunde onderzoek werd in 1982 gestart en heeft de houding van sociaal-democratische partijen in een aantal kleine westerse democratieën ten aanzien van het veiligheidsbeleid als onderwerp. Dit onderzoek wordt gecoördineerd door het Centre for International Relations van de Queen's University in Kingston, Canada. De heren Lucardie en Koole nemen het Nederlandse gedeelte van het onderzoek voor hun rekening, vanzelfsprekend buiten de formele werkuren om. De documentatieondersteuning door het DNPP sluit hier aan bij het eerstvermelde documentatieproject over het buitenlandse beleid (zie paragraaf "documentatie").

Het derde onderzoek waaraan het DNPP ondersteuning verleent is een vooronderzoek naar de electorale geschiedenis van Nederland. Dit is door de Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen geïnitieerd. De heer Koole bezocht in dit verband het CBS-kantoor in Rijswijk en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Op basis van deze bezoeken werd een kleine notitie opgesteld.

Evenals het jaar daarvoor stelde de heer Lucardie een matrix op, waarin de verschillende programma's (ditmaal van de Tweede Kamerverkiezingen in september 1982) op beleidspunten werden samengevat. De Stichting Burger-schapskunde publiceerde deze matrix.

Het Jaarboek 1981 van het DNPP werd eind maart 1982 gepubliceerd en was in oktober uitverkocht.

Van de hand van de stafleden verschenen verder de volgende publikaties:

- A.A. Koeneman en A.P.M. Lucardie, *Het partijgebeuren*, kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982, in: "Jaarboek 1982 DNPP."
- R.A. Koole, *Nederland*, in: D.F.J. Bosscher, B. van den Elshout en R. Wagenaar (red.), "Literatuurgids Eigentijdse Geschiedenis" (Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1982). Blz. 215-231.
- R.A. Koole, *Ostrogorski en de partijdemocratie*, in: "Intermediair", 18 (1982), nr. 48 (3 december), blz. 17-21.
- R.A. Koole, *Het D'66-congres en de besluitvorming*, in: "Jaarboek 1982 DNPP."
- R.A. Koole, *Partijprogramma's en buitenlands beleid 1946-1981*, in: "Jaarboek 1982 DNPP"
- R.A. Koole, *Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling*, in: "Jaarboek 1982 DNPP."
- A.P.M. Lucardie, *Politieke stromingen en partijen in Nederland*, in: "De Syllabus", 21, nr. 4, januari 1982, blz. 2-7.
- A.P.M. Lucardie, *Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie*, in: "De Sociologische Gids", XXIX (1982), 2 (maart/april), blz. 129-146.
- A.P.M. Lucardie, *Sociaal-democraten in soorten; een analyse van een discussie in PvdA-afdelingen*, in: "Socialisme en Democratie", 39 (1982), 11 (november), blz. 519-528. Samen met J. Oorburg.
- I.M. Noomen, *Het vrouwenbeeld bij extreem-rechts in Nederland. Een onderzoek naar de ideeën van NVU en OSL over vrouwen. Literatuurrapport*. (Groningen, Gronings comité tegen fascisme en racisme, 1982).

relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste instellingen waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van vijf partijen werden in totaal acht congressen bezocht en op de geluidsband geregistreerd. Van alle partijen ontving het DNPP periodieken en brochures, vrijwel allemaal gratis.

Het samenwerkingsverband met de Openbare Bibliotheek te Groningen werd voortgezet. Van deze bibliotheek ontving het DNPP (met enige vertraging) gratis de dag- en opinieweekbladen, die daarna geselecteerd en ingebonden werden.

Documentaire ondersteuning werd verleend aan verschillende onderwijs-activiteiten, waarvan doctoraalcolleges van de vakgroep Eigentijdse Geschiedenis van de RUG en de colleges Eigentijdse Geschiedenis op de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie te Groningen de belangrijkste waren.

In 1982 legde de heer Koole informatieve bezoeken af aan het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen, het Historisch Documentatiecentrum voor het Protestantisme te Amsterdam en - samen met andere personeelsleden - een werkbezoek aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam en aan het Parlementair Automatiseringscentrum (PARAC) te Den Haag. Het laatste bezoek maakte deel uit van een zeer geslaagd 'educatief uitstapje' van alle personeelsleden in november.

De samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde werd in 1982 voortgezet. Wederzijds werden bezoeken afgelegd. De heer Lucardie verzorgde ten behoeve van haareen programvergelijking, die vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van september werd gepubliceerd.

Als vertegenwoordiger van het DNPP nam de heer Koole deel aan de vergaderingen van de landelijke Coördinatiecommissie voor de bestudering van de parlementaire geschiedenis van Nederland. Het DNPP gaf daarnaast administratieve ondersteuning aan het in Groningen gevestigde secretariaat van deze commissie.

slot

Documentatiebestanden worden voor onderzoek belangrijker naarmate ze langer bestaan en zorgvuldig worden bijgehouden en aangevuld. Volledigheid moet daarbij worden nagestreefd, ook al zal die nooit echt bereikt kunnen worden. Het jaar 1982 bracht dit volledigheidsideaal door de aanzienlijke groei in gedocumenteerde boeken, brochures en partijbladen weer een forse stap dichterbij. De ruimere huisvesting, de groeiende dienstverlening en de contacten met vooral het onderzoeks- en onderwijsveld bewerkstelligden dat in 1982 de opgebouwde bestanden ook nuttig konden worden aangewend.

HET PARTIJGEBEUREN

Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982

Lidie Koeneman en Paul Lucardie

I. INLEIDING

Het jaar 1982 was voor vele politieke partijen een bewogen jaar. Voor het eerst sinds 1946 werden er drie verkiezingen in één jaar gehouden: voor de Provinciale Staten, de gemeenteraden en de Tweede Kamer. De Tweede Kamer-verkiezingen waren het gevolg van een breuk in het tweede kabinet-Van Agt tussen aan de ene kant het CDA en D'66, en aan de andere kant de PvdA. Deze hoofdmomenten van 1982 komen in de volgende paragraaf iets uitvoeriger aan de orde.

Paragraaf III van dit artikel biedt een chronologisch overzicht van ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen. We beperken ons daarbij tot de partijen die in 1982 voor of na de verkiezingen van september in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren. Een tweede beperking betreft de aard der vermelde gebeurtenissen. Over het algemeen komen de handelingen van ministers of volksvertegenwoordigers in de Eerste of Tweede Kamer niet of nauwelijks ter sprake, omdat deze elders reeds uitvoerig gedocumenteerd worden. De nadruk valt dus op de activiteiten van de politieke partijen buiten het parlement.

Als belangrijkste bronnen hebben we knipsels uit de dagbladen NRC/Handelsblad, Trouw, de Volkskrant en het Nieuwsblad van het Noorden gebruikt; deze knipsels worden dagelijks door medewerkers van het Documentatiecentrum verzameld en gerubriceerd voor het zogenoemde knipselarchief. Daarnaast hebben we partijdocumenten en relevante afleveringen van *Beleid Beschouwd* geraadpleegd.

II. HOOFDMOMENTEN

Provinciale Statenverkiezingen

Op 24 maart vonden de vierjaarlijkse Statenverkiezingen plaats. Met name voor PvdA en VVD gaf de uitslag een grote verschuiving te zien vergeleken met de Statenverkiezingen van 1978 en ook vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Men kan spreken van een "historische" uitslag, want voor het eerst - maar gezien de twee volgende verkiezingen in 1982 voorlopig (?) ook voor het laatst - streefde de VVD wat kiezersaanhang betreft de PvdA voorbij. Voor D'66 was de uitslag teleurstellend; ze won weliswaar zetels in de Staten vergeleken met 1978 maar verloor 2,7% ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Het CDA won 2,6% vergeleken met 1981, maar verloor wat tegenover 1978. De zes kleine partijen, zowel linkse als rechtse, gingen allemaal iets vooruit. De kiezersopkomst was bij deze Statenverkiezingen de laagste sinds de afschaffing van de opkomstplicht. De uitslag van de in de Kamer vertegenwoordigde partijen luidde als volgt:

	Staten 1982		Staten 1978	
	%	zetels	%	zetels
CDA	33,4	248	35,0	268
PvdA	21,8	161	33,8	253
VVD	22,2	150	16,9	118
D'66	8,3	54	5,2	31
PSP	1,8	11	0,7	4
CPN	2,0	14	1,1	5
PPR	1,8	12	1,2	6
PSP-CPN-PPR*	2,5	16	1,2	1
SGP	2,2	15	2,0	13
RPF	0,7	6	0,2	-
GPV	0,7	6	0,6	4
SGP-RPF-GPV*	1,6	9	0,7	-
Opkomst	67,9%	705	79,1%	705

* in sommige kiesdistricten kwamen gezamenlijke lijsten uit van kleine partijen in wisselende combinaties, die hier tot twee hoofdgroepen zijn teruggebracht.

Zoals te doen gebruikelijk werd deze uitslag vooral met het oog op de nationale politiek geanalyseerd. Formeel beslissen de Statenverkiezingen over de samenstelling van de Provinciale Staten en indirect over die van de Eerste Kamer, informeel beschouwt men de uitslag tevens als graadmeter voor de politieke krachtsverhoudingen op landelijke niveau. Zo luidde een conclusie dat deze uitslag een "afstraffing" betekende van het regeringsbeleid van D'66 en PvdA en een ondersteuning van het CDA. CDA-premier Van Agt constateerde dat deze verkiezingsuitslag de positie van het CDA in het kabinet had versterkt. De op dat moment in behandeling zijnde Voorjaarsnota zou er volgens hem "CDA-achtiger" uit gaan zien. PvdA en D'66 moesten "hun hoed lichten voor de nieuwe feiten", aldus Van Agt in een reactie op de uitslag van de Statenverkiezingen. Elsevier-hoofredacteur F. Hoogendijk werd de vraag gesteld of het kabinet de Statenverkiezingen zou overleven (Elseviers Magazine 27/3/'82). Deze vraag kon zeven weken later ontkennend beantwoord worden.

kabinetscrisis; val van het kabinet-Van Agt II

Op 12 mei dienden de ministers en staatssecretarissen van de PvdA hun ontslagaanvraag in. Vervolgens stelden de ministers en staatssecretarissen van D'66 en CDA hun portefeuilles c.q. functies ter beschikking. De kabinetscrisis was een feit. Directe aanleiding voor de ontslagaanvraag van de PvdA-ministers vormde de uitwerking van de bezuinigingsvoorstellen van de Voorjaarsnota. Deze kabinetscrisis kwam niet compleet uit de lucht vallen. In de acht maanden dat het kabinet bestond waren onderlinge tegenstellingen verscheidene keren naar voren getreden; met name op het gebied van het te voeren werkgelegenheidsbeleid. Niet voor niets was het tweede kabinet-Van Agt bestempeld als een "vechtkabinet".

Op 14 mei benoemde koningin Beatrix de CDA-er prof. Steenkamp tot informateur. Hij kreeg als opdracht "een onderzoek instellen naar de mogelijkheden om zo spoedig mogelijk tot een oplossing van de huidige kabinetscrisis te geraken". De informateur kwam al snel tot de conclusie dat een lijmpoging tussen PvdA en D'66-CDA ongewenst werd bevonden en dat vorming van een CDA/VVD/D'66-kabinet op basis van de laatste gehouden Tweede Kamerverkiezingen door CDA, PvdA en D'66 werd afgewezen. Vervolgens onderzocht hij de mogelijkheid van vervroegde verkiezingen, uit te schrijven door het demissionaire kabinet of door een CDA/D'66-rompkabinet. Dit laat-

ste, een CDA/D'66-interim-kabinet, kreeg de voorkeur. De VVD verklaarde dit kabinet niet bij voorbaat af te zullen wijzen. (De PvdA was nadrukkelijk niet bereid tot een dergelijke verklaring.)

Op 25 mei bracht Steenkamp aan de koningin verslag uit van zijn werkzaamheden. Hij adviseerde om "de opdracht tot het formeren van een kabinet, bestaande uit CDA en D'66, te verlenen aan Mr. A.A.M. van Agt. De fracties van CDA en D'66 stemmen in met het optreden van de heer Van Agt als Minister-President van het te vormen kabinet. Het ligt voor de hand hem dan ook te belasten met de formatie van het nieuwe kabinet."

Aldus geschiedde. Nog dezelfde dag werd Van Agt benoemd tot formateur. Hij zocht 5 nieuwe ministers aan (3 CDA-ers, 2 D'66-ers) en op 29 mei trad het interim-kabinet-Van Agt III in functie. Op 8 juni sprak Minister-President Van Agt in de Tweede Kamer de regeringsverklaring uit. Van Agt zei bij die gelegenheid dat het CDA/D'66-kabinet allereerst tot taak had vervroegde verkiezingen en ontbinding van de Tweede Kamer te bevorderen. De verkiezingsdatum liet Van Agt eerst in het midden, maar later op de dag maakte hij bekend dat op 8 september algemene verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer.

gemeenteraadsverkiezingen

Op 2 juni vonden de vier-jaarlijkse gemeenteraadsverkiezingen plaats. Vergelijken met de raadsverkiezingen van 1978 behaalde de VVD nu een grote zetelwinst. Het CDA en de PvdA raakten veel zetels kwijt. Voor de PvdA betekende deze uitslag een keerpunt in de maandenlange teruggang van de kiezersgunst voor de Partij van de Arbeid. Ten opzichte van de Statenverkiezingen behaalde ze namelijk 2% winst en passeerde de VVD weer in percentuele aanhang. D'66 verloor vergeleken met 1978 weinig, maar vergeleken met de ook al voor D'66 slecht verlopen Statenverkiezingen betekende deze uitslag weer 3,5% verlies. Of deze tendens zich zou voortzetten, waarbij D'66 nauwelijks nog als de "vierde stroming" beschouwd kon worden, was een grote vraag. Zowel de kleine linkse partijen - PSP, PPR en CPN - als de drie protestants-christelijke partijen - SGP, RPF, GPV - boekten een kleine winst ten opzichte van 1978.

Opvallend was de lage opkomst. Met name de grote steden in de Randstad vertoonden een nog slechtere opkomst dan vier jaar geleden. Enkele opkomstcijfers: Amsterdam 57,4% (1978: 65,9%), 's-Gravenhage 57,0% (1978: 63,5%),

Rotterdam 54,4% (1978: 61,4%), Utrecht 59,8% (1978: 66,4%).
 Overzicht van 162 vergelijkbare gemeenten:

	Raad 1982	Staten 1982	Raad 1978
	%	%	%
CDA	26,7	27,3	31,9
VVD	22,4	22,8	16,2
PvdA	26,8	24,7	32,5
D'66	5,3	8,8	5,9
CPN	2,7	2,8	2,3
PPR	1,4	1,2	1,1
PSP	1,8	1,7	1,3
CPN-PPR-PSP*	3,8	3,7	2,3
SGP	1,2	1,1	1,2
RPF	0,4	0,4	0,1
GPV	0,8	0,8	0,8
SGP-RPF-GPV*	2,8	2,8	1,9
overige	3,9	1,9	2,5
opkomst	64,1	66,5	70,2

* zie opmerkingen bij uitslag Statenverkiezingen

Tweede Kamerverkiezingen

Op 8 september kon kiesgerechtigd Nederland voor de derde maal zijn gang naar de stembus maken. Voor de kiezers (misschien) wat veel van het goede, voor de politieke partijen nogal slopend, gezien de noodzaak drie keer in één jaar verkiezingscongressen en -campagnes te moeten organiseren. Er namen twintig partijen deel aan de verkiezingen. Hiervan behaalden twaalf partijen één of meer zetels in de Kamer. Onder hen waren twee nieuwkomers: de Evangelische Volkspartij (EVP) en de Centruumpartij (CP). DS'70 en de RVP (de vroegere Boerenpartij) bleven voor de tweede achtereenvolgende keer onder de kiesdrempel, hetgeen met name binnen DS'70 geluiden over opheffing deed toenemen. Bekijken we de stembusuitslag, dan kan geconstateerd worden dat na een nek-aan-nek race tussen CDA en PvdA laatstgenoemde weer de grootste partij werd. De zware nederlaag van de Statenverkiezingen

was de PvdA hiermee te boven gekomen.

Het Parool 19/9/'82 noemde deze verkiezingsuitslag op drie punten "historisch": a) de vroegere KVP, ARP en CHU, nu verenigd in het CDA, scoorden samen nog nooit zo'n laag percentage bij de Tweede Kamerverkiezingen; b) de VVD behaalde nog nooit zo'n hoog stemmenaandeel en c) de nederlaag van D'66 was de grootste, die een politieke partij heeft geleden bij Tweede Kamerverkiezingen in Nederland. Dit betekent aldus *Het Parool*, dat het Nederlandse electoraat in steeds sterkere mate in beweging is, hetgeen ook voor de komende jaren kan inhouden dat deze verschuivingen zich zullen voortzetten.

De komst van de Centrumpartij in de Kamer had veel verontruste reacties van een groot aantal organisaties tot gevolg. Ook alle politieke partijen die tot dan toe in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, gaven een gezamenlijke verklaring uit. Zonder de Centrumpartij met name te noemen riepen PvdA, CDA, VVD, D'66, PSP, CPN, SGP, PPR, RPF en GPV op tot waakzaamheid tegen stromingen die klaarblijkelijk discriminatie en racisme in onze samenleving aanvaardbaar achten.

De volledige uitslag:

Kamer 1982			Kamer 1981		
	%	zetels		%	zetels
CDA	29,3	45		30,8	48
PvdA	30,4	47		28,29	44
VVD	23,1	36		17,32	26
D'66	4,3	6		11,06	17
PSP	2,3	3		2,12	3
CPN	1,8	3		2,05	3
SGP	1,9	3		1,97	3
PPR	1,6	2		1,97	3
RPF	1,5	2		1,25	2
GPV	0,8	1		0,82	1
CP	0,8	1		0,14	-
EVP	0,7	1		0,52	-
overige	1,5	-		1,69	-
opkomst	80,6			86,61	

Op 10 september benoemde de koningin het PvdA-kamerlid en oud-minister van onderwijs J.A. van Kemenade tot informateur. De opdracht aan Van Kemenade luidde: "Een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden tot het vormen van een kabinet dat zich verzekerd weet van een brede steun, dan wel een zo breed mogelijke steun in de volksvertegenwoordiging." De dag tevoren had koningin Beatrix zoals gebruikelijk de adviezen ingewonnen van de Voorzitters van Eerste en Tweede Kamer, de Vice-President van de Raad van State en de fractie-voorzitters van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partijen. De opdracht hield zowel de mogelijkheid van een PvdA/CDA-kabinet als van een PvdA/VVD-kabinet open, beide eventueel aangevuld met D'66. De PvdA/VVD-combinatie bleek eigenlijk direct al niet mogelijk. Fractievoorzitter Nijpels van de VVD deelde namelijk aan Van Kemenade mee dat de VVD-fractie het niet zinvol achtte de gesprekken met de informateur over een te vormen kabinet voort te zetten. In een brief aan Van Kemenade lichtte hij dit als volgt toe: "Bij uw werk als informateur beperkt u zich tot het onderzoeken van de mogelijkheden van een PvdA/CDA- of PvdA/VVD-kabinet, al dan niet aangevuld met D'66. Het zal duidelijk zijn dat beide combinaties niet onze voorkeur hebben..." Door deze opstelling van de VVD beperkte Van Kemenade zijn onderzoek nu tot een coalitie van PvdA en CDA, aangevuld met D'66.

Op 24 en 27 september besprak Van Kemenade met de fractievoorzitters van PvdA, CDA en D'66 de door hem opgestelde notities over respectievelijk "Hoofdpunten van een sociaal-economisch beleid in de jaren 1983-1986" en "Het te voeren beleid inzake veiligheid en kernbewapening in de jaren 1983-1986". Op grond van deze gesprekken volgde bijstelling van de notities. Vervolgens vroeg de informateur de drie fractievoorzitters of beide stukken door de fracties aanvaard konden worden als basis voor een regeerakkoord. De fractievoorzitters van PvdA en D'66 beantwoordden deze vraag positief, de fractievoorzitter van het CDA echter negatief: "De basis voor het door ons zo noodzakelijk geachte hecht en daadkrachtig kabinet ontbreekt. Indien er thans geen wezenlijk andere voorstellen gedaan kunnen worden, dient een andere coalitie beproefd te worden", aldus Lubbers in het slot van zijn brief aan Van Kemenade. In zijn eindverslag aan de koningin adviseerde Van Kemenade dan ook om een vooraanstaand lid van CDA of VVD te benoemen, met als opdracht een onderzoek in te stellen naar de

vorming van een kabinet dat zich verzekerd weet van de steun van CDA en VVD in het Parlement. Hiermee was de weg vrij voor een CDA/VVD-kabinet. De benoeming op 1 oktober van de vice-president van de Raad van State, W. Scholten, tot informateur, luidde deze volgende fase van de informatie in. Al in een vroeg stadium maakte fractievoorzitter Brinkhorst van D'66 bekend niet te zullen deelnemen aan de besprekingen. In een brief aan Scholten gaf Brinkhorst als reden o.a. dat "D'66 altijd tot een constructief overleg bereid is, maar gezien de reactie van de CDA-fractie tijdens de informatie-Van Kemenade en de politieke en inhoudelijke opstelling van de VVD" (tot dan toe) was D'66 niet bereid de mogelijkheid van een CDA/VVD/D'66-kabinet te onderzoeken.

Informateur Scholten installeerde op 4 oktober twee werkgroepen, respectievelijk onder leiding van G.M.V. van Aardenne en W.J. Deetman. De eerste werkgroep kreeg voornamelijk als taak "aan te geven welke wijzigingen, c.q. aanvullingen op hoofdpunten noodzakelijk worden geacht voor wat betreft het in de begroting 1983 neergelegde financieel-sociaal-economische beleid..." De tweede werkgroep kreeg tot opdracht "aan te geven welke knelpunten er tussen de fracties bestaan op het terrein van de welzijnspolitiek in ruime zin en welke oplossing daarvoor wordt gesteld..." Nadat de werkgroepen hun werkzaamheden hadden afgerond en de fractievoorzitters van CDA en VVD de rapporten voorzien hadden van commentaar, verklaarden op 27 oktober de fractievoorzitters dat hun fracties bereid waren op basis van de stukken (concept-regeerakkoord en kanttekeningen bij de rapporten van de werkgroepen) te kunnen overgaan tot de vorming van een CDA/VVD-kabinet. De verdeling van de ministersposten en van de functies van de staatssecretarissen vond kort daarna plaats. De verdeling van ministeries zou als volgt zijn: Voor CDA: Algemene Zaken (+ Minister-President); Financiën; Sociale Zaken; Buitenlandse Zaken; Defensie; Welzijn en Volksgezondheid; Onderwijs; Landbouw en Visserij. Voor VVD: Economische Zaken; Binnenlandse Zaken; Justitie; Ontwikkelingssamenwerking; Verkeer en Waterstaat; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne. Op 30 oktober bracht de informateur verslag uit aan de koningin. Hij adviseerde om een vooraanstaand politicus uit het CDA tot formateur te benoemen. Dezelfde dag benoemde de koningin de heer Lubbers, fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, tot formateur. Op 4 november vond 's morgens de constituerende vergadering van het kabinet plaats; 's middags werd het kabinet beëdigd. Hiermee was het nieuwe kabinet-Lubbers na een formatie-

periode van 57 dagen een feit.

III. ONTWIKKELINGEN BINNEN DE AFZONDERLIJKE POLITIEKE PARTIJEN

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1982 betekende voor het CDA onder meer afscheid nemen van Van Agt als politiek leider. Sedert 1971 had Van Agt zitting genomen in vijf achtereenvolgende kabinetten, eerst als Minister van Justitie, vanaf 1977 als Minister-President. In dat jaar was hij ook lijsttrekker van het CDA evenals in 1981 en 1982. Van Agt verdween echter niet volledig van het politieke toneel, maar trok zich terug in de "luwte" van de Tweede Kamer (zoals hij zelf verklaarde). Voor het echter zover was, speelde hij tot oktober nog een belangrijke rol als Minister-President in de kabinetten-Van Agt II en III en als (opnieuw gekozen) lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen op 8 september.

Vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1981 boekte het CDA bij de Statenverkiezingen winst. Ten opzichte van 1978 echter verloor de partij 20 zetels in de Staten en ging terug van 268 naar 248. Van deze 248 zetels "kreeg" het CDA 27 gedeputeerden (was 32). Ter vergelijking: de PvdA kreeg met 163 Statenzetels 25 gedeputeerden, de VVD van de 150 zetels 21 gedeputeerden. Binnen het CDA werd dan ook geconstateerd dat de partij minder had gekregen dan op getalsbasis was te verwachten. In de provincie Groningen werd het CDA voor het eerst (en ook alleen in die provincie) buiten het college gehouden door VVD en PvdA. Deze VVD/PvdA-samenwerking zette het CDA later ook bij de collegevorming in de gemeenten nogal eens buiten spel, zelfs wanneer het de grootste partij ter plaatse was. Hiermee ontstond een nieuwe situatie voor de partij. Want ook wanneer het CDA niet buiten het college kwam te staan, was het soms moeilijk onderhandelen, omdat PvdA en VVD elkaar vaak al in vergaande mate hadden gevonden. Het controversiële onderwerp "kernwapens" kreeg in 1982 ook binnen het CDA weer volop aandacht. Op 8 mei stond tijdens een CDA-partijraad de plaatsing van nieuwe kernwapens ter discussie. De partijraad moest zich uitspreken over een ontwerp-resolutie van het CDA-bestuur. Hierin werd o.a. het volgende voorgesteld: "Nederland kan de plaatsing van middel-lange-afstandswapens niet uitsluiten zolang de onderhandelingen (met de

Sovjet-Unie) geen betrouwbaar uitzicht bieden op overeenstemming". In grote lijnen werd de resolutie aangenomen. Tot een duidelijk ja of nee tegen plaatsing werd niet besloten, omdat hiermee volgens onder andere fractievoorzitter Lubbers het uiteindelijke doel - terugdringing van de kernbewapening - niet werd gediend. Na veel onvrede in de partij over het vage kernwapenstandpunt was het CDA er op deze manier in geslaagd voorlopig weer een gezamenlijke koers te vinden. In een toespraak tot die partijraad bepleitte Lubbers dat CDA en PvdA nauwer zouden gaan samenwerken binnen het kabinet. Hij hechtte eraan dat beide coalitiepartners "elkaar vasthouden" en "samen de storm van maatschappelijke kritiek doorstaan" (hetgeen de coalitiepartners toen nog 4 dagen volhielden).

Op 18 juni presenteerde het CDA een bijvoegsel bij het verkiezingsprogramma van 1981 ten behoeve van de vervroegde Kamerverkiezingen in september. (Centraal stond in dit bijvoegsel: - verdergaande loonmatiging voor iedereen, waarbij alleen de "echte minima" bij voorrang ontzien zullen worden; - hervorming van het stelsel van sociale voorzieningen; - terugdringing van het financieringstekort met één procent per jaar tot uiteindelijk vijf procent; - afstoten van overheidstaken (privatisering).

Enkele dagen later maakte premier Van Agt bekend aan het partijbestuur weer beschikbaar te zijn als lijsttrekker van het CDA. Hij was hiervoor door het bestuur benaderd en had enkele dagen bedenktijd gevraagd. Wel behield Van Agt zich het recht voor in de komende kabinetsperiode tussentijds af te treden indien het premierschap voor hem een te zware belasting zou gaan vormen. Het partijbestuur ging unaniem akkoord met dit voorbehoud. Op 3 juli werd dit lijsttrekkerschap door de partijraad bekrachtigd. Verder werd tijdens deze partijraad het bijgestelde verkiezingsprogramma "Om een zinvol bestaan" zonder wijzigingen van betekenis aanvaard, evenals een strategieresolutie van het partijbestuur. In deze resolutie verweet men de Partij van de Arbeid een krachtadig beleid van het tweede kabinet-Van Agt onmogelijk te hebben gemaakt. De resolutie bevatte geen uitspraak voor samenwerking met een bepaalde partij maar sprak wel de wens uit dat er een energiek kabinet moest komen. Met 90 tegen 63 stemmen werd de tekst aangenomen. Bij zijn verkiezing tot lijsttrekker richtte Van Agt zijn voorbehoud nog toe: "Zolang mij de gezondheid wordt gegeven om de zwaarte van het ambt het hoofd te bieden, ben ik voluit ter beschikking". Vanwege dit voorbehoud nam de partijraad met grote meerderheid een motie aan, waarin

een "klemmend" beroep gedaan werd op Van Agt om zich voor de gehele parlementaire periode (vier jaar dus) beschikbaar te stellen. (Aan het eind van het jaar constateerde Van Agt voor het NOS-journaal in een terugblik op 1982 dat het achteraf beschouwd zuiverder geweest zou zijn om in juli "neen" te zeggen).

De kranten publiceerden in de zomermaanden van 1982 veel artikelen over de zogenaamde loyalisten binnen het CDA. CDA-prominenten gaven te kennen dat er voor de loyalisten niet langer plaats was in de fractie, waarbij de term 'loyalisme' nogal eens begripsverwarring opleverde. Strikt genomen bedoelt men met loyalisten: de CDA-fractieleden, voor wie het regeerakkoord tussen CDA en VVD in 1977 in die mate onbevredigend was dat zij zich hier niet aan wilden binden, maar het kabinet "loyaal" tegemoet wilden treden, d.w.z. op haar daden zouden beoordelen. Loyalisten werden echter steeds meer diegenen genoemd die zich niet wilden neerleggen bij een meerderheidsstandpunt in de fractie. Deze kamerleden baseerden hun afwijkend standpunt op het program dat op een punt als dat van de kruisraketten meerdere interpretaties toeliet. Tien kandidaat-Tweede Kamerleden hadden het CDA-bestuur schriftelijk laten weten onder geen beding te zullen instemmen met de plaatsing van kruisraketten in Nederland. Het betrof de kandidaten: J. van Houwelingen, H. de Boer, S. Faber, W. de Kwaadsteniet, H. Couprie, J. Buikema, J.N. Scholten, F. Borgman, F. Laning-Boersema en S. Dijkman. Door Faber en De Boer waren deze bezwaren omgezet in gravamina, welke door het CDA-bestuur werden erkend. (Gravamen is hier een onoverkomelijk bezwaar tegen onderdelen van het verkiezingsprogramma). Minister De Koning, tweede op de kandidatenlijst, was van mening dat CDA-politici die dergelijke bezwaren koesterden niet in de Tweede Kamer zitting moesten nemen. Eind juli verklaarde H. de Boer dat de voormalige "loyalisten" in de CDA-fractie een kabinet van CDA en VVD niet zouden steunen, zoals in 1977, indien tijdens de formatie al zou worden vastgelegd dat er nieuwe kernwapens in Nederland zouden worden geplaatst. Waarmee dus een oud-loyalist zelf met het loyalisme in de oorspronkelijke betekenis afrekende. In een artikel in het partijblad CD/Actueel noemde Van Agt deze visie "begrijpelijk en respectabel". Verder vond hij dat de Tweede Kamer in 1983 zou moeten beslissen over de plaatsing van de 48 kruisraketten in Nederland. Het kabinet zou zich moeten neerleggen bij een eventueel afwijkende beslissing van de meerderheid van de Tweede Kamer.

Van Agt ontkende evenwel hiermee een blokkade op te werpen naar een coalitie met de PvdA, die tegen plaatsing was (hetgeen hem door o.a. PvdA-ers verweten werd).

Tussen 21 augustus en 6 september voerde het CDA zijn verkiezingscampagne. De start vond plaats in Tiel, waar Van Agt een langdurige matiging bepleitte van de lonen. Volgens hem kon het systeem van automatische prijscompensatie niet worden gehandhaafd.

Op 26 augustus presenteerde het CDA een plan ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid, bedoeld als uitwerking van het verkiezingsprogramma. Volgens dit plan wilde het CDA de volledige uitkering van jongeren intrekken die na een half jaar werkloosheid weigeren deel te nemen aan herscholing of bijscholing. Bij vacatures zou de overheid aan werkloze jongeren voorrang moeten geven boven werkzoekenden van wie de partner al een baan heeft. Het plan was met name gericht op de leeftijdscategorie van zestien tot twintig jarigen en jongeren van etnische minderheden.

Tijdens de slotmanifestatie van het CDA vlak voor de verkiezingen deed Van Agt een beroep op de kiezers om het CDA "de grootste te maken". Echter "als de kiezer werkelijk de Partij van de Arbeid tot grootste partij maakt, wat ik ons land niet toewens, dan vergt goed democratisch gebruik dat haar voorman het initiatief krijgt bij de formatiebesprekingen". En zo geschiedde. Het CDA verloor met de Kamerverkiezingen 3 zetels en kwam op 45, terwijl de PvdA 3 zetels won en 47 zetels behaalde. De PvdA was weer de grootste partij geworden. De dag na de verkiezingen maakten fractievoorzitter Lubbers en lijsttrekker Van Agt de afspraak met de nieuwe fractie van het CDA dat deze dit keer als eenheid uit de kabinetsformatie moest komen. Afwijkende meningen in de Tweede Kamerfractie van het CDA over belangrijke politieke onderwerpen als de vorming van een kabinet werden niet toegestaan. Mocht dit niet lukken, dan zou een splitsing van de fractie onvermijdelijk zijn. Bedoeling van deze afspraak was een herhaling van het loyalisme zoals bij de totstandkoming van het eerste kabinet-Van Agt te voorkomen. Het verschijnsel 'loyalisme' zou zich opnieuw kunnen voordoen, omdat wederom een coalitie van CDA en VVD kon worden geformeerd. Deze twee partijen beschikten immers over een meerderheid van 81 zetels in de Tweede Kamer. Noodzakelijk bij deze meerderheid was dan, dat alle leden van de CDA-fractie in eensgezindheid op zouden treden. Het besluit was ook genomen om de VVD gerust te stellen, die zich zorgen had gemaakt

over regeringssamenwerking met een verdeeld CDA.

Op 11 oktober vergaderde het Christen Democratisch Beraad te Amersfoort. Deze groepering bestond (en bestaat) uit kritische CDA'ers binnen de partij en is voortgekomen uit de werkgroep "Niet bij brood alleen". Kort ervoor had het CDA te kennen gegeven geen basis te zien in de voorstellen van informateur Van Kemenade voor een regeerakkoord met PvdA en D'66 en vervolgens haar koers verlegd naar een coalitie met de VVD. Dit Christen Democratisch Beraad sprak hier in een paar moties zijn teleurstelling over uit.

Op 13 oktober maakte CDA-lijsttrekker en demissionair Minister-President Van Agt bekend niet meer beschikbaar te zijn voor een premierschap of ministerschap in een nieuwe regering. Als reden voor dit besluit noemde Van Agt o.a. een verlies aan vitaliteit na elf jaar zonder onderbreking minister te zijn geweest. "In die lange reeks van jaren heb ik veel van mijn vitaliteit verbruikt. Teveel, ervaar ik, om fris en vief van start te kunnen gaan voor weer een tour de force van in beginsel vier jaar." Toch betekende dit niet dat Van Agt volledig van het politieke toneel zou verdwijnen: hij bleef lid van de Tweede Kamer. In een op die dag gehouden spoedbijeenkomst van het dagelijks bestuur met het bestuur van de Tweede Kamerfractie was besproken wie Van Agt zou opvolgen. Unaniem werd een beroep gedaan op de Tweede Kamer-fractievoorzitter van het CDA, R. Lubbers. Deze zei "een positieve grondhouding" aan te nemen, maar wilde bij zijn besluitvorming drie overwegingen laten meespelen. In de eerste plaats een persoonlijk beraad; ten tweede wilde hij de resultaten afwachten van de werkzaamheden van informateur Scholten bij zijn pogingen een kabinet van CDA en VVD tot stand te brengen en tenslotte zei Lubbers dat het voor hem belangrijk was "hoe het verder moet met het CDA, waarvoor ik me de eerst verantwoordelijke voel". De definitieve beslissing zou hij nemen op het moment dat een formateur voor een kabinet van CDA en VVD zou worden benoemd. Op 30 oktober werd hijzelf benoemd tot formateur, waarmee zijn opvolging van Van Agt een feit was. Die dag hield het CDA een partij-raadsvergadering in Amsterdam. Naast de behandeling van een aantal partij-organisatorische aangelegenheden werd tijdens deze partijraad afscheid genomen van Van Agt als leider van het CDA. In zijn afscheidsrede benadrukte Van Agt dat ondanks de toenemende ontkerkelijking voor het CDA een

belangrijke plaats ingeruimd zou blijven in het politieke bestel. Volgens hem moest het verlies na de laatste verkiezingen niet gedramatiseerd worden. De partijraad nam enkele moties aan, waarin de Eerste- en Tweede Kamerfracties van het CDA werden opgeroepen het inkomensbeleid van het kabinet zodanig te wijzigen, dat bij een inkomensmatiging voor iedereen, mensen met een inkomen vanaf anderhalf tot twee keer modaal naar verhouding meer zouden moeten inleveren dan de lagere inkomens, terwijl de koopkracht van de echte minima zoveel mogelijk ontzien moest worden.

Op 4 november koos de Tweede Kamerfractie van het CDA B. de Vries tot nieuwe fractieleider. Hij volgde hiermee Lubbers op. Zes leden van de fractie hadden zich kandidaat gesteld, te weten Borgman, Gerritse, Lansink, Van der Linde, Mateman en De Vries. In de eerste ronde kregen Gerritse en De Vries de meeste stemmen. In de tweede rond kreeg De Vries 18 stemmen en Gerritse 8 stemmen. Sedert 1978 was De Vries lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

Enige ongerustheid over een mogelijke herleving van het loyalisme ontstond binnen het CDA begin december, naar aanleiding van het stemgedrag van een deel van de CDA-fractie. Elf CDA-kamerleden hadden namelijk een motie van de PvdA ondersteund, waarin de regering werd gevraagd in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties alsnog een voorstel van Zweden en Mexico te ondersteunen om de hoeveelheden kernwapens in de wereld te bevriezen. Het dagelijks bestuur deed diensengevolge een dringend beroep op de Tweede Kamerfractie om zich in de toekomst meer als eenheid te gedragen. In een brief wees het bestuur erop dat verdeeld stemmen in de Kamer het beeld bevestigt van het CDA als verdeelde partij. Op korte termijn zou een gesprek plaatsvinden tussen fractie en bestuur over deze kwestie.

Centrumpartij (CP)

De in 1980 opgerichte Centrumpartij nam in 1982 voor de tweede keer deel aan de Tweede Kamerverkiezingen. Deze keer behaalde ze een zetel, met 0.8% van de stemmen. Drs. Janmaat, leraar maatschappijleer te Den Haag, ging de zetel bezetten. Zijn verkiezing en beëdiging stuitte op veel weerstand. Anti-Fascisme Comités hadden verschillende klachten ingediend over het racisme van de Centrumpartij en over misleiding bij het inzamelen van hand-

tekeningen voor het indienen van de kandidatenlijsten. De Raad van State verklaarde deze klachten echter ongegrond of niet-ontvankelijk. Ook de radio- en televisieuitzendingen van de CP, in het kader van de zendtijd voor politieke partijen, wekten protesten op. Bijeenkomsten van de partij, voor en na de verkiezingen, werden vaak verstoord door demonstraties. De Centruumpartij legde in haar verkiezingscampagne veel nadruk op de (volgens haar) te grote immigratie van buitenlanders en Surinamers naar ons land, op de toenemende "anarchistische straatterreur" en op milieu-vervuiling. Ter aanvulling van de parlementaire democratie stelde zij het referendum voor. Optredend onder de leus "Niet rechts, niet links, maar opkomen voor de hele Nederlandse bevolking is ons devies" verwierf zij vooral stemmen in oude wijken van grote steden, waar vrij veel immigranten woonden. De partij won kiezers van bijna alle partijen, maar het meest van de PvdA, de CPN en D'66. Op 17 december trachtte de partij een congres te houden in Hotel Krasnapolsky te Amsterdam, waar zij onder de naam van de Ecologische Beweging een zaal gehuurd had. (Een fractie-medewerker van de Centruumpartij, A. Vierling, was bestuurslid geweest van deze Beweging.) In aanwezigheid van demonstranten verlieten de deelnemers van het congres de zaal, nadat Krasnapolsky hen de toegang had ontzegd.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

De CPN beleefde in 1982 een zeer belangrijk jaar. Het proces van vernieuwing, al enkele jaren aan de gang, leek zich dramatisch te versnellen. In de loop van het jaar kwam het tot diepgaande en soms felle discussies, vooral naar aanleiding van het in 1981 gepubliceerde ontwerp-program en de voorgestelde intrekking van het rapport *De CPN in de oorlog* (het zogenaamde Rode Boekje - 1958).

De vernieuwing kwam ook tot uiting in andere gebeurtenissen. Op medisch advies nam Joop Wolff in februari afscheid van de Tweede Kamer. Hij werd opgevolgd door Gijs Schreuders, hoofdredacteur van De Waarheid. Met ingang van 1 april werd voor het eerst een CPN-lid tot burgemeester benoemd. Het dertigjarige Statenlid Hanneke Jagersma kreeg hiermee de leiding over de Groninger gemeente Beerta. De reacties van andere partijen varieerden van voorzichtige instemming tot wantrouwende afwijzing. Tezelfder tijd verklaarde de Minister van Binnenlandse Zaken Van Thijn de "speciale aan-

dacht" van de Binnenlandse Veiligheids Dienst voor de CPN in heroverweping te nemen.

Bij de Statenverkiezingen combineerde de CPN in vier provincies haar lijst met die van de PSP, in Zuid-Holland bovendien ook met de PPR. In deze provincies won "klein links" 16 zetels (in 1978 slechts 1!); in de overige verwierf de CPN 14 zetels, 9 meer dan in 1978. Voor het eerst drong de partij in alle Provinciale Staten door. De meeste winst behaalde zij in grote steden en onder jonge kiezers.

Dezelfde tendens trad op bij de gemeenteraadsverkiezingen. Zelfstandig won de CPN 26 extra raadszetels; in samenwerking met de PSP en (soms) de PPR nog eens 72. Haar politiek leider, Marcus Bakker, merkte daarbij op dat de drie partijen hun samenwerking moesten voortzetten.

Bakker stelde zich niet meer beschikbaar als lijstaanvoerder voor de Tweede Kamerverkiezingen, maar besloot de Kamer vaarwel te zeggen. Op de - voor 't eerst openbare - verkiezingsconferentie van 26 juni wees de partij Ina Brouwer, een 32-jarige gewezen advocate uit Groningen die sinds 1981 in de Kamer zat, als zijn opvolger aan. Op alle oneven nummers van de lijst kwamen vrouwelijke kandidaten te staan, in het kader van de feminisering van de partij. Ook in het verkiezingsprogram viel nadruk op de emancipatie van de vrouw, naast de vredespolitiek en sociaal-economische eisen tot arbeidstijdverkorting, behoud van koopkracht voor inkomens onder modaal en controle op geldstromen.

Ina Brouwer opende de verkiezingscampagne op een bijeenkomst voor de Amsterdamse Droogdok Maatschappij (ADM). Zij noemde daarbij de CPN een 'waakhond' voor de PvdA. De Communisten zouden nu ook deel gaan nemen aan het progressieve besturenoverleg van de PvdA, PPR en PSP (later ook de EVP). De verkiezingen in september liepen op een teleurstelling uit. De CPN ging achteruit ten opzichte van 1981 (van 2.1 naar 1.8%) en van de Statenverkiezingen van maart, vooral in de steden in Noord- en Zuid-Holland. In een commentaar weet *De Waarheid* dit aan de onbekendheid van de nieuwe lijstaanvoerder en aan het vernieuwingsproces in de partij. Ina Brouwer meende dat ook de nek-aan-nek race tussen CDA en PvdA kiezers van de CPN naar de PvdA had getrokken. Partijvoorzitter Hoekstra achtte het verlies niettemin een "reden tot bezinning". Linkse partijen zouden nog meer moeten samenwerken.

Op 26, 27 en 28 november hield de CPN in Amsterdam haar 28e congres. Voor 't eerst liet zij op dit congres meningsverschillen in de partij naar buiten komen. Ondanks het verzet van de "conservatieven" of orthodoxe marxisten-leninisten nam het congres een uitgebreide resolutie over progressieve machtsvorming aan. Hierin sprak de partij zich uit voor nauwe samenwerking met PSP en PPR, zo mogelijk ook met de PvdA. De Sowjet-Unie gold voortaan niet meer als natuurlijke bondgenoot in de strijd voor de vrede, maar als één van de veroorzakers van de bewapeningswedloop, naast de Verenigde Staten. Bovendien verbrak de CPN haar banden met de heersende partijen in Polen en Tsjecho-Slowakije en beloofde steun aan de vakbond *Solidariteit* en de mensenrechtenorganisatie *Charta '77*. Dit leidde tot een boze reactie in het Tsjechische partijblad *Rude Pravo*. De CPN trok vervolgens het rapport *De CPN in de oorlog* (het Rode Boekje) in en bood de in 1958 geroyeerden eerherstel aan. Zij besloot *De Waarheid* een "krant voor heel links" te laten worden, zonder echter het redactie-statuut te wijzigen. Tenslotte stelde de resolutie seksentegenstellingen op één lijn met klassentegenstellingen en moedigde aan de "heteronorm" te doorbreken. Aan het eind van het congres werd een nieuw partijbestuur gekozen, bestaande uit 55 in plaats van 73 leden. Volgens *De Volkskrant* behoorde een derde hiervan tot de vernieuwers. Partijvoorzitter Henk Hoekstra trad af en werd opgevolgd door de vice-voorzitter Elli Izeboud. De marxistisch-leninistische vleugel, die zich al voor het congres in een informeel 'Horizontaal Overleg' georganiseerd had en reeds een kritische brochure (*Voorwaarts.. en niet vergeten*) op zijn naam had staan, kwam op 11 december opnieuw bijeen. Ondanks de grote onvrede over de nieuwe koers besloot men lid te blijven van de CPN. De groep stelde wel een landelijke Coördinatiecommissie in en besloot een eigen maandblad te gaan uitgeven. Het oud-kamerlid Fré Meis sloot zich bij de groep aan.

Democraten '66 (D'66)

De Democraten zullen 1982 niet licht vergeten. Voor de tweede maal in haar geschiedenis maakte de partij een ernstige crisis mee. Aan het begin van het jaar kregen de bewindslieden Terlouw en Lambers-Hacquebard al veel kritiek te verduren op hun economisch respectievelijk milieubeleid. Bij de Statenverkiezingen behaalde D'66 percentueel minder stemmen dan bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 (8.3% resp. 11.0%), maar wel meer dan

bij de Statenverkiezingen van 1978 (5.2%). Veel voormalige D'66 kiezers bleven thuis (32%) of stemden op PvdA (12%), VVD (9%), CDA (8%) of 'klein links' (5%); slechts 64% bleef D'66 trouw. L.J. Brinkhorst, fractievoorzitter in de Tweede Kamer, weet de achteruitgang aan de besluiteloosheid van het kabinet. Aangezien juist D'66 dit kabinet het sterkste had gewild, droeg het zijns inziens ook de gevolgen van het gebrek aan regeerkracht.

In het voorjaar werd D'66 geplaagd door een aantal schandalen: een gemeenteraadslid bekende brandstichting; de lijsttrekker voor de gemeenteraad van Assen kwam in opspraak wegens tijdelijk privé-gebruik van overheids-geld; een Statenlid zou een oorlogsverleden hebben en bleek in het verleden veroordeeld te zijn wegens postzegelfraude. Zowel het raadslid als het Statenlid werden prompt geroyeerd. Penningmeester Klaver, een vriend van het betrokken Statenlid, nam daarop zijn ontslag en overwoog de partij te verlaten, verontwaardigd over de wijze waarop het Hoofdbestuur deze zaak behandeld had. Later bleek dat het bestuur inderdaad een nogal merkwaardige rol had gespeeld door het rapport over deze zaak na het royement nog eens te herschrijven. In juli trok het Hoofdbestuur het royement dan ook in.

Op minder spectaculaire wijze leverde ook de kandidaatstelling voor de raden in andere gemeenten voor D'66 enige problemen op. De partij bleef echter vasthouden aan haar open procedure en wees selectie van kandidaten door het bestuur van de hand. De gemeenteraadsverkiezingen verliepen nog ongunstiger voor de Democraten dan de Statenverkiezingen: zelfs vergeleken met 1978 leden ze vrijwel overal verlies.

Bij de breuk in de coalitie in mei koos D'66 voor het CDA - zo leek het althans - door in het rompkabinet te blijven zitten. De Adviesraad, die daarover op 22 mei vergaderde, stemde in met deze keuze van de bewindslieden en de Tweede Kamerfractie. Volgens Minister Zeewalking had de PvdA de breuk geforceerd, "maar wie wegloopt toont geen kracht", voegde hij daaraan toe. Na enige aarzeling bleef ook Minister van Mierlo op zijn post. Hij noemde het "optisch bedrog" dat D'66 naar rechts zou opschuiven. In het interim-kabinet namen de D'66-leden Rood en Nypels de departementen van CRM respectievelijk Volkshuisvesting over van de PvdA-leden Van der Louw en Van Dam.

Op 26 juni werd in Amsterdam een speciale discussiedag over de koers van de partij gehouden op initiatief van een aantal verontruste leden, waaronder het kamerlid Mertens. Dit initiatief werd door het Hoofdbestuur weliswaar overgenomen en landelijk (d.w.z. in alle regio's) uitgewerkt, maar de Amsterdamse bijeenkomst bleef de belangrijkste. De aanleiding vormde een uitspraak van Minister Terlouw over mogelijke samenwerking met CDA en VVD na de vervroegde verkiezingen in september. Al eerder had een andere groep verontruste leden, die zich (R)appêl noemde, een manifest gepubliceerd waarin deze samenwerking werd afgewezen. Ook de aanwezigen op de Amsterdamse discussiedag wezen een eventuele coalitie met CDA en VVD af. Velen van hen leverden kritiek op het politiek leiderschap van Terlouw. Terlouw, die overigens afwezig was bij de discussie, zou zich teveel van bovenaf met de partij bemoeien en van de Democratische doelstellingen vervreemd raken. Op de regionale bijeenkomsten vielen soortgelijke geluiden te horen. Bij de gebruikelijke schriftelijke peiling onder de leden over de volgorde van de Tweede Kamer-kandidaten op de groenlijst kreeg Terlouw iets minder punten dan Lambers-Hacquebard, Brinkhorst en Engwirda, hoewel zijn naam vaker als eerste genoemd werd. Aan het begin van de tweede dag van het druk bezochte en roerige congres in Amersfoort, op 16 en 17 juli, verklaarde Terlouw daarom geen lijstaanvoerder meer te willen zijn. (Zie over dit congres ook het artikel *Het D'66-congres en de besluitvorming* elders in dit Jaarboek.) Vooraanstaande partijleden oefenden sterke druk uit op Terlouw en het congres om hem alsnog lijsttrekker te laten worden. Nadat het congres met een krappe meerderheid besloten had de samenwerking met CDA en VVD niet zonder meer uit te sluiten, kwam Terlouw op zijn beslissing terug. In de stemming om het lijsttrekkerschap vergaarde hij ruim twee-derde van de stemmen, zijn belangrijkste tegenkandidaat Gerrit Mik bijna een-derde. Mik had als Kamerlid al tegen de breuk met de PvdA en het aanblijven in het interim-kabinet gestemd en gold als vertegenwoordiger van de linkervleugel van D'66.

In het herziene verkiezingsprogramma en een iets eerder gepubliceerd economisch herstelplan legde de partij de nadruk op bevrozing van alle inkomens gedurende vier jaar, belastingverlaging, arbeidstijdverkorting en deeltijdbanen, maar ook op het kernwapenvraagstuk. D'66 bleef de plaatsing van nieuwe kernwapens afwijzen, maar niet onvoorwaardelijk zoals de PvdA. In de verkiezingscampagne moesten de Democraten zich voortdurend tegen aanvallen van links (PvdA) en rechts (VVD) verdedigen. Ook de 'Vereniging

Milieudefensie' en 'Natuur en Milieu' spaarden D'66 niet in hun kritiek op het milieubeleid van de regering. D'66 ging de verkiezingen in met de leuzen "D'66 kiest voor verantwoordelijkheid en handelt daarnaar..." en "D'66. De bewuste keuze van mensen die durven na te denken over hoe wij de samenleving een nieuw perspectief geven". De partij leverde bovendien kritiek op het bezuinigingsbeleid van de CDA-bewindslieden Van Agt en Van der Stee.

De verkiezingen betekenden niet veel minder dan een ramp voor de Democraten: van 17 zetels (8,3%) naar 6 zetels (4,3%). Van het verlies ging bijna de helft naar de PvdA, ruim een kwart naar de VVD, de rest naar het CDA en de kleine partijen. Vooral jonge kiezers gaven de voorkeur aan de VVD boven D'66. D'66 viel terug op haar oude, "links-liberale" basis, stelde fractievoorzitter Brinkhorst nuchter vast. Hij weet het verlies aan de impopulaire maatregelen van D'66-bewindslieden, de polarisatie tussen CDA en PvdA, het ongeduld van jonge kiezers en het stemmen "met de buik of de portemonnee" van het electoraat in het algemeen. Minister Zeevalking opperde dat de verkiezingscampagne tot het verlies had bijgedragen. Tweede Kamerlid Ernst Bakker zag de oorzaak echter in de onduidelijke koers van de partij. Volgens een later uitgebrachte nota van het wetenschappelijk bureau van de partij zou de oorzaak liggen bij een te zwak Hoofdbestuur, een slechte relatie tussen bewindslieden en kamerleden en ontrouw aan eigen koers.

Bij de formatie van het kabinet-Lubbers-Van Aardenne belandde D'66 in de oppositie. Terlouw keerde niet in de Tweede Kamer terug. Reden voor zijn vertrek vormde de uitslag van de laatste verkiezingen. Terlouw zei zichzelf als lijsttrekker de eerstverantwoordelijke te voelen voor de verkiezingsnederlaag. "Ik heb niet de schuld maar draag de verantwoordelijkheid. Ik wil er consequenties aan verbinden en ruimte maken voor een nieuwe start en een nieuwe leiding..."

Op 29 en 30 oktober hielden de Democraten hun najaarscongres. Al vóór het congres (officieel: Algemene Ledenvergadering) besloot Brinkhorst als fractievoorzitter af te treden en Europees ambassadeur in Tokio te worden. Maarten Engwirda volgde hem op. Van Terlouw en Brinkhorst werd tijdens het congres afscheid genomen. De Algemene Ledenvergadering koos bovendien een nieuwe partijvoorzitter: het oud-kamerlid Jacob Kohnstamm (32 jaar), waarmee de vernieuwing van de politieke top compleet was. Een groot deel

van het congres werd besteed aan een discussie over de koers en de organisatie van de partij.

Evangelische Volkspartij (EVP)

De Evangelische Volkspartij werd in 1980 opgericht door oud-leden van het CDA (een belangrijk deel van de "Niet Bij Brood Alleen"-groep), van de ARP (de "Groep van 80") en de Evangelische Progressieve Volkspartij. In 1982 nam de EVP voor de tweede maal deel aan Tweede Kamerverkiezingen. Als lijsttrekker koos zij de landelijk nog onbekende mevrouw Cathy Ubels-van Veen, die in de gemeenteraad van Dokkum de ARP en het CDA had vertegenwoordigd. Tweede op de lijst stond de meer bekende Generaal-Majoor b.d. Von Meyenfeldt, voormalig gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie en actief in het Inter Kerkelijk Vredesberaad. Mevrouw Ubels voerde campagne zonder auto, alleen reizend met openbaar vervoer. Belangrijkste thema's waren de kernwapens - "kernwapens zijn in strijd met het Evangelie" - de "economie van het genoeg", "welzijn is belangrijker dan welvaart" en "de sterkste schouders kunnen nog veel zwaardere lasten dragen". De kerngedachte van de EVP vatte men samen in de leuze: "Christelijk, dus progressief". Mevrouw Ubels, die met 0,7% van de stemmen net in de Tweede Kamer gekozen werd, noemde haar werk daar dan ook een soort "pastoraat buiten de kerk".

Terwijl de EVP zich verwant voelde en voelt met andere progressieve partijen en aan het besturenoverleg met PvdA, PSP en PPR wilde deelnemen, stond zij nogal aarzelend tegenover de CPN. Toen die partij ook bij het besturenoverleg betrokken werd, schortte de EVP haar deelname op. De Partijraad, op 20 november te Amersfoort bijeen, verwierp met 51 tegen 51 stemmen een motie om ook met de CPN overleg te voeren. Pas na het vernieuwingscongres van de CPN in november verklaarde het bestuur van de EVP zich bereid tot het besturenoverleg terug te keren.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Voor het GPV begon het jaar met enige opwindning over het voorontwerp voor een Wet Gelijke Behandeling. Volgens de Groen van Prinsterer-Stichting, het wetenschappelijke bureau van het GPV, dreigde met dit wetsontwerp, dat ongelijke behandeling op grond van o.a. seksuele geaardheid en burgerlijke

staat verbiedt, een "dictatuur van de meerderheid". Het voorontwerp kenmerkte zich volgens haar door een "totalitaire benadering" en stond op gespannen voet met grondrechten als vrijheid van onderwijs, vrijheid van godsdienst en vrijheid van vereniging en vergadering. Het verbiedt, naar de mening van het GPV (Ons Burgerschap, 1982-2), immers elke discriminatie van ongehuwd samenwonenden en homofielen in onderwijs, bedrijfsleven, verenigingen en andere organisaties, met uitzondering van de kerken waarvoor "een verbod thans niet opportuun is". Daarbij mogen bijvoorbeeld vrouwencafés en het COC wél discrimineren, maar christelijke scholen niet.

De Statenverkiezingen in maart verliepen vrij gunstig voor het GPV. Zelfstandig won het 6 zetels (in 1978 4), samen met SGP en RPF nog eens 3. Op 24 april hield het GPV een Algemene Vergadering in Arnhem. De vergadering koos de heren Dikkema en Verbrugh in de Centrale Verbondsraad. De heer Hordijk werd als lid van dit bestuurslichaam herkozen. Bij de verkiezing voor de Generale Verbondsraad won voor het eerst een vrouw, mevrouw Hendriks-Stoorvogel, een zetel. Binnen de Generale Verbondsraad vond overigens in 1982 enige discussie plaats over de structuur van de (federatieve) partij. Een commissie kwam met het voorstel om de Generale en de Centrale Verbondsraad samen te voegen tot één Verbondsbestuur van 15 leden. Daarnaast zou een Verbondsraad met adviserende bevoegdheid kunnen bestaan. Dit voorstel zou in 1983 behandeld worden.

De gemeenteraadsverkiezingen leverden enige winst op voor het GPV, mede dank zij de samenwerking met de RPF en SGP in vele plaatsen. Het Verbond won 27 raadszetels en 2 wethoudersposten ten opzichte van 1978.

Na deze successen zag de partij de Tweede Kamerverkiezingen hoopvol tegemoet. Een tweede zetel leek bereikbaar.

Eenstemmig had het GPV besloten tot lijstverbinding met RPF en SGP.

Een nieuw Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan *Wegen naar Werk 1983-1986*, werd gepubliceerd. Naast forse maar selectieve bezuinigingen op welzijn, woningbouw en sociale zaken stelde de partij een actief investeringsbeleid aan de overheid voor, met name op het gebied van stadsvernieuwing, scholenbouw, infrastructuur en milieuzorg. Bovendien zou de overheid de lasten voor het bedrijfsleven moeten verlichten en de lonen matigen, desnoods door actief ingrijpen.

De uitslag van de verkiezingen stelde het Verbond nogal teleur. Geen tweede zetel, maar zelfs een (gering) verlies van stemmen. Deze stemmen kwamen

terecht bij de RPF, het CDA en de VVD.

Op 28, 29 en 30 december sloot men het jaar af met een congres in Zeist over het onderwerp "Wat heb je nu aan gezag?" georganiseerd door de Stichting Mandaat (het Scholings- en Vormingsinstituut van het GPV), het Gereformeerd Politiek Jongeren Contact en het Gereformeerd Vormingsinstituut.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

Vergeleken met het voorgaande jaar stond de PPR in 1982 minder in de belangstelling. De discussie tussen de zogenaamde Godebaldgroep en het partijbestuur over de politieke koers van de PPR had haar hoogtepunt bereikt tijdens het najaarscongres in 1981 en was ten gunste van het partijbestuur beslecht. De rijen leken zich in eerste instantie weer gesloten te hebben.

De Statenverkiezingen betekenden voor de PPR een kleine maar duidelijke winst: van acht Statenzetels naar vijftien. In verschillende provincies deed de PPR aan de verkiezingen mee met gecombineerde lijsten: twee keer de combinatie PPR/PSP (Friesland, Drenthe), één keer PvdA/PPR (Utrecht), één keer PPR/EVP (Zeeland) en één keer PPR/PSP/CPN (Zuid-Holland).

Op 15 mei hield de PPR haar traditionele voorjaarscongres in Nijmegen. Thema van dit congres was een alternatief vredesbeleid: "sociale verdediging". Het discussiestuk en de bijbehorende stellingen werden in grote lijnen door het congres aangenomen. Onbedoeld stond het congres in het teken van de pas ontstane kabinetscrisis (12 mei) en de linkse samenwerking. Naar aanleiding van de kabinetscrisis had het partijbestuur een verklaring uitgegeven. Volgens deze verklaring was het hoogst noodzakelijk dat alle progressieve krachten in Nederland zich zouden bundelen tegen een te verwachten eenzijdige bezuinigingspolitiek. "De PPR roept alle progressieve partijen en bewegingen op om eensgezind te gaan werken aan een progressief alternatief." Opvallend was dat in het rijtje progressieve partijen alleen de PvdA, PPR, PSP en CPN genoemd werden: D'66 ontbrak. PPR-voorzitter Wim de Boer oordeelde in zijn congresrede dat D'66 definitief door de mand gevallen was. "Na de keuze voor een rechts sociaal-ekonomisch beleid en de schandelijke defensiepolitiek - alle departementen

leveren in maar Van Mierlo krijgt er 2% bij - moet toch duidelijk zijn dat progressief denkende mensen van deze club niets meer hoeven te verwachten...". Volgens Ria Beckers was er niet alleen sprake van een breuk in het kabinet, maar ook van een "enorm breukvlak dwars door de samenleving, mee veroorzaakt door de maandenlange onzekerheid en verwarring die het kabinet en sommige politieke partijen hebben gewekt".

Bij de gemeenteraadsverkiezingen op 2 juni deed de PPR in ongeveer 200 gemeenten mee. Het aantal raadszetels groeide van 101 naar 157. Vergelijken met de Statenverkiezingen ging het stemmenpercentage licht vooruit. Alles zag er naar uit dat deze ontwikkeling zich ook op 8 september zou voortzetten.

Op 3 juli organiseerde de PPR een extra verkiezingscongres in Utrecht. Drie zaken stonden hier centraal: 'Manifest '82' (een aanvulling op het verkiezingsprogram van 1981), de partijbestuursmotie betreffende het onderwerp 'lijstverbinding', en de kandidaatstelling. In het manifest werd o.a. gepleit voor: arbeidstijdverkorting (7-urige werkdag); invoering van een basisinkomen; gerichte stimulering van de economie via kleine en middelgrote bedrijven; het voeren van een actief vredesbeleid, resulterend in geleidelijk afstoten van alle kerntaken. Na de discussie over de lijstverbinding werd uiteindelijk het partijbestuursvoorstel met een kleine meerderheid aangenomen. Met dit voorstel deed het congres een dringend beroep op PvdA, PSP en CPN om te kiezen voor een brede lijstverbinding. De PPR zou geen lijstverbinding aangaan, indien door anderen een brede lijstverbinding werd afgewezen. Aan het PvdA-congres (10 juli) deed het PPR-congres een oproep uitgaan om een brede lijstverbinding van alle linkse partijen tot stand te brengen. Aangezien de PvdA hier geen gevolg aan gaf, ging de PPR uiteindelijk alleen de verkiezingen in. Lijsttrekker werd opnieuw Ria Beckers. Als tweede op de lijst volgde het zittende kamerlid Peter Lankhorst, op de derde plaats het zittende kamerlid Henk Waltmans. Hiermee ging het congres tegen het advies van het partijbestuur in, dat Waltmans op nummer 17 had geplaatst.

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen op 8 september was voor de PPR teleurstellend en onverwacht. De fractie ging terug van drie naar twee zetels: aanleiding voor de partij om intern een discussie te starten over

het onderwerp: "PPR, hoe nu verder?" Tijdens het najaarscongres op 19 en 20 november in Nijmegen vond een eerste aanzet hiertoe plaats. Drie partijleden uit verschillende afdelingen hielden hierover een inleiding, bedoeld als start van de discussie. Besluitvorming zou plaatsvinden op het voorjaarscongres van 1983. Het congresstuk "Democratie aan de basis, kan dat wel?" werd niet in behandeling genomen. De meerderheid van het congres vond het stuk inhoudelijk niet goed genoeg om over te praten. Het najaarscongres restte daarom slechts de verkiezing van acht nieuwe partijbestuursleden, onder wie de vice-voorzitter. Met de kleinst mogelijke meerderheid werd Jaap de Jong, voorstander van een nauwer samenwerkingsverband tussen PPR, PSP, CPN, tot vice-voorzitter gekozen. Volgens sommige congresgangers kon men deze verkiezing beschouwen als voorzet op de discussie over linkse samenwerking in het voorjaar van '83. Bij de verantwoording van de Eerste Kamerfractie kreeg senator Bas de Gaay Fortman gelegenheid uiteen te zetten waarom hij eind oktober bij de Kiesraad de Groene Partij Nederland had laten inschrijven. Hij wilde hiermee de naam 'groene partij' vastleggen voor de Europese verkiezingen van 1984 en zo mikken op kiezers van PPR, PSP, CPN en ook op milieuactivisten in D'66, EVP en andere partijen. Nederland kan volgens hem niet ontbreken in een "groene fractie" in het Europese Parlement. De vroegtijdige vastlegging van die naam was ingegeven om mogelijk misbruik ervan te voorkomen. Het congres onthield zich van uitspraken over dit initiatief en steunde het partijbestuur, dat daarvoor het voorjaarscongres wilde aanhouden.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

Het jaar 1982 was voor de PSP een jubileumjaar: op 27 januari was het precies vijftwintig jaar geleden dat ze werd opgericht. Naar aanleiding van dit jubileum schreef PSP-voorzitter Bram van der Lek in het ledenblad "*Bevrijding*": "... In bepaalde opzichten is die wereld grimmiger dan ooit. De gevaren waar wij tegen streeden zijn eerder toegenomen dan dat ze minder werden. De wapenwedloop, de blokkentegenstelling, de macht en de chaos van het kapitalisme... De kloof tussen arme en rijke landen neemt nog altijd toe (...) Het is bepaald geen vreugdevolle situatie waarin wij ons vijftwintig jarig bestaan herdenken (...) Het ziet er niet naar uit dat de komende vijftwintig jaar makkelijker zullen zijn dan de jaren die

achter ons liggen. Maar de strijd moet worden voortgezet en ik ben ervan overtuigd dat wij dat allen ook zullen doen."

De feitelijke viering van het vijftieng-jarig bestaan vond plaats op 22 mei in Hilversum. Ter gelegenheid hiervan was een boek verschenen, getiteld *"Ontwapenend, geschiedenis van 25 jaar PSP"*. Het programma van de jubileummanifestatie bevatte o.a. twee forumbijeenkomsten: één over een socialistisch antwoord op de crisis; de ander over de vraag of er in politiek Nederland plaats is voor een "derde weg". Verder traden als sprekers op de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Fred van der Spek, het Tweede Kamerlid Andrée van Es en partijvoorzitter Bram van der Lek, die alle drie ingingen op de vraag naar de bestaansgrond en identiteit van de PSP.

Zowel de Statenverkiezingen als de raadsverkiezingen betekenden voor de PSP een belangrijke winst vergeleken met 1978. In plaats van 4 kreeg de PSP in de Provinciale Staten nu 19 zetels. Voor het eerst in haar geschiedenis is de PSP sindsdien in alle provincies in de Staten vertegenwoordigd. In vijf provincies deed de PSP zelfstandig mee aan de verkiezingen (Groningen, Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg), twee keer in de combinatie PSP/PPR (Friesland, Drenthe), drie keer in de combinatie PSP/CPN (Overijssel, Gelderland, Zeeland) en één keer de combinatie PSP/PPR/CPN (Zuid-Holland). Vergeleken met deze Statenverkiezingen zou de PSP bij de raadsverkiezingen van mei nog weer een lichte winst behalen.

Op 24 juli organiseerde de PSP haar verkiezingscongres. Belangrijkste agendapunten waren de vaststelling van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen en de bespreking van een resolutie over actuele politiek en regeringsvorming. Partijvoorzitter Bram van der Lek opende het congres met een toespraak, waarin hij constateerde dat vier verkiezingen in minder dan twee jaar wel wat veel van het goede is. "Toch zullen wij er weer tegenaan moeten. Want er staat veel op het spel. Veranderingen worden dan misschien wel niet gemaakt in het parlement of in de regering, verworvenheden worden er soms wel afgebroken. Wij gaan deze verkiezingen in met vier strijdpunten: een ander sociaal-economisch beleid, voortzetting van de vrouwenstrijd, tegen kernenergie en vóór ontwapening...". De drie zittende kamerleden Fred van der Spek, Andrée van Es en Wilbert Willems werden opnieuw gekozen op de plaatsen 1, 2 en 3 van de kandidatenlijst. Het lijst-

trekkerschap voor Van der Spek was niet een vanzelfsprekende zaak. Aan het congres was namelijk een motie voorgelegd, waarin teleurstelling werd uitgesproken over het optreden van Van der Spek in verband met eerdere congresuitspraken over linkse samenwerking. (Tilburg 1975; Leeuwarden 1980.) Van der Spek had de voorkeur gegeven aan een zelfstandige PSP en op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen het besluit van een aantal gemeentelijke PSP-fracties om samenwerkingsverbanden met andere linkse partijen aan te gaan "koudwatervrees" genoemd. "Ook tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen, vlak na het congres in Leeuwarden, heeft Van der Spek er stelselmatig van afgezien de nadruk te leggen op de noodzaak tot linkse samenwerking. Dit optreden geeft een verkeerd beeld van opvattingen van de partij op dit punt, en is dus schadelijk voor het beeld van de partij naar buiten toe", aldus de indieners van de motie in hun toelichting. Opvallend was dat de grootst mogelijke minderheid van het partijbestuur in haar preadvies de motie ondersteunde. Van der Spek beschouwde de motie als een motie van wantrouwen en wilde bij aanvaarding ervan door het congres niet meer beschikbaar zijn voor een plaats op de kandidatenlijst. De motie werd uiteindelijk verworpen met 5186 stemmen tegen 3324. Na zijn verkiezing tot lijsttrekker zette Van der Spek zijn opvatting over linkse samenwerking uiteen. Samenwerking ten aanzien van allerlei konkrete korte termijn zaken noemde hij uitstekend. "De PSP moet echter geen vaste of vèrgaande samenwerkingsverbanden aangaan met andere, met name politieke partijen, zolang het bestaan van de PSP als afzonderlijke, goed herkenbare, politieke factor nodig is..."

Tijdens dit congres werd ook een tekst over de actuele politieke situatie vastgesteld. Deze zou als bijlage bij het verkiezingsprogramma 1981-1985 worden verspreid.

Voor de eerstvolgende Eerste Kamerverkiezingen werd Bram van der Lek op de eerste plaats van de kandidatenlijst gekozen, Joop Vogt en Titia van Leeuwen op respectievelijk de tweede en derde plaats. Vanwege de wijziging van de grondwet zou een nieuwe Eerste Kamer gekozen moeten worden door de leden van de Provinciale Staten. Deze verkiezing zou waarschijnlijk in 1983 plaatsvinden. Verder werd besloten een lijstverbinding aan te gaan met de CPN voor de verkiezingen van 8 september. (De PPR had eerder al besloten alleen de verkiezingen in te gaan omdat de PvdA geen lijstverbinding wilde aangaan met alle linkse partijen, d.w.z. inclusief de CPN.)

Op 19 augustus presenteerde de PSP een sociaal-economisch programma ter aanvulling van het ongewijzigde verkiezingsprogram uit 1981. Enkele uitgangspunten waren: - invoering van een 30-urige werkweek in 1987; - meer overheidsinvesteringen; - extra uitgaven voor salarisbeleid in verband met arbeidstijdverkortung zodat er meer banen ontstaan; - individualisering; - nivellering; - een basisinkomen van 13 duizend gulden en een maximaal netto-inkomen van 33 duizend gulden.

De Tweede Kamerverkiezingen van 8 september betekenden voor de PSP een stabilisering. Ze behield drie zetels in de Tweede Kamer, ofschoon de laatste opiniepeilingen nog een kans op vijf zetels te zien hadden gegeven. Uit deze uitslag concludeerde Alexander de Roo, politiek vice-voorzitter van de PSP: "We staan voor de vraag in hoeverre we structureel apart als kleine partijen moeten blijven opereren. Om weerwerk te kunnen leveren is nauwere samenwerking nodig..." Evenals het voorjaarscongres van de PPR in 1983 zou het PSP-strategiecongres in juni 1983 hierover besluiten nemen!

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de PvdA was 1982 een bewogen jaar. Na een korte regeringsperiode keerde de partij terug tot de oppositiebanken.

Al aan het begin van het jaar leidde de deelname aan de regering tot spanningen binnen de partij en tussen partij en vakbeweging. Met name het wetsvoorstel tot verlaging van het ziektegeld (tot 80% van het inkomen), invoering van vijf wachtdagen en premieheffing op het ziektegeld wekte veel weerstand bij de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, J.M. den Uyl, en zijn staatssecretaris mevrouw C.I. Dales, kregen als verantwoordelijke PvdA-bewindslieden op dit punt veel kritiek te verduren. Het Partijbestuur trachtte te bemiddelen door een compromisvoorstel te lanceren. Tal van partijleden die ook lid waren van de FNV voelden zich verscheurd door dit conflict. Sommigen zeiden hun PvdA-lidmaatschap op of dreigden daarmee. Enquêtes voorspelden grote verliezen voor de PvdA bij eventuele verkiezingen. Half januari trok het Partijbestuur zich terug in het Gelderse dorp Garderen om zich op deze en andere problemen te bezinnen. Na afloop kondigde partijvoorzitter Max van den Berg een "nieuwe koers" aan, waarbij meer nadruk op praktische en economische argumenten zou vallen met minder pretenties en meer openheid naar andere partijen. Perscommentaren duiden de nieuwe koers als 'Nieuw

Realisme' aan. Kort daarna kwam ook de Tweede Kamerfractie voor bezinning bijeen. Het Kamerlid Van der Hek verdedigde in een notitie een grotere vrijheid voor vakbeweging en ondernemers, meer lastenverlichting voor en minder sturing van het bedrijfsleven.

Op het Raads- en Statencongres dat op 13 februari plaats vond, leek het Nieuwe Realisme al veld te winnen. De noodzaak tot meer bezuinigingen werd alom erkend, mits gekoppeld aan het werkgelegenheidsplan en aan verhoging van aardgasafdrachten aan de staat. Slechts een minderheid wenste de deelname aan de regering-Van Agt te beëindigen. Het congres wees echter ook een voorstel van het Partijbestuur af om plaatselijke dienstverlening onder bepaalde omstandigheden te privatiseren.

In dezelfde maand werd Bram Peper, vice-voorzitter van de PvdA vanaf 1975, tot burgemeester van Rotterdam benoemd. Hiermee volgde hij zijn partijgenoot André van der Louw op die sinds september 1981 zitting had in het kabinet-Van Agt II. Het voormalig Tweede Kamerlid voor de PvdA, Piet Dankert, werd op 19 februari tot voorzitter van het Europees Parlement gekozen.

In maart leed de PvdA een fors verlies bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en behaalde slechts 22% van de stemmen: minder dan CDA of VVD en 12% minder dan de PvdA in 1978 had gehaald. In zijn redactioneel commentaar in *Socialisme en Democratie* (1982, nr. 3) weet Wouter Gortzak het verlies aan de regeringsdeelname en aan het "manoeuvreren van het PvdA-bestuur". De twijfels over regeringsdeelname groeiden toen het kabinet een Voorjaarsnota vaststelde die onder andere een substantiële koopkrachtdaling voor de minimum-inkomens zou kunnen impliceren. Partijvoorzitter Van den Berg noemde dit terstond "onaanvaardbaar". Na langdurig overleg met bestuur en fractie werd dit genuanceerd tot "ondenkbaar". Het Partijbestuur stelde een koopkrachtdaling van 1% voor de minima als absolute grens. De tegenstellingen binnen de partij namen nu scherpere vormen aan. Aan de ene kant pleitten Jonge Socialisten, FNV-leiders en anderen voor afwijzing van de Voorjaarsnota en desnoods terugkeer naar de oppositiebanken. Aan de andere kant eisten bewindslieden als Minister van Thijn en staatssecretaris Stemerding een loyaler opstelling van hun partijvoorzitter ten opzichte van het kabinet. In mei kwam het tot verzoening binnen de partij, maar ook tot de breuk met de coalitiegeenoten CDA en D'66. Na enige onzekerheid en twijfels over het politiek leiderschap van Den Uyl sloot de partij wederom haar gelederen.

Het congres koos op 10 juli Den Uyl opnieuw tot lijststaanvoerder. Verder

stelde dit congres een nieuw verkiezingsprogram vast, *Eerlijk Delen*, dat bescheidener leek dan het program *Weerwerk* uit 1981. Het beloofde geen koopkrachthandhaving meer aan de minima, maar wilde wel hun koopkrachtverlies tot 1% beperken. De hoogste inkomens zouden 4% moeten inleveren. Arbeidstijdverkortung bleef een belangrijke eis. Daarbij zouden "alleenverdieners" een extra toeslag moeten krijgen indien ze onder een sociaal minimum dreigden te zakken. Tegen de zin van het Partijbestuur verlangde het congres nationalisatie van de grond. Een voorstel tot vergroting van het overheidsaandeel in de aardgaswinsten haalde het echter niet. De vrede en veiligheidsparagraaf van het vorige programma werd ongewijzigd overgenomen. Met de leuze "De PvdA heeft gekozen. En u?" ging de partij de verkiezingen in. In deze verkiezingscampagne speelden de kernraketten opnieuw een grote rol. Zowel Den Uyl als Van den Berg wezen op de gevaren van een mogelijke CDA/VVD-coalitie, die niet alleen de nieuwe kernwapens in Nederland zou gaan plaatsen maar ook de kloof tussen werkenden en werklozen zou verbreden tot een "nieuwe klassentegenstelling". Zelf sloot de PvdA echter geen enkele partij van samenwerking uit. Het linkse of progressieve meerderheidskabinet verdween als ideaal achter de horizon. D'66 werd niet langer als natuurlijke bondgenoot behandeld. Een lijstverbinding met de CPN wees de PvdA af, (volgens het Partijbestuur echter misschien voor de laatste keer) hetgeen een lijstverbinding met PSP en PPR uitsloot. De campagne verliep over het algemeen rustig en bestond voor een groot deel uit huisbezoeken in oude stadswijken. In juli werd de partij even opgeschrikt door een bomaanslag op haar hoofdkwartier in Amsterdam. Het Militant Autonomen Front dat de aanslag voor zich opeiste, bedoelde daarmee te protesteren tegen de ontruiming van een kraakpand en niet zozeer om de verkiezingscampagne te beïnvloeden.

De verkiezingsuitslag viel voor de PvdA gunstig uit. Met ruim 30% van de stemmen en 47 zetels in de Tweede Kamer werd de PvdA weer de grootste partij. De Partijraad besloot op 18 september dat de PvdA wilde meeregeren, vooral om de sociale zekerheid te verdedigen, maar onder voorwaarde geen medewerking te verlenen aan het plaatsen van nieuwe kernwapens. Informatuur Van Kemenade (PvdA) kon echter niet voorkomen dat zijn partij in de regeringsformatie buiten spel kwam te staan: de PvdA belandde weer in de oppositiebanken. Den Uyl werd voorzitter en Meijer vice-voorzitter van de fractie.

In dezelfde maand trad Frouke Stouckart af als landelijke contactvrouw

(voorzitter) van de Rooie Vrouwen. Haar zetel in het Partijbestuur bleef voorlopig onbezet. In een open brief motiveerde ze haar aftreden met een verwijzing naar de te grote verschillen in normen en opvattingen binnen de landelijke kerngroep.

In oktober werd het oud-kamerlid en voorzitter van de Rijnmondraad, de heer Oele, benoemd tot Commissaris van de Koningin in Drente, als opvolger van zijn partijgenote mevrouw Schilthuis. Eveneens in oktober nam de PvdA deel aan besprekingen met sociaal-democratische partijen uit België, Luxemburg en Scandinavische landen (de zgn Scandilux). In de partij zelf vond een discussie plaats over voortzetting van de ontspanningspolitiek in verband met de toestand in Polen. Een andere discussie in de partij, over de rol van de staat, kwam in een stroomversnelling naar aanleiding van de publikatie van WBS-medewerker Kalma, getiteld: *De illusie van de 'democratische staat'*.

In november werd Den Uyl herkozen als voorzitter van de Federatie van Socialistische Partijen in de Europese Gemeenschap. Ondanks hun verschillende opvattingen namen deze partijen een tekst aan over Europese samenwerking en over een onafhankelijk Europees veiligheidsbeleid.

Aan het eind van het jaar liep de spanning tussen fractie en bestuur opnieuw op n.a.v. de aanstaande verkiezingen voor het partijbestuur. (Behalve het toegevoegde 21ste partijbestuurslid, de fractievoorzitter van de Tweede Kamer, is het volledige partijbestuur statutair elke twee jaar herkiesbaar, in dit geval in 1983). Het gerucht ging dat Jan Schaefer, oud-staatssecretaris van Volkshuisvesting, zich kandidaat zou stellen voor het voorzitterschap. Schaefer verklaarde echter het voorzitterschap niet na te streven, al uitte hij wel kritiek op de zich herkiesbaar stellende voorzitter die volgens hem teveel "schaduwkabinetje" had gespeeld. Een aantal andere oud-bewindslieden en kamerleden stelden zich wel kandidaat voor andere bestuursfuncties. Binnen de Tweede Kamerfractie bestond behoefte aan meer invloed op het Partijbestuur. Het kamerlid en oud-minister Van der Louw pleitte bovendien voor meer ruimte voor fractie en bewindslieden om zo nodig van het partijprogram af te wijken. Die afwijkingen zouden zij dan wel op een partijcongres moeten verdedigen. Daarentegen stelde het Partijbestuur in een nota: "vooral de fractie in de Tweede Kamer zal weerstand moeten bieden aan de verleiding tot meeregeren op onderdelen". De fractie zou in de oppositie moeten samenwerken met provinciale en gemeen-

telijke bestuurders en maatschappelijke organisaties. Vooral tegen het kernwapenbeleid en de éénzijdige bezuinigingspolitiek zou de PvdA actie moeten voeren, mits geweldloos en met "het benul dat meerderheidsbesluiten moeten worden uitgevoerd". Volgens Max van den Berg liet het program *Eerlijk Delen* de fractie voldoende speelruimte om bepaalde compromissen te steunen. Bij het naderen van de kerstdagen toog een delegatie van de partijtop naar Utrecht voor een oriënterend gesprek met kardinaal Willebrands en enkele bisschoppen.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Aan het begin van het jaar speelde de RPF een belangrijke rol in de campagne tegen de ontwerp-wet Gelijke Behandeling. Deze wet zou discriminatie van homofielen en ongehuwd samenwonenden in het openbare leven verbieden. Voor kerken maakte men een uitzondering, maar niet voor christelijke scholen, ziekenhuizen en dergelijke. De Federatieraad van de RPF, die 13 januari bijeenkwam, achtte dit wetsontwerp "in flagrante strijd met de grondwettelijk gegarandeerde vrijheid van godsdienst" (*Nieuw Nederland*, (1982), nr. 1). Meindert Leerling, politiek leider van de RPF, droeg dit standpunt uit op verscheidene spreekbeurten in het land. Voorstanders van de wet maakten het hem daarbij wel eens moeilijk.

Bij de Statenverkiezingen kwam de RPF in de noord-oostelijke provincies met een eigen lijst uit, terwijl ze elders vaak samen ging met het GPV of de SGP. De uitkomsten overtroffen de verwachtingen: de partij won zelfstandig 6 zetels, in combinatie 9. De winst kwam voornamelijk van voormalige CDA-kiezers. Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen combineerde de RPF vaak haar lijst met die van GPV of SGP (35x respectievelijk 41x; met beide ook 41x; alleen trad ze 61x op); eveneens met succes. In Ermelo won een vrouwelijk lid een zetel in de raad.

In juni koos de Federatieraad Leerling opnieuw tot lijstaanvoerder. In het verkiezingsprogram legde de partij de nadruk op bescherming van het ongeboren leven, beperking van de overheidstaken - niet alleen terwille van de bezuinigingen, maar ook uit principe -, verlaging van het minimum-jeugdloon, belastingverlaging, ontkoppeling van lonen en uitkeringen en zo mogelijk een sociale dienstplicht voor jongens. Men had veel kritiek op

het CDA, dat huwelijk en gezin niet meer van overheidswege wilde steunen. In juli pleegden enkele jongelui, die zich het 'Rood Actiefront Nederland' noemden, een aanslag met benzinebommen op het huis van Leerling. Niemand werd gewond.

De Tweede Kamerverkiezingen stelden de RPF licht teleur. Weliswaar wist zij haar tweede zetel te consolideren en haar stemmenpercentage ten opzichte van 1981 te verhogen (van 1,3 naar 1,5%), maar een derde zetel zat er niet in. De RPF verloor 20% van haar kiezers uit 1981 (voornamelijk) aan het CDA, de VVD en de EVP, terwijl ze 35% won van (vooral) CDA en SGP. Ze haalde veel stemmen bij jongeren en vrouwen.

In november hield de partij een congres over energieproblemen. In dezelfde maand traden tegenstellingen aan het licht tussen de Raad van Advies en het Federatiebestuur. De Raad van Advies zou het wetenschappelijk bureau van de partij moeten worden. Volgens het dagblad *Trouw* botsten hierbij verschillende opvattingen over de taak van de RPF. Een evangelische stroming overheerste in het Federatiebestuur en streefde naar een "dynamische, evangelisch bewogen" partij die zou "getuigen" van het geloof, zoals Meindert Leerling dat deed. In de Raad van Advies zou een reformatorische stroming overheersen die een rustiger, traditionelere aanpak voorstond zoals het kamerlid Wagenaar die belichaamde. In *Nieuw Nederland*, het partijblad van de RPF, werd deze analyse van *Trouw* overigens "overdreven" genoemd. De Federatieraad wijdde twee besloten vergaderingen aan dit conflict en benoemde op 11 december een Commissie van Goede Diensten. Ds. Huizinga en mevrouw Vellinga-Veurink traden uit het Federatiebestuur naar aanleiding van het conflict.

In dezelfde periode bood de Grondslagcommissie een rapport aan ter voorbereiding van een beginselprogramma. Dit zou in 1983 aan de orde komen.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP was 1982 een vrij rustig jaar.

Evenals het GPV en de RPF tekende zij aan het begin van het jaar protest aan tegen de Ontwerp-wet Gelijke Behandeling. Volgens Ds. Abma, Eerste Kamerlid en partijvoorzitter, verhief de regering "Gij zult niet discrimineren" tot een Elfde Gebod, maar discrimineerde in feite zelf.

Op een conferentie van het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde

Studieverenigingen stelde de secretaris, W. Büdgen, dat de ontwerpwet "de mens tot norm" verhief. "Het voorontwerp maakt het de onderdanen onmogelijk om hun leven in te richten overeenkomstig de bijbelse normen", concludeerde hij (*De Banier*, (1982), nr. 4). Het Hoofdbestuur deelde zijn bezwaren mee aan het Ministerie van CRM. De voorzitter koesterde echter enige twijfels over dit soort 'inspraak'.

Op 27 februari hield de SGP haar Algemene Vergadering. Partijvoorzitter Abma en fractievoorzitter in de Tweede Kamer Van Rossum spraken de partijrede, respectievelijk de politieke rede uit. Voor de SGP was dit een ongewone zaak, aangezien deze twee functies voordien altijd door één persoon vervuld werden. De heren Burggraaf, Houtman en Vlasblom werden herkozen in het Hoofdbestuur. Als opvolgers van Ds. Dorsman en de heer Wolterink koos de Algemene Vergadering Ds. S. de Jong en de heer R. Leusink. Beide aanvaardden hun benoeming. De Algemene Vergadering besloot verder de contributie te verhogen. Het Hoofdbestuur beloofde een commissie in te stellen om "de plaats van de vrouw" te onderzoeken, hetgeen onder meer een aantal conservatieve leden aanzette tot het schrijven van de brochure "*De Schrift Gebonden Plaats van de vrouw*", later door Abma in *De Banier* bekritiseerd.

In maart boekte de SGP enige winst bij de Statenverkiezingen, met name in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant. Zelfstandig won zij 15 zetels, in combinatie met GPV en/of RPF nog eens 2. Onder druk van de PvdA en de VVD-fracties in de Zeeuwse Staten verloor ze echter haar enige Gedeputeerde-zetel.

Ook de gemeenteraadsverkiezingen verliepen voorspoedig voor de SGP. De partij kreeg er 30 raadszetels en 8 wethouders bij. Voorzitter Abma won een zetel in de raad van Putten.

Voor de Tweede Kamerverkiezingen besloot de partij tot lijstverbinding met het GPV en de RPF. De Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen - de conservatieve vleugel van de partij, zou men kunnen zeggen - veroordeelde dit "afglijden naar machtspolitiek" en vreesde verwatering van de beginselen als gevolg hiervan (*In het Spoor*, (1982), nr. 4). Overigens leverde de SGP tijdens de verkiezingscampagne wel kritiek op het GPV, dat met zijn Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan de nederigheid uit het oog zou verliezen. Fractievoorzitter Van Rossum voerde opnieuw de SGP-lijst aan, met een nauwelijks gewijzigd verkiezings-

program. "Beginselvast uw streven? Kies dan lijst zeven!" was de leus. De SGP behield haar 3 zetels in de Tweede Kamer, maar verloor stemmen (1,9% in plaats van 2,0% in 1981). Het verlies bleef gering in Zeeland, maar leek vrij groot in Noord-Holland, waar de RPF stemmen won. De SGP deed het slecht bij de jongeren. Enigszins geschokt stelde het Hoofdbestuur een kleine werkcommissie in om de verkiezingsresultaten te analyseren en te evalueren.

Fractievoorzitter Van Rossum verscheen in september even op het beeldscherm om commentaar te geven op de Troonrede. Dit niet geheel vrijwillige televisie-optreden was uniek voor de SGP. Van Rossum haastte zich echter te verklaren: "onze kijk op het medium televisie is niet veranderd".

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

De VVD beleefde in 1982 grote electorale triomfen, maar ook een verandering van leider en een aantal onaangename incidenten.

Als oppositiepartij ging ze de Statenverkiezingen in, waarbij haar politiek leider Hans Wiegel een actieve rol speelde en vooral D'66 niet spaarde.

De VVD stemde wel in met het bezuinigingsbeleid van de regering-Van Agt II, maar koesterde ernstige bezwaren tegen het banenplan van Minister Den Uyl en tegen de eenzijdige aanpak van met name het ziektegeld. Bij de Statenverkiezingen behaalde de partij meer stemmen dan de PvdA en bijna even veel zetels (150 respectievelijk 161), een forse winst ten opzichte van 1978. In zijn commentaar verklaarde de hoofdredacteur van het partijblad *Vrijheid en Democratie* (1982, nr. 1265) dit vooral uit de bijdrage van het "fenomeen" Wiegel.

Op 19 en 20 maart hield de VVD een Algemene Vergadering te Venlo, onder andere over de rol van de vrouw in de VVD. Positieve discriminatie van vrouwen in de partij wees men af. "Als liberale vrouwen feministische standpunten nastreven, moet de VVD er voor waken dat zij als partij geen middel wordt om dat doel te bereiken". De organisatie van de Vrouwen in de VVD werd nog niet definitief geregeld. De vrouwen kozen in juni A. van Namen tot voorzitter.

In april kondigde Hans Wiegel nogal onverwachts zijn aftreden als politiek leider en fractievoorzitter aan. Kort daarna werd hij benoemd tot Commissaris van de Koningin in Friesland. Aanvankelijk riep zijn benoeming in Friesland veel weerstand op, vooral bij de Fryske Nasjonale Partij en het

CDA. Zeer snel voorzag de Tweede Kamerfractie in een opvolger: Ed Nijpels, een 32-jarige jurist uit Bergen op Zoom (N.-B.), voormalig voorzitter van de Jongeren Organisatie voor Vrijheid en Democratie. Binnen de VVD gold hij als links, wellicht mede door zijn deelname aan het overleg met PvdA-en D'66-leden in Hotel Des Indes. Niettemin sloot de op 14 mei formeel aangewezen kersverse politieke leider in de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 8 september de PvdA als coalitiepartner duidelijk uit. De verschillende opvattingen over het plaatsen van kernwapens gaven daarbij de doorslag. Liever zag Nijpels een coalitie met CDA en D'66, waarbij hij dan wel van het CDA een duidelijke eensgezinde opstelling verlangde.

Na de gemeenteraadsverkiezingen in juni, die opnieuw zeer succesvol verliepen voor de VVD, toonde deze zich echter in tal van steden bereid tot samenwerking met de PvdA. In tegenstelling tot vroeger streefde de partij vaak naar een program- in plaats van een afspiegelingscollege. Zo vormde zij in Enschede, Leiden, Schiedam en Utrecht programcolleges met de PvdA (in Utrecht ook met D'66) zonder het CDA.

In haar (herziene) verkiezingsprogramma stelde de VVD een loonmatiging van 2% per jaar voor, een belastingverlaging en bezuinigingen van \pm 27 miljard gulden vanwege het financieringstekort en een lastenverlichting voor het bedrijfsleven. Sociale uitkeringen zouden - met uitzondering van de AOW - met 5% per jaar moeten dalen en dus op afstand aan de lonen gekoppeld worden.

Nijpels voerde over het algemeen een voorzichtige campagne. Af en toe viel hij uit, met name naar het CDA. De binding tussen geloof en politiek kwam hier nogal eens aan de orde. Nijpels was immers evenals de politieke leider van het CDA Rooms-Katholiek, al noemde hij zichzelf tijdens een vraaggesprek een "libertijnse katholiek".

Bij de Tweede Kamerverkiezingen ging de VVD opnieuw sterk vooruit: van 26 naar 36 zetels. Onder de jongste kiezers (18 tot en met 24 jaar) werd zij de grootste partij. De winst kwam vooral van het CDA (37%) en D'66 (25%), minder van de PvdA (13%). In Noord-Brabant was de winst het grootst (8%) in Groningen het kleinst (3,5%). De meest optimistische verwachtingen werden nog overtroffen, zodat zelfs een bommelding de feestvreugde op de verkiezingsavond niet kon bederven. "Met de 36 zetels in de Tweede Kamer kunnen zelfs de grootste tegenstanders niet meer ontkennen dat de liberalen de status van echte volkspartij hebben bereikt", schreef *Vrijheid en Demo-*

cratie (1982, nr. 1271).

Na de verkiezingen brak er voor de VVD een minder plezierige periode aan. Weliswaar nam zij in tweede instantie met succes deel aan de kabinetsformatie die in de regering Lubbers-Van Aardenne uitmondde, maar tezelfdertijd raakte zij verwickeld in een aantal schandalen. Een nieuw Kamerlid, Jaap Metz, gewezen redacteur van *De Telegraaf*, kwam in opspraak vanwege publiciteitswerk voor een onroerend goed-firma die fraude zou hebben gepleegd. Na zijn beëdiging als Kamerlid deed het gerucht de ronde dat hij Ed Nijpels zou hebben gechanteerd. De betrokkenen spraken dit ondubbelzinnig tegen.

Een ander Kamerlid, mevrouw Terpstra, zou dit gerucht aan een journalist van *De Tijd* hebben gemeld of bevestigd. Na enige interne discussie verklaarde de fractie de zaak voor gesloten.

In dezelfde periode werd Charles Schwietert, een bekend TV-presentator, benoemd tot staatssecretaris voor Defensie voor de VVD. Naar eigen zeggen was hij al twee jaar lid van de VVD; volgens het partijbureau pas enkele maanden. Ook andere feiten die Schwietert over zichzelf openbaar gemaakt had - zijn academische titel en zijn (reserve-)officiersrang - bleken niet te kloppen. Na drie dagen in functie te zijn geweest nam hij ontslag als staatssecretaris.

Tenslotte bleek er enige onduidelijkheid te bestaan over een commissariaat van Minister Gijs van Aardenne bij de onderneming Holland Sea Search, die op de Noordzee olie zou gaan boren. Van Aardenne, die van 1977 tot 1981 en vanaf november 1982 Minister van Economische Zaken was, had pas op het laatste moment een regeling getroffen voor zijn inkomsten uit dit commissariaat.

Aan het eind van het jaar luwde de opwindung over deze zaken. De VVD kon in alle rust haar 65e Algemene Vergadering op 10 en 11 december in Bussum beleggen, waar onder andere de rechten van patiënten en het vraagstuk van de euthanasie besproken werden.

De VVD nam dit jaar bovendien deel aan een congres van de Liberale Internationale te Den Haag. De liberalen bleken nogal verdeeld over de 'bevriezing' van kernwapens: een meerderheid stemde daarmee in, een minderheid stemde tegen. De VVD behoorde tot deze minderheid.

HET D'66-CONGRES EN DE BESLUITVORMING

Beschouwing bij en letterlijke teksten van de 33ste Algemene Ledenvergadering van D'66, 16 en 17 juli 1982 te Amersfoort

R.A. Koole

Twee partijcongressen stonden in 1982 volop in de belangstelling: het D'66-congres midden in de zomer en het CPN-congres laat in de herfst. Ging het tweede congres voornamelijk over ideologisch/inhoudelijke kwesties, bij het eerste lag de nadruk op vraagstukken van politieke macht. Bij beide was de vervulling van het partijleiderschap een belangrijke afgeleide.

Op het D'66-congres (officieel: Algemene Ledenvergadering - ALV) moesten, naast de vaststelling van het verkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 8 september, twee belangrijke zaken besloten worden: 1) wie wordt de lijsttrekker bij deze verkiezingen? en 2) met welke andere partijen is D'66 - op dat moment regeringspartij - bereid na die verkiezingen in een coalitie te gaan zitten? De gang van zaken rondom deze uiterst belangrijke besluitvorming gaf al vóór het congres aanleiding tot heftige discussie binnen de partij en tot kritische commentaren in de pers. Maar op en na het congres klonken de cynische of bittere opmerkingen nog luider. Zo schreef Ad van Tiel, oud-hoofdbestuurslid en woordvoerder op het congres, in het eerstvolgende nummer van het partijblad Democraat¹:

"Ik vond dat de deur naar een CDA-VVD-D'66-kabinet om programmatische redenen dicht moest. Het congres besloot - met een kleine meerderheid - anders. Dit besluit had ik als democraat nog wel willen slikken als de besluitvorming niet door belachelijke, onverkwikkelijke en ontoelaatbare manipulatie was verziekt... Hierin ligt dan ook de reden om tijdens het congres mijn D'66-lidmaatschapskaart te verscheuren en die de partijvoorzitter aan te bieden... Ik denk maar liever niet terug aan het in mijn ogen walgelijke en goedkope theaterstuk met in de hoofdrol de heer Terlouw dat op dit "Democraten"-congres werd opgevoerd".

Ook de perscommentaren logen er niet om en hadden koppen als "Congres D'66 laat zich beledigen" of "De Heilige Land-stichting slaat toe".² Voor een partij, die het democratisch principe als leidraad beschouwt, en dit zelfs in haar naam voert, is dit een hoogst opmerkelijke gang van zaken. Reden genoeg om er nader op in te gaan.

Het congres vond plaats ruim twee maanden nadat in het nog maar 9 maanden oude CDA/D'66/PvdA-kabinet, een crisis was ontstaan over nadere uitwerking van de bezuinigingsvoorstellen in de Voorjaarsnota. De PvdA kon zich niet langer verenigen met het kabinetsbeleid en stapte uit de Regering. D'66 bleef zitten en vormde samen met het CDA een interim-kabinet Van Agt III dat op 29 mei geïnstalleerd werd. Nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven voor 8 september.

De beslissing van Terlouw c.s. om te blijven zitten veroorzaakte een scheiding der geesten in de partij, die dat voorjaar al door een forse nederlaag bij de Statenverkiezingen (vergeleken met de succesvolle Kamerverkiezingen van 1981) getroffen was. Bovendien kwam de partij die maanden nogal eens op een negatieve wijze in de publiciteit door allerlei schandalen, waarin van brandstichting, verduistering en royementen (o.a. van het Zuidhollands Statenlid Pieters, die dit zou aanvechten) sprake was. Ook de publikatie van het boek "De onweerstaanbare opkomst van Jan Terlouw" kan D'66 benadeeld hebben.³

Belangrijker echter lijkt het feit dat de deelname aan het kabinet-Van Agt II een deel van de kiezers, die op 26 mei 1981 zo massaal op D'66 hadden gestemd, weer van zich vervreemde. Van 'frisheid' of 'ideeënrijkdom' bleek in de harde regeerrealiteit weinig, althans er kwam niet veel van naar buiten. Bepaalde buitenparlementaire groepen, zoals de milieubeweging, hadden veel meer verwacht van juist de D'66-bewindslieden. De laatsten benadrukten de huns inziens goede effecten van hun beleid op lange termijn, maar vonden in de huidige "klaar-terwijl-u-wacht-maatschappij" weinig gehoor. Het progressieve imago (verstaan als: opkomen voor de zwakkeren) kwam eveneens onder druk te staan, doordat de crisis de D'66-bewindslieden tot bepaalde keuzes bracht op sociaal-economisch terrein. Ook de PvdA had gezichtsverlies geleden (de 'Ziektewet'-lotgevallen), maar wist juist door op te stappen weer enige glans te herwinnen. D'66 bleef zitten en Terlouw moest dit verdedigen. Vanuit de partij kwamen verwijten dat hij 'verreachtst' zou zijn. De dalende populariteit van de partij in de opinie-onderzoeken kan die nog eens gestimuleerd hebben. Maar op de 'adviesraad'-bijeenkomst van 24 mei (tijdens de laatste fase van het kabinet-Van Agt II) kregen Terlouw en de kamerfractie bijval voor hun besluit. Hoewel in de publiciteit dit partijlichaam werd en wordt

gezien als een soort partijraad met beslissende bevoegdheden, moet hier nog eens benadrukt worden dat deze adviesraad inderdaad slechts een adviserende rol speelt. Aan het eind van de jaren '60 had D'66 nog overwogen om een echte partijraad in te stellen om het contact met de achterban te bevorderen. Principieel werd toen een dergelijke raad afgewezen, omdat deze zou leiden tot het vormen van elites en tot het opwerpen van barrières tussen de leden en het bestuur.⁴ De huidige adviesraad is echter eigenlijk een wat vreemde eend in de bijt van de partijorganisatie.

De gemoederen in de partij kwamen pas goed in beroering toen Terlouw, vlak na de eveneens verloren Raadsverkiezingen van 2 juni, in Elseviers Weekblad verklaarde een toekomstige CDA/VVD/D'66-coalitie niet langer uit te sluiten. Twee weken later zou hij deze uitspraak vanuit de Verenigde Staten nog eens herhalen, er aan toevoegend dat bij een blokkade van die coalitie-mogelijkheid hij geen lijsttrekker wilde zijn. Terwijl zijn populariteit ook onder de D'66-stemmers enorm was gedaald (volgens NIPO-peilingen steunde nog slechts 45% van de D'66-aanhang Terlouws optreden), zette Terlouw de partij aldus onder zware druk. D'66, dat al een aantal verontrusten kende rond de in 1981 opgerichte (R)appël-groep (met o.a. ex-voorzitter Cees Spigt, Ernst van Altena en de al eerder genoemde Ad van Tiel), kreeg er nu aanzienlijk meer. In de Tweede Kamerfractie stelden Mik, Bakker en Mertens zich duidelijk zeer kritisch op. Mertens nam met anderen het initiatief op 26 juni in Krasnapolsky te Amsterdam een bijeenkomst te beleggen. Geschrokken probeerde het partijbestuur de protestbeweging te kanaliseren door het initiatief over te nemen. De discussie werd nu in het gehele land gevoerd als voorbereiding op het congres van 16 en 17 juli. De Amsterdamse bijeenkomst bleef echter de belangrijkste. Daar kreeg de afwezige Terlouw zware kritiek te verduren van o.m. prominenten als de Amsterdamse wethouder Wolffensperger, Eerste-Kamerlid Vis en Europarlementariër De Goede. Terlouws druk op het komende congres werd als 'ondemocratisch' ervaren; diens opening naar een CDA/VVD/D'66-combinatie verworpen. Maar als stemmentrekker wilde of kon men hem (nog) niet kwijt. Dit dilemma werd door Stijn Verbeek verwoord met een citaat uit Shakespeare's Julius Caesar:

"Oh, konden wij de geest van Caesar doden, maar Caesar zelf niet schaden".

De discussie, die nu overal in de partij gevoerd werd, bracht een deling tussen 'principiëlen' en 'pragmatici' aan het licht: de eersten wilden 'de

deur dicht' en Terlouw desnoods laten vallen; de anderen (waaronder het overgrote deel van fractie en partijtop) wilden dit voorkomen. Hoe de verhoudingen precies lagen wist niemand: de beslissing zou op het congres vallen.

Eén dag voor dit congres werd de uitslag bekend gemaakt van de interne verkiezingen voor de volgorde op de Tweede Kamer-kandidatenlijsten. Ieder lid kan hieraan meedoen; ongeveer een vijfde van het ledenbestand maakte gebruik van dit recht. Aan maximaal 40 kandidaten konden punten worden toegekend: de favoriet 40 punten, de tweede 39 enzovoorts. Deze simpele rekenmethode kan er toe leiden dat een omstreden partijleider weliswaar het meest als eerste genoemd kan worden, maar van een deel van de leden geen enkel punt krijgt. Minder controversiële figuren krijgen van deze kritische leden dan wellicht een eerste plaats, maar ontvangen ook vaak vele punten door noteringen op de tweede en de derde plaats.⁵ En zo kon het gebeuren dat partijleider Terlouw, die door een derde van de leden als eerste werd genoemd (meer dan enige andere kandidaat), toch slechts op een vierde plaats belandde na Lambers, Brinkhorst en Engwirda. De aldus ontstane lijst bepaalde de volgorde van de kandidaten op het stembiljet, op één uitzondering na. De lijsttrekker moest nog door het congres gekozen worden. Voor Terlouw was de uitslag reden om zijn kandidatuur voor het lijsttrekkerschap in heroverweging te nemen. Gedurende het eerste gedeelte van het congres op vrijdag 16 juli heerste er daarom ook grote onzekerheid over het lijsttrekkerschap. Deze twijfel en de verhitte discussies in de afdelingen brachten de volgende dag ongeveer 2000 leden naar Amersfoort: het drukst bezochte naoorlogse partijcongres.

de besluitvorming: de bevoordeling van de elite

Volgens art. 7 lid 2 van het Huishoudelijk Reglement is de Algemene Ledenvergadering het hoogste orgaan van D'66. Een normaal verschijnsel bij politieke partijen. Geheel in afwijking van de gang van zaken in de overige partijen is het feit dat ieder lid stemhebbend aanwezig kan zijn op de congressen. Geen interne getrapte verkiezingen, maar het systeem van 'one man, one vote' bepaalt de samenstelling van dit hoogste partijorgaan. In een door de partij uitgegeven 'documentaire geschiedenis' is deze algemene ledenvergadering als volgt getypeerd⁵:

"De macht van het hoofdbestuur is tegenover de ALV beperkt; zo zit een

onafhankelijke leiding het congres voor... Daarbij is op de ALV alle ruimte gelaten aan het individuele lid. Een ieder mag het woord voeren en zelfs kan een lid op elk ogenblik de voortgang van het congres onderbreken door een motie van orde in te dienen..."

Deze positieve waardering wordt in dezelfde paragraaf weliswaar enigszins gerelativeerd door de opmerking dat dit 'zeer open systeem' soms leidt tot 'Wichtigmacherei' van een groep 'beroepsvergadelaars', overeind blijft de idee dat D'66 democratischer in elkaar steekt dan de overige partijen. Maar is dit nu wel zo? Ten eerste staan een aanwezig lid op een congres niet meer gereedschappen ter beschikking om de besluitvorming te beïnvloeden, dan de afgevaardigden op congressen van andere partijen. In de tweede plaats kennen ook congressen van sommige andere partijen een formeel onafhankelijke congresleiding. Voor de eerlijkheid zij opgemerkt dat ook andere partijcongressen het probleem kennen van 'beroepsvergadelaars' of van 'pietluttige amendering'.

Het verschil met andere partijen ligt daarom uitsluitend in het feit dat ieder D'66-lid stemhebbend is en het woord mag voeren. Of dit leidt tot democratischer besluitvorming (verstaan als: meer invloed van de basis op de besluitvorming in de partij) is echter de vraag. Op het onderhavige congres voerden van de bijna 2000 aanwezige leden er 33 het woord over de belangrijke kwestie van de te volgen strategie bij de coalitievorming na de verkiezingen (met wie in een regering?). Absoluut was dit aantal hoog, relatief laag. Maar daarbij moet aangetekend worden dat de vele amendementen op de strategieresolutie van het hoofdbestuur tijdens het congres terwille van de overzichtelijkheid samengevoegd werden tot drie hoofdgroepen. Een enkel 'los' amendement bleef gehandhaafd. Als we nu bekijken wie deze 33 woordvoerders waren, dan zien we dat zij bijna allemaal behoorden tot de landelijke partijtop of vertegenwoordigers waren in parlementaire lichamen. Parlementsleden, kandidaten voor de Tweede Kamer, bewindslieden, wethouders, burgemeesters, gemeenteraadsleden, voorzitters van het partijbestuur of van de adviesraden, voorzitters of directeurs van D'66-werkgroepen en stichtingen, etc., zij allen kwamen voor op de sprekerslijst bij dit onderwerp. Bij niet veel meer dan een kwart van de 33 sprekers kon een dergelijke achtergrond niet worden vastgesteld. Wellicht waren zij de zogenaamde gewone leden; altijd nog meer dan bij enig andere partij. Het probleem zit echter in het feit dat ook alle prominente leden steeds 'als eenvoudig lid' het woord mogen voeren. Het gevolg kan dan gemakkelijk zijn, zoals het ook nu was, dat op de congresgangers een bombardement van redevoeringen van de

partij-elite wordt losgelaten. Is deze elite verdeeld, zoals op dit congres ten aanzien van de te volgen strategie, dan kan dit een interessant debat opleveren en is de invloed van de basis als 'beslissers' van dit debat relatief groot. Trekt de elite één lijn, zoals in dit geval veel meer ten aanzien van het lijsttrekkerschap, dan biedt het open systeem van D'66 alle gelegenheid tot het 'kneden' van de congresmassa door de partij-elite. In beide gevallen heeft een eenvoudig lid dan nog wel recht op het woord, maar zal het in de meeste gevallen door minder kennis van zaken of gebrek aan politieke ervaring af moeten leggen tegen de 'cracks'. De democratische doelstelling, geïnspireerd door het ideaal van de directe democratie en vorm gegeven in het systeem van 'one man, one vote' slaat aldus om in zijn tegendeel: de versterking van de invloed van de partij-elite. Het in andere partijen gebruikelijke afgevaardigdensysteem heeft althans het voordeel dat de partij-elite niet ongelimiteerd het woord kan opeisen.

Dit D'66-congres was daarom in vele opzichten een congres van de partij-elite; de 2000 aanwezige leden kregen hierdoor vooral de rol weggelegd van een 'applaasmachine', een rol overigens, die de meerderheid van de leden zonder protesten op zich nam.

Het 'kneden' van het congres wordt duidelijk wanneer we kijken naar de manier waarop de verkiezing van de lijsttrekker in zijn werk ging. Aan het begin van de tweede congresdag had Terlouw per brief meegedeeld niet meer beschikbaar te zijn als lijsttrekker. Minister Zeevalking had terstond een eerste opening geforceerd door de brief als punt 8b aan de agenda toe te voegen. Europarlementariër De Goede begreep dat Terlouw pas bereid zou zijn zijn mening te herzien indien een voor hem acceptabele coalitiestrategie zou zijn vastgesteld en verplaatste de behandeling van de brief via een motie van orde naar later op de dag. De strategiebesprekingen liepen op het nippertje goed af voor Terlouw. De behandeling van diens brief begon. Als eerste (!) van de 22 aangemelde sprekers kreeg weer Zeevalking het woord. Misschien had Zeevalking zijn naam als eerste op de sprekerslijst gezet. Indien dit niet het geval was, moet ook bij de onafhankelijkheid van de congresleiding in dit geval een vraagteken worden gezet. Zeevalking's interventie ("Terlouw trekt een verkeerde conclusie uit de verkiezingen voor de groslijst") was echter niet onverdeeld succesvol, zodat D'66-oprichter minister Van Mierlo in moest grijpen om de gemoederen te sussen. Een applaus onderstreepte echter wel de strekking van Zeevalking's interventie. Via een motie van orde bewerkstelligde Terlouw daarna dat de overige 21

sprekers niet meer aan bod kwamen. Vervolgens trok hij zich enige tijd terug om zich te beraden. Ditmaal zonder raadpleging van de zaal verleende de congresleiding hem hierna het woord, zodat hij zich alsnog kandidaat kon stellen. Bij de stemmingen verwierf hij 966 stemmen; de enige serieuze tegenkandidaat, Tweede Kamerlid Mik, kreeg vrijwel de helft van dit aantal. (476)

Hoofdspelers bij dit spel: drie ministers, die op grond van het 'one man, one vote'-systeem het woord konden voeren en door hun gewicht (vooral van Van Mierlo) de zaken naar hun hand konden zetten.

slotopmerkingen: heroverweging interne partijorganisatie?

Veel van de beroering op het D'66-congres van juli 1982 blijkt na de grote verkiezingsnederlaag op 8 september overbodig te zijn geweest. Eerste Kamerlid Vis had daar op het congres al voor gewaarschuwd. D'66 werd weer een 'grote kleine partij' en deed bij de coalitieonderhandelingen eigenlijk niet meer mee. De partij, die in haar eerste jaren het partijbestel had willen laten ontploffen (1966-1970), in haar tweede fase met andere partijen tevergeefs tot een progressieve volkspartij probeerde te komen (1970-1974) en in de laatste jaren zich als 'redelijk alternatief' tot een 'vierde stroming' wilde ontwikkelen, viel bij de verkiezingen in september '82 terug tot een percentage dat net boven dat van 1967 lag. Terug naar af? Engwirda, na het vertrek van Terlouw en Brinkhorst uit de actieve politiek (najaar 1982) de nieuwe politieke leider van D'66, spreekt inderdaad van een 'nieuwe start'.⁷

De vraag of er inderdaad een blijvende plaats is voor een vierde stroming in het Nederlandse partijbestel ligt buiten het kader van deze beschouwing. Ook was het niet de bedoeling om D'66 voor te stellen als bij uitstek een partij, waarin de elite het voor het zeggen heeft. Sinds de werken van Ostrogorski (1902) en Michels (1911) over partijdemocratie weten we dat alle (massa-)partijen de neiging tot oligarchisering of elite-vorming vertonen.⁸ D'66 staat daarin niet alleen en zou er in vergelijking met andere partijen wellicht niet eens zo slecht afkomen.

Maar vanaf de oprichting van D'66 lagen haar pretenties op o.a. het gebied van interne partijdemocratie wel hoger dan die van de andere partijen. Deze bijdrage wilde daarom aantonen dat ook bij D'66 de normale oligarchiseringstendens aanwezig is en op het onderhavige congres duidelijk gedemonstreerd

werd. En bovendien leidde een nadere beschouwing van dit congres tot de conclusie dat, ondanks de oorspronkelijk nobele bedoelingen, het directe-democratie-model veel gemakkelijker dan het representatiemodel kan leiden tot een averechts, minder-democratisch resultaat.

In de huidige discussie binnen D'66 over het intern functioneren zou daarom naast een bezinning op de status van de adviesraad en de verkiezingsmethode voor de kandidatenlijsten ook dit 'one man, one vote'-model heroverwogen moeten worden. Een nadere blik op de gang van zaken tijdens het congres van juli 1982 kan hierbij verhelderend zijn.

documentbijlage: teksten 33ste Algemene Ledenvergadering D'66 te Amersfoort, 16 en 17 juli 1982, met name inzake de strategieresolutie en het lijsttrekkerschap*

Nadat op vrijdagavond het verkiezingsprogramma formeel door het D'66-congres (officieel: Algemene Ledenvergadering of ALV) is vastgesteld, is de zaterdag geheel beschikbaar voor de presentatie van een campagneplan, de bespreking van de te volgen strategie bij coalitievorming en de verkiezing van de lijsttrekker. Bijna 2000 mensen zijn op deze zomerse dag naar Amersfoort getogen. Partijvoorzitter Van Berkom voert als eerste het woord.

Van Berkom: Dat is een volle zaal mensen, en niet voor niets. Democraten, erg goed dat u er bent, en welkom dat u er bent. Bij alle discussies die we in en over onze partij horen voeren wordt wel eens vergeten welke naam wij in 1966 gekozen hebben. De naam van democraten. De beste van de etiketten die men op ons kan plakken. Wij zijn immers mensen die vinden dat ze het zelf voor het zeggen kunnen hebben en dat ook in verantwoordelijkheid kunnen doen. Daarom is het goed dat wij op dit buitengewone congres bijeen zijn om met name te discussiëren over de koers die onze partij in de toekomst zal gaan varen. Het laat zien dat D'66 karakter heeft. Het laat zien dat D'66 een levendige partij is. De bijeenkomsten van de afgelopen tijd hebben getoond dat dit waar is. Ik hoop dat de discussies van vandaag er toe bijdragen onze

* gebaseerd op een integrale geluidsopname, aanwezig in het geluidsarchief van het DNPP

naam van democraten te bewijzen.

Congres, waarom vandaag deze algemene buitengewone ledenvergadering? Er is wederom in dit land een politieke crisis. Wij zouden immers niet bijeen zijn als het vorige kabinet bij machte was geweest de groeiende problemen van onze samenleving op te lossen. Overigens, en ik wil het nogmaals zeggen, de coalitie CDA / PvdA / D'66 is niet alleen gestruikeld over materiële verschillen: mensen die verantwoordelijkheid op zich hadden genomen konden samen geen besluiten nemen. We moeten constateren dat het fundament voor besluitvorming in onderling vertrouwen ontbrak. De Partij van de Arbeid heeft gebroken en het lijkt alsof D'66 de rekening moest betalen. Met mij hebben velen zich afgevraagd waarom. Bij de Staten- en Radenverkiezingen kwam de klap hard aan. Juist bij onze D'66-ers die vaak zeer hoge kwaliteit in bestuursorganen hadden bewezen. Dat heeft ook mij pijn gedaan. Heeft D'66 die rekening betaald omdat ze durf heeft gehad, omdat ze verantwoordelijkheid heeft getoond om door te gaan met een kabinet CDA-D'66, opdat dit land niet stuurloos en reddeloos mag blijven of worden? Is dat door de kiezers niet begrepen? Nee democraten, dat antwoord is te simpel. Ik denk dat het verder gaat. Ik denk dat het ligt aan het feit dat D'66 bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 een boodschap had, die liet zien wat voor oplossingen er waren. We hebben niet alleen verwachtingen gewekt, we hebben ons woord gegeven. En meer dan dat. Wij hebben gezegd: een oplossing voor de maatschappelijke problemen zal gegeven kunnen worden door een kabinet PvdA-CDA-D'66. Dat kabinet is er gekomen. We hebben woord gehouden. Als dan vervolgens Den Haag stilvalt, als de maatschappelijke ontluistering voortduurt, dan went de kiezer zich af, dan blijft de kiezer thuis. En ik denk dat dat het grote probleem is van politiek Nederland en dus ook van onze partij. Hoe wijzen wij de samenleving de weg? Wanneer slagen wij er in de kiezers weer te laten geloven in de politiek en in zich uit te laten spreken op het gewenste beleid?

Ik heb daar wel een aantal kanttekeningen bij. 't Moet zo zijn dat het sociaal-economisch beleid, zoals D'66 dat neergelegd heeft, weer toekomst biedt voor de mensen. Wij moeten zorgen dat er toekomst zal zijn. Wij, D'66-ers, dienen te zorgen dat de individuele mens de mogelijkheden krijgt die zij of hij nodig heeft, waarbij vooral de persoonlijke verantwoordelijkheid in relatie tot anderen gestalte krijgt. Het mede voor het zeggen hebben. Wij staan voor een milieu- en energiebeleid dat Nederland voor ons en allen na ons schoon en goed probeert te houden. Wij zijn een partij die op het terrein van vrede

en veiligheid vandaag geen kernraketten in Nederland plaatst. Wij geven inzicht, wij geven uitzicht, en dat is kiezen. Als we deze boodschap over kunnen brengen dan weet ik dat op 8 september D'66 wederom toonaangevend in de Nederlandse politiek zal zijn. Want weet wel, congres, als er in Nederland in de naoorlogse jaren één partij is geweest die ideeën heeft aangedragen, waarvan de ideeën zijn overgenomen, die het gezicht van de politiek mede heeft kunnen bepalen, dan was het onze partij. Dan is dat D'66. En ik denk dat we vanuit het karakter dat we hebben, en dat we getoond hebben, een aantrekkelijke partij zullen zijn voor de Nederlandse kiezers. Daarom vind ik dat we de afgelopen maanden een goede discussie hebben gevoerd in de partij. Want dat laat zien dat we een levende partij zijn. Een partij die misschien door anderen liever niet zo levend wordt gedacht. Maar in onze kern, in ons hart staat de democratie gegrift. D'66 bewijst ook weer vandaag met onze wijze van besluitvorming, met onze wijze van meedoen aan discussies, dat D'66 waard is om in de Nederlandse politiek haar plaats te hebben. Democraten, graag laat ik de verdere gang van zaken in dit congres aan de congresleiding. Toch wil ik als partijvoorzitter een oproep aan u doen. Discussieer met alle inzet, maar doe dat met een warm hart en een koel verstand. De eenheid van de partij is van groot belang. Als wij straks tot besluitvorming zijn gekomen, besef dan Democraten, dat zo de democratie haar werk heeft gedaan en sluit dan de rijen. Datgene wat D'66 aan de kiezers heeft te zeggen kan dan met alle kracht van argumenten eensgezind overkomen. Ik dank u zeer. *(applaus)*

Van Berkom: Congresleiding, ik wil u vragen op verzoek van Jan Terlouw een brief namens hem voor te mogen lezen. *(leest de op de volgende bladzijde afgedrukte brief voor, waarna er stilte en vervolgens geroezemoes in de zaal is)*

Congresleiding: Ja, ik dank u. Ik geef het woord aan Zeevalking.

Zeevalking: Meneer de voorzitter. In zeker opzicht heeft het uur der waarheid geslagen. Ik zou een ordevoorstel willen indienen, en u willen vragen het congres voor te stellen om over deze verklaring van Jan Terlouw te discussiëren op een later tijdstip in de ochtend gezien de rijen die nog voor de deur staan, maar vóór de rede van de fractievoorzitter. *(applaus)*

Congresleiding: Ik maak op uit uw reactie dat u deze motie van orde steunt. *(volgt schorsing, waarna de motie van orde van Zeevalking "met zeer grote*

MINISTER VAN ECONOMISCHE ZAKEN

J.T./Y.v.d.W-T.

Den Haag, 17 juli 1982

Waarde Partijvoorzitter,

Al enige tijd heb ik sterk het gevoel dat het vertrouwen tussen de leden van D'66 en mij aanzienlijk is verminderd. Dit vermoeden is bevestigd door de uitslag van de schriftelijke stemming over de Kamer-candidaten. Daardoor is mijn geloofwaardigheid als kandidaat-lijsttrekker wezenlijk aangetast.

De discussie over de strategieresolutie die zo dadelijk zal worden gehouden dreigt, in de ogen van sommigen, te worden vertroebeld door de opvatting die ik koester over het leggen van blokkades. Daarom acht ik het juist om er niet vanmiddag eenvoudigweg van af te zien me kandidaat te stellen, maar U nu al mee te delen dat ik niet beschikbaar ben als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 8 september a.s.

Met vriendelijke groet,

Aan de Voorzitter
van D'66

meerderheid" aangenomen wordt. De bespreking van de brief van Terlouw zou daarom na de "actuele politieke moties", maar ruim vóór de strategie-resolutie (agendapunt 13), als agendapunt 8b plaats vinden.

Congresleiding: En dan komen we nu toe aan de behandeling van het nieuwe agendapunt 8b. Ik geef daarvoor het woord aan Frans Rogier.

Rogier: Congres, u heeft daarstraks via een motie van orde bepaald dat wij in agendapunt 8b een discussieronde openen over de mededeling, die de partijvoorzitter namens Jan Terlouw heeft gedaan inzake van zijn lijsttrekkerschap. Wij stellen dit agendapunt aan de orde en daarvoor gaan we af op degenen die daarvoor de sprekerslijst hebben ingetekend. Alvorens wij dit agendapunt aan de orde stellen willen wij even ingaan op de discussie die straks rond de strategieresolutie (*zie bijlage*) moet plaatsvinden. U weet dat daar een immense hoeveelheid amendementen en moties over zijn ingediend, en het zou aanbeveling verdienen wanneer daarvoor bepaalde afspraken gemaakt kunnen worden en daarvoor geef ik allereerst voor de orde van de strategieresolutie het woord aan Gerrit-Jan Wolffensperger.

Wolffensperger: Democraten, het zal u bij het lezen van het congresboek zijn opgevallen dat een groot aantal amendementen en wat dies meer zij, over de strategieresolutie ongeveer van gelijke strekking is. Wij zouden een poging willen doen om een aantal lijnen uit dat vrij grote geheel van resoluties te bundelen. En daarom zal eerst ik, en daarna Jacob Kohnstamm, een lijstje oplezen van voorstellen met daarbij de namen van ons beiden, wij ons even opwerpend als vertegenwoordigers van die twee lijnen. Met daarbij het verzoek of de indieners van die moties even willen overleggen, respectievelijk met Jacob Kohnstamm, respectievelijk met mij om te kijken of wij kunnen komen tot een vergaande vereenvoudiging van de discussie die straks plaats zou moeten vinden. (*applaus*)...

(Presidium): Dank u wel. Ik geef voor dezelfde opmerking van de orde over de strategieresolutie het woord aan Jacob Kohnstamm.

(deze "clustert" ook de moties en amendementen voor zijn lijn)

Congresleiding: Ik geef op verzoek nog even over ditzelfde punt van de behandeling van de moties het woord aan de voorzitter van het Hoofdbestuur.

Van Berkom: Ja, congres, ik doe dat om u helderheid te geven over datgene wat u nu is voorgehouden. Wat Wolffensperger gezegd heeft, dat gaat over de

blokkade CDA/VVD/D'66. Wat Jacob Kohnstamm gezegd heeft, dat gaat over een extra algemene ledenvergadering. Zodat u ... ook op de hoogte bent van wat de inhoud is van datgene wat zojuist opgelezen is. Het Hoofdbestuur kan zich overigens in deze stromingen vinden als het gaat over het bespreken daarvan.

Congresleiding: Dank u wel. Ik vind dat u dat uiterst subtiel geformuleerd hebt. Congres, wij zijn nu toe aan de bespreking van het ingevoegde agendapunt 8b ... en daarvoor heeft als eerste zich aangemeld voor een motie van orde: Aar de Goede.

De Goede: Voorzitter, congres. U hebt gelijk wanneer u begint met vast te stellen dat het congres vanmorgen naar aanleiding van de brief van Jan Terlouw het besluit heeft genomen daarover een discussie mogelijk te maken. U hebt - daar hebt u ook gelijk in - daaraan toegevoegd agendapunt 8b en dat volgt logischerwijs op agendapunt 8a. Ik denk dat velen met mij op dat moment alle consequenties van dat tweede deel van dat besluit niet geheel hebben overzien. Ik althans niet. Want wat is nu het geval? Op die sprekerslijst heb ik gezien staan 15 à 20 mensen ingeschreven. Dat betekent dat onze strategieresolutie naar de middag of op het allerlaatst van de morgen moet verhuizen, althans niet kan worden afgerond vóór de middag. 't Is nu kwart voor twaalf en de ochtend gaat dus heen met die discussie over de brief van Jan Terlouw. Wat heeft dat voor gevolg? In de middagpauze staat geprogrammeerd het kiezen van de lijsttrekker. Ik neem natuurlijk aan dat die discussie over de brief van Jan Terlouw ook over de verkiezing van een lijsttrekker gaat, wie dat dan ook moge worden. Maar ik vind dat de discussie over de strategieresolutie beslissend en bepalend moet zijn voor de andere besluiten die vandaag worden genomen. *(applaus)*

Omgekeerd vind ik, voorzitter, mag ik dat woord dan wel gebruiken, het niet helemaal kosjer als we nu eerst 15 à 20 mensen laten discussiëren en ik voorzie dat er allerlei emotionele uitspraken, overigens terechte uitspraken, denk ik zo, zullen worden gedaan, die met z'n allen een claim leggen, niet alleen op een alsnog te nemen beslissing van Jan Terlouw, maar ook op de strategiediscussie die daarna moet worden gevoerd. Wat ik dus voorstel aan het congres, nu eerst (in afwijking van een eerdere beslissing) te gaan spreken over de strategieresolutie; dit met een stemming af te ronden en eerst daarna te vragen wie op basis van dat verkiezingsprogramma wat we vandaag vaststellen, en die dan aangenomen strategieresolutie, beschikbaar

wil zijn. (*applaus*) Dat lijkt mij de juiste volgorde, voorzitter, en hierbij doe ik dus dit formele voorstel om de discussie vanmorgen nu te gaan concentreren op de strategieresolutie. Dank u wel.

Congresleiding: Congres, er ligt dus nu een motie van orde ingediend door Aar de Goede om de bespreking van de brief van Jan Terlouw over zijn kandidatuur vast te bespreken nadat de strategieresolutie aan de orde is geweest. Deze motie is van grote importantie ten aanzien van de orde van de vergadering, omdat wij daarna ook nog te maken hebben met de verkiezing van de lijsttrekker, en omdat op die manier het totale programma van deze dag wezenlijk wordt beïnvloed. Daarom geef ik eerst het woord aan de voorzitter van het Hoofdbestuur.

Van Berkom: Ik wil graag het ordevoorstel steunen. Ik ben overigens van mening dat dan tegelijkertijd ook van de orde is dat nu niet de fractievoorzitter spreekt. Ik stel dus voor om nu te beginnen aan de discussie over de strategieresolutie. (*applaus*)

Congresleiding: Met andere woorden: het voorstel van orde wordt overgenomen. Waarbij echter noch de indiener noch het Hoofdbestuur zich uitspreekt is over een eveneens geagendeerd punt: de toespraak van de fractievoorzitter van de Tweede Kamer. Ik neem aan dat bedoeld wordt dat we nu onmiddellijk met de strategieresolutie beginnen, maar ik geef gaarne daarvoor eerst het woord aan de fractievoorzitter van de Tweede Kamer over het moment waarop zijn agendapunt dan het beste aan de orde zou kunnen komen. (*applaus*)

Brinkhorst: Voorzitter, als voorzitter van de fractie heb ik al twee maal tot u het woord mogen richten onder wat andere omstandigheden. Niet belangrijk is wat vandaag de fractievoorzitter zegt. Belangrijk is vandaag de koers van de partij; belangrijk is vandaag wie de politieke leiding van de partij zal hebben. Vandaar dat ik er de voorkeur aan geef om terug te treden ten aanzien van mijn toespraak tot het moment dat ten aanzien van die twee hoofdzaken duidelijkheid en uitspraken zijn gedaan. (*applaus*)

Congresleiding: Goed dames en heren, dan stel ik nu voor om nu allereerst te beginnen aan de bespreking van de strategieresolutie. En dan daarna de bespreking van de brief van Jan Terlouw en dan daarna de presentatie van de kandidaten voor het lijsttrekkerschap ... Kunt u daarmee akkoord gaan? (*applaus*) ...

Op initiatief van Jopie Boogerd worden nu ook nog niet "geclusterde" moties en amendementen tot één voorstel gebundeld: de zgn. "deur-open-cluster", zodat er globaal drie opties ter discussie staan.

(Presidium): Alvorens wij nu de strategieresolutie aan de orde stellen, schorsen wij de vergadering voor overleg over de indieners van de moties tot twaalf uur. *(schorsing)*

's-middags

Congresleiding: Ik ga nu het congres wederom openen en proberen jullie uit te leggen wat nu de bedoeling is... Om enige lijn in dit geheel te krijgen zijn wij gaan clusteren. Het is kennelijk al een gevleugeld woord geworden - Democraten doen het clusterend, ik vind het wel een goeie. Ik denk dat het het beste zou zijn als wij die drie clusters aangeven en ik zou ze willen noemen "deur open", "extra ALV" en "deur dicht". Ik denk dat het goed is voor de besluitvorming en voor alles dat daar verder op moet volgen dat u allen weet hoe de volgorde zal zijn en wat wij als congres het meest verstrekkende noemen.

Het is de gewoonte dat het meest verstrekkende voorstel als eerste in stemming wordt gebracht. Maar er zijn mensen die de deur dicht het meest verstrekkende vinden, en er zijn mensen die de deur open het meest verstrekkende vinden. *(hilariteit)* Vandaar dat ons voorstel is om eerst maar eens bij u te gaan peilen wat het congres het meest verstrekkende vindt. Daartoe zou ik een peiling willen doen en aan de stemcommissie willen vragen om dadelijk de peiling van ons in stemming te brengen. Ik zou willen voorstellen - en ik neem de volgorde willekeurig, wij zijn neutrale voorzitters, om de "deur open" als meest verstrekkende voorstel te nemen... *(na enig geharrewar wordt dit voorstel in stemming gebracht en verworpen)*

Congresleiding: Congres, voor alle duidelijkheid de stemming of peiling heeft uitgewezen dat we beginnen met de kant van de deur dicht. *(applaus)*...

begin bespreking strategieresolutie

Congresleiding: Democraten, wij zullen nu beginnen met de algemene sprekersronde en daarvoor krijgt iedereen maximaal twee minuten. Er zijn namelijk 33 mensen die zich aangediend hebben. Dus ik denk dat u dat toch al een aardig

tijdje zult moeten aanhoren...

Klein: Congres, er zijn in hoofdzaak drie lijnen. Eerst de strategie-resolutie van het Hoofdbestuur, die stelt dat aan het eind bij een bepaalde combinatie die ons allen niet welgezind is, de deur dicht zit. Dan is er een tweede lijn en die zegt dat wij ons alleen programmatisch dienen te profileren en wie met ons meedoet, die is welkom. Dan is er een derde lijn die zegt: ho, ho, daar gaat dan een ALV over beslissen, terwijl wij uitspreken een duidelijke voorkeur. Ik zou daarom voor amendement 1029 en 1032 (waarin zowel de algemene regionale vergadering van Gelderland als het amendement van Jan Vis) uw belangstelling willen vragen. Omdat die zeggen: onze voorkeur is duidelijk. Ik denk dat daar niemand een misverstand over heeft. Alleen wij tillen aan die voorkeur zó zwaar dat wij daar een buitengewone ledenvergadering voor willen hebben. En dat wij niet op voorhand alle mogelijke politieke formaties onbespreekbaar stellen. Dank u wel.

Ova: Congres, heel kort. Ik wil me bij de vorige spreker aansluiten, alleen met een motivering die ik hier nog niet gehoord heb. Er zijn vorig jaar mei verkiezingen gehouden en normaal loopt dat dan tot 1985. De Partij van de Arbeid is dit jaar mei uit de regering gestapt. Ze weten bliksemsgoed, denk ik, dat er straks, 8 september, wellicht een meerderheid van VVD en CDA uit de bus komt. Dat betekent, en dat weet de Partij van de Arbeid ook en dat wisten ze ook in mei toen ze uit het kabinet stapten, dat er wellicht in de komende periode kruisraketten geplaatst worden in dit land. Vandaar dat het laatste strijdpunt van de Partij van de Arbeid, "geen plaatsing van kruisraketten in Nederland", een merkwaardig strijdpunt is want het is al lang ingeleverd. Daarom denk ik dat D'66, en dan sluit ik me dus aan bij de lijn Vis, niet die combinatie VVD en CDA moet uitsluiten al was het alleen maar om te voorkomen dat er in Nederland kruisraketten geplaatst worden. Dank u. *(applaus + boe-geroep)*

Boogerd: Democraten, dit is een cruciaal congres. Cruciaal voor ons voortbestaan. Toen ik in 1969 lid werd van deze partij, was dat om haar programma. En het was om haar politieke manier van doen en om haar politieke zienswijze. En toen ik in 1976 Jan Terlouw steunde in zijn handtekeningenactie was dat omdat ik vond dat deze partij niet mocht verdwijnen. En als ik dan

nu na het uitkomen van de concept-strategieresolutie van het Hoofdbestuur de discussie aanhoor, dan kom ik tot de conclusie dat wij gereduceerd zijn tot met wie we wel willen samenwerken en met wie we niet willen samenwerken. (*applaus*) Congres, ik wil u zeggen dat ik pal sta achter een lijsttrekker die voldoende politieke marge heeft om zijn politiek program te verdedigen. En dat betekent dat wij moeten kiezen voor een motie of een amendement dat in ieder geval de deur naar CDA en VVD niet dichtgooit, niet omdat we daar vóór zijn maar omdat we dan gereduceerd worden met wie we wel willen samenwerken en met wie we niet willen samenwerken. (*applaus*) ... Ik wil graag nog even afronden. Daarenboven congres, ben ik van mening dat met de hoofdbestursresolutie wij ook de deur dichtgooien naar PPR en EVP. Hebben we daar wel eens aan gedacht? Dank u wel.

Van Tets: Dames en heren, nog geen drie maanden geleden zei fractievoorzitter Brinkhorst dat wij er niet zijn om een rechts kabinet te versterken. (*applaus*) Ik vraag hem en het Hoofdbestuur om die belofte in te lossen. Nu, en na september. Want waar gaat het nou om? Om de taktiek voor na de verkiezingen of om de keuze voor de kiezer nú. Waarom zou een kiezer stemmen op Perspectief '86 als wij uiteindelijk toch wel meegaan met Wagner, vertaald door Van Agt? (*applaus*) Wat heeft die kiezer aan ons "redelijk alternatief" als we ons bereid verklaren om het zonodig weg te geven aan Van Agt/Wiegel. Ons motto is altijd 'verantwoordelijkheid'. Die verantwoordelijkheid moeten wij de kiëzer gunnen. Wat komt eerst, minder financieringstekort of een eerlijke verdeling van de inkomens? Daar gaat het dus om en dat is de keus die wij aan de kiezer moeten voorleggen. (*applaus*) Ik pleit dus onomwonden voor de lijn "de deur dicht", zeg maar "Wolffensperger/Mik"... Principieel vind ik dat wij moeten afwijzen al dië moties en amendementen, die het congres om een uitspraak vragen in september na de verkiezingen. Dat is de omgekeerde volgorde! De partij bepaalt haar strategie en gaat daarmee naar de kiezers, en niet andersom! (*applaus*) Dames en heren, toch: de politiek is persoonlijk. Wij hebben een nare dag vandaag hier. Maar ik wil u zeggen: je moet over het persoonlijke kunnen praten en dat wil ik doen. Wat wij in ons banier voeren is verantwoordelijkheid. Dat betekent: voor jezelf en de ander. Het betekent: elkaars mening respecteren. Jan Terlouw heeft zijn mening duidelijk gemaakt, die moeten wij respecteren. Hoe pijnlijk en hoe afschuwelijk het ook is een verlies te moeten voelen, maar dat moeten wij onder ogen zien. (*applaus*)

Van Woerden: Mevrouw de voorzitter, dames en heren. Het Hoofdbestuur geeft in haar toelichting op de strategieresolutie als hêt argument om wederom een resolutie aan te nemen: "dat is een voortzetting van een goede traditie". Hetgeen eigenlijk betekent: "het is zo omdat het zo is". Nu kenmerkt D'66, een veranderingsgezinde partij, zich door normen en waarden geregeld te toetsen op doel en nut. Geen dogma's dus. Uitgerekend D'66 verheft de strategieresolutie tot dogma. (*applaus*) Een strategieresolutie is zowel voor D'66 intern als voor de verkiezingen vernietigend. Want, als een coalitie samen met VVD en CDA op voorhand juist wel of juist niet wordt geblokkeerd is het voor vele D'66-ers onaanvaardbaar. Voor de goede orde: wat er ook uitkomt, ik blijf mijn partij trouw. (*applaus*) Het is politiek fatsoen, hoor je wel, om vooraf kenbaar te maken met wie je wel en niet in zee wilt. Dames en heren, dat is maar betrekkelijk. Een strategieresolutie negeert namelijk de uitspraak van de kiezers. En dat is in een democratie zeker niet fatsoenlijk.

Wolffensperger: Democraten, realiseert u zich alstublieft waar het vandaag om gaat. Het gaat er niêt om dat wij straks allemaal tevreden naar huis gaan. Het gaat ook niet, en laten we dat alstjeblijft goed vasthouden, om personen. Absoluut niet. Waar het om gaat is dat wij een uitspraak moeten doen vandaag, die ons in staat stelt om de onmiskenbare problemen waar deze partij mee geconfronteerd wordt, het hoofd te bieden. Problemen van een teruglopende kiezersgunst, problemen van een pers waar we vaak over gepraat hebben. En ieder van u zal hebben geconstateerd dat bij de analyse van de oorzaken je altijd op dat ene punt stuit: onduidelijkheid over de plaats van D'66. Waar staan we in het politieke spectrum? D'66 wie ben je, wat wil je?... Wij zelf hebben er best een antwoord op, maar we zijn er niet in geslaagd het naar de kiezer te vertalen. Op de lange termijn moet dat niet door middelen als blokkades van bepaalde coalities. Ik ben het volstrekt met bijna iedereen van u eens dat dat nooit de uiteindelijke lijn van deze partij mag zijn. Maar vóór 8 september hebben wij geen ander middel meer. Vóór 8 september kunnen wij onze reeks programmatische alternatieven, die we te lang verwaarloosd hebben, niet meer op tafel leggen. Vóór 8 september zullen we op andere, en misschien in uw ogen, wel iets bottere middelen, duidelijk moeten maken waar we staan. Democraten, D'66 is een onafhankelijke, progressieve partij. Wij zelf hebben ons in de positie gemanoeuvreerd dat we het zelf wel weten, maar de kiezer niet. En dat we dus ons in een positie bevinden

dat we de plaats van D'66 in het politieke spectrum aan zullen moeten geven door duidelijk uit te spreken dat we niet zullen toetreden tot een conservatief kabinet. (*langdurig applaus*) Doen we dat niet, dan is één ding het gevolg: een maximale moordende politieke onduidelijkheid aan de vooravond van de verkiezingen van 8 september. (*applaus*)

Geurtsen: Beste Democraten. Een partij die zichzelf respecteert probeert haar programma te realiseren en gaat bij voorbaat niet andere partijen uitsluiten. Het is de bedoeling om in deze verkiezingstijd te proberen het programma op een zo goed mogelijke manier uit te voeren. Daarom de deur open. (*applaus*)

Van Wijk: Democraten, in de politieke verhoudingen in Nederland ten aanzien van het beleid ... zijn geen opmerkelijke veranderingen te bespeuren. Je zou je kunnen afvragen, en die vraag is wel eens eerder gesteld: noem mij vijf progressief-liberale VVD-ers die op landelijk niveau in een kabinet CDA-VVD en D'66 een progressieve bijdrage kunnen geven. Ik denk dat dat gewoon op dit ogenblik utopia is. Twee conservatieve partijen plus D'66 betekent dat onze invloed nog minder is dan in het huidige interim-kabinet. Waarin er zelfs mensen zijn die een dubbele ministerspost hebben. De kiezer stemt ons uit de markt door in meerderheid voor VVD/CDA te kiezen. Zeker als wij niet duidelijk zijn voor de kiezer. De kiezer moet over de streep getrokken worden, die gevormd wordt door CDA en VVD. We missen bij deze beide partijen de inspiratie om in Nederland en ten aanzien van initiatieven in Europa, in het parlement en overal waar Nederland opereert, daar missen wij van deze beide partijen de grote initiatieven... Er is in feite toch maar één keuze en die HB-resolutie is op dat punt jammer genoeg niet zo duidelijk geweest... Maar voor mij is de lijn duidelijk. Zeg toch maar voor die verkiezing waar je staat in dat spectrum. Trek die kiezer, die stemt op CDA en VVD, op basis van je programma naar je toe; die progressief-liberalen, die progressief sociaal-liberale koers. U kunt alles bij D'66 vinden. Stem dus toch maar voor een gesloten deur. Dank u.

De Goede: Mevrouw de voorzitter, Democraten. D'66 is opgericht om de kiezers duidelijkheid te verschaffen. 16 jaar geleden bestond die niet. De mensen mochten een hokje rood maken, maar kiezen kon men niet. Dat

deden de regenten in de kamertjes na de verkiezingen. Daar willen wij niet naar terug. De invloed op de regeringsvorming hebben wij altijd gepredikt in onze partij. De stemmer echt tot een kiezer te verheffen. En dat eerste geloofsartikel van onze partij dat 16 jaar lang onomstreden is geweest dat mag vandaag niet over boord worden gezet. *(applaus)* Zeker, we spreken voorkeuren uit, maar ieder begrijpt dat een heel reële situatie ontstaat op 8 september, waarbij CDA en VVD een meerderheid zullen halen. Welnu, niemand legt een blokkade. Als de kiezers dat willen dan komt er dat kabinet maar wij horen daar niet bij. *(applaus)* Zeker, wij roepen onze kiezers op om CDA en VVD van een meerderheid af te houden. Tegelijkertijd zeggen we tegen onze zelfde kiezers: sta ons wel toe hen eventueel aan die meerderheid te helpen. Wie dat begrijpt mag het zeggen. Dat is niet uit te leggen! In Amsterdam heb ik een paar weken geleden gezegd dat ik me voor het eerst in 16 jaar beschaamd heb gevoeld door uitspraken die gaan in de richting "wij zijn voor alles in zonodig". Natuurlijk niet van harte, dat besef ik best, maar "wij zijn voor alles in". En dat kan niet in onze partij, en ik weet dat zeer velen met mij dat in de partij zullen voelen blijkens alle onrust, blijkens alle uitspraken, van de afgelopen weken. Ik hoop dat u vandaag niet aan die schaamte voorbijgaat, dat u allen tegen die hoofdbestuursresolutie stemt, zolang daarin de mogelijkheid staat om aan een rechts kabinet deel te nemen, dat u stemt voor de lijn die in andere resoluties is aangegeven. Ik hoop dat u de breuk met het verleden vandaag niet aangaat, dat u de breuk met het geloof in D'66 niet aangaat, dat u de kiezers duidelijkheid verschaft op 8 september. De schade is al groot, dat zal geen verkiezingsoverwinning op 8 september worden. Maar ik waarschuw dit congres ten eerste: als u alle deuren naar iedereen openzet dan is het afgelopen met deze partij. *(applaus)*

Nypels: Clubgenoten, Democraten. Met strategieresoluties wint men geen verkiezingen. Verkiezingen win je met een goed program. En dat hebben we. *(applaus)* Persoonlijk ga ik er van uit dat een formele blokkade principieel onjuist, praktisch verwerpelijk, electoraal dodelijk is. *(applaus)* Principieel onjuist omdat een zelfstandige politieke stroming zich nimmer mag afhankelijk maken van het lot van andere politieke partijen. *(applaus)* Praktisch verwerpelijk omdat we moeten laten blijken geleerd te hebben van het van crisistoestand naar crisistoestand gaan in dit land, omdat

niet, zelfs niet met de partij die onze voorkeur heeft en had, te regeren bleek te zijn. Dat is een les. (*applaus*) Electoraal dodelijk omdat de kiezers de buik vol hebben van uitsluitingen van partijen onder elkaar. Men weet dat de toestand zo ernstig is dat er geregeerd moet worden en dat de heren in Den Haag, dat zijn wij eigenlijk, tesamen moeten zorgen dat er een werkbaar kabinet komt om die grote problemen aan te pakken. De kiezers hebben de buik vol van uitsluitingen. (*applaus en boe-geroep*) Toch is dit niet de reden dat ik u dit kom vertellen. Het gaat om iets anders. Mijn vraag is: steunt u de hoofdbestuursresolutie en ik zal u zeggen waarom. Allereerst is het zo dat die hoofdbestuursresolutie geeft een duidelijke lijn van onze voorkeur. Want over de voorkeur van de kabinetten is in deze partij geen verschil van inzicht. (*applaus*) De duidelijke lijn wordt aangegeven. Maar wat nu gebeurt: we zijn bezig met punten en komma's aan het einde van de rit ergens in een coalitie vast te stellen. En als we hiermee doorgaan dan zeg ik u: dan is dat het einde van de partij. Want wat gebeurt is een herhaling van wat in Biddinghuizen is gebeurd. In Biddinghuizen, congres van D'66, was precies dezelfde richtingsstrijd die hier nu is. Dat heeft geleid tot de electorale neergang van D'66. D'66 is weggevaagd. Dat mag zich niet herhalen. Vandaar dat u duidelijk moet zijn, ik vraag u twee dingen te doen. Allereerst vast te stellen wat u zelf wilt wat die strategieresolutie betreft en dan zich af te vragen of u zich voldoende kunt vinden in de HB-resolutie. Of u daarmee kunt leven, zo dat we eenheid in de partij kunnen bewaren, want alleen met eenheid winnen we deze verkiezingen, dat wil ik u zeggen. Daar is geen alternatief! (*applaus en boe-geroep*)

Hettema: Congres, naar mijn smaak zijn wij met één ding op dit moment bezig en dat is de droom te vervullen van CDA, PvdA en VVD, namelijk om ons te presenteren en zeggen hier zijn we. We zijn ons aan het manouvreren in een volstrekt afhankelijke richting. Het is naar mijn smaak niet verbazingwekkend dat er wordt gelachen om de vierde stroming want waar blijft ons lef en onze moed om alleen maar te zeggen: jongens, wij hebben een goed beleidsplan. Wij willen maar één richting en dat is de richting van ons beleidsplan. Wij willen een kabinet verwezenlijkt zien, waarin ons beleidsplan optimaal te herkennen is, in plaats van alleen maar te zeggen: CDA hoe reageer je op dit en VVD hoe reageer je op dat? Ik denk dat wij bezig zijn onszelf te gronde te richten, terwijl we iets

in handen hebben waarmee we kunnen zeggen: Hé jongens, hier staan we, dáárvoor kun je kiezen, d  t is onze lijn en dáárin zijn we duidelijk. Dank u wel. (*applaus*)

Heskamp: Voorzitter, congres. Ik zal niet proberen door stemverheffing u te overtuigen, want ik denk dat dat niet lukt, maar ik zal u wel vragen de lijn-Wolffensperger te ondersteunen. (*applaus*) D'66 is een partij die "anders links" is. D'66 is een partij die is opgericht om het beleid in Nederland te veranderen; die is opgericht om de politieke verhoudingen in Nederland te veranderen. Wij waren de partij die sprak over staatsrechtelijke hervormingen, over het doorbreken van bestaande blokkades, "ijzeren ringen" rond de besluitvorming. Als wij de mogelijkheid suggereren dat wij zouden kunnen toetreden, maar tegelijkertijd zeggen: we doen het uiteraard toch niet, dan blijft er van al die duidelijkheid, van al die staatsrechtelijke vernieuwingen helemaal niets over. En dan kan ik het de kiezers niet kwalijk nemen dat ze D'66 niet begrijpen. En D'66 is wel degelijk te begrijpen. Vanmorgen hebben we tot mijn grote vreugde uitgesproken dat als het aan D'66 ligt die kernwapens er voorlopig niet inkomen. Zo zijn er nog vele, vele punten. D'66 is een duidelijke, vooruitstrevende, vernieuwingsgezinde partij en dat moet het blijven. D'66 is niet opgericht om rechts aan een meerderheid te helpen of rechts de meerderheid te helpen houden. Steunt u daarom de lijn-Wolffensperger. (*applaus*)

Eisma: Congres, het grote discussiepunt is: wel of niet de mogelijkheid open houden voor samenwerking in een kabinet met CDA-VVD, dat is zelfs een Euro-parlementariër duidelijk. De voordelen van zo'n intentieverklaring ken ik; de nadelen zijn mijns inziens veel groter. Belangrijkste nadeel is dat we op deze manier afwijken van onze lijn gedurende de afgelopen pakweg 12 jaren van ons bestaan. Wij hebben altijd onze progressieve instelling laten zien, behalve met ons programma óók door samenwerking met andere vooruitstrevende, veranderingsgezinde partijen. En deze kenmerken vind ik in de combinatie CDA-VVD niet terug. De combinatie die mijn voorkeur heeft is die van VVD, Partij van de Arbeid en D'66. Dit zal in september nog niet haalbaar zijn. Doch de droom van een CDA in de oppositie zal eens werkelijkheid moeten worden. (*langdurig applaus*) Maar naast applaudiseren zult u d'r als congres en als partijlid

hard aan moeten werken. En vanuit onze unieke bemiddelingsrol zullen wij een werkplan hiertoe voor de komende jaren moeten maken. En vanuit deze plaats vraag ik het HB daarover een plan op te stellen. Opdat we aan de slag kunnen. Voorzitter, laten wij onze traditie van maximale duidelijkheid over de toekomstige regeersamenwerking handhaven. En ons onder meer daarin onderscheiden van de andere partijen. Ook van de Partij van de Arbeid. Evenals bij de verkiezingen in 1981 zullen de stemmers dit op 8 september van '82 weten te waarderen. Daarvan ben ik overtuigd. (*applaus*)

Fokkink: Voorzitter, ik zou willen beginnen met het Hoofdbestuur te vragen om deze discussie serieus te nemen en niet bij voorbaat te willen proberen om de HB-resolutie er door te drukken. Het lijkt mij dat dat toch een miskennis is van de inzet die veel partijleden hebben gehad om hier te komen en mee te discussiëren. Het is een verzoek en ik hoop dus dat het Hoofdbestuur niet alle wijzigingsvoorstellen bij voorbaat afwijst. D'66 is een beleidspartij, dat wil zeggen dat wij afhankelijk zijn van de instemming en de overeenstemming die wij bereiken met elkaar. Wij stoelen niet op een vakbeweging, het kerkvolk of de hogere inkomens, dus wij moeten het echt hebben van de eensgezindheid die wij bereiken. Een eensgezindheid die stoelt op program en strategie. Wij zijn niet in een comfortabele meerderheid dat ons program zonder meer uitgevoerd kan worden. We kunnen geen strijdpunten inbrengen of wat dan ook meer. We zijn afhankelijk van program en strategie. De strategie moet aangeven in welke richting wij bereid zijn om compromissen te sluiten. De HB-resolutie is op dat punt vaag. Met name punt B laat alles open. En vorig jaar was het argument dat als je de deur naar CDA en VVD open laat, dat dan de leider van de CDA de combinatie van D'66, CDA en PvdA onmogelijk zal maken, en de leider van de VVD de combinatie van PvdA, D'66, VVD onmogelijk zal maken. Omdat ze weten dat je dan altijd naar die derde mogelijkheid, die je zelf geopperd hebt, dat je daar naar toe terug moet. Dat is een stuk afhankelijkheid. Het openlaten van die deur maakt je afhankelijk van de strategie van CDA en VVD. (*applaus*) Ik denk dat moties en amendementen die zeggen van: je moet helemaal niet over de strategie praten, je moet geen keuze doen; ik weet het niet, één maand regeren met het CDA brengt ons kennelijk tot het idee dat we éézelfde soort positie moeten gaan innemen als het CDA. Maar in Nederland is er maar één partij die niet hoeft te kiezen en dat is het CDA, omdat die altijd de regeringspartij is en omdat

onder andere D'66 ook bereid is om die positie van CDA als regeringspartij steeds in stand te houden. En ik denk dat daar ook eens een keer een einde aan moet komen. En alle discussies die gaan om alleen het program inzet van de verkiezingen te maken, alleen met het program in zee te gaan, die zijn illusies want die geven niet aan in welke richting je compromissen moet gaan sluiten. (*applaus*)

Van den Brandhof: Voorzitter, congres. Ik zou eerst een vraag willen stellen aan het Hoofdbestuur. Het Hoofdbestuur heeft in de laatste adviesraadvergadering toegezegd dat er een programvergelijking gemaakt zou worden tussen de vier grote partijen opdat bij de strategieresolutie op grond van die programvergelijking zakelijk gediscussieerd zou kunnen worden. Ik zie gaarne de uitkomst van die programvergelijking tegemoet. Goed, nu de resolutie zoals die er ligt. De HB-resolutie spreekt naar mijn oordeel terecht een voorkeur uit voor regeren met de Partij van de Arbeid. Kiezers mogen weten, nee moeten weten, naar welke regeringscombinatie onze voorkeur uitgaat. En de PvdA blijft onze natuurlijke bondgenoot. Hoewel ze zelf D'66 onder luid applaus uit hun strategieresolutie menen te moeten verwijderen en bijvoorbeeld in Noord-Holland de voorkeur gaven aan het vormen van een College van Gedeputeerde Staten met de CPN boven D'66. Maar daar staat tegenover dat hun uitgangspunten dicht bij die van ons liggen en dat ze uitstekende ministers kunnen leveren. Zo denk ik bijvoorbeeld dat ons vertrouwen in de vorige minister van Buitenlandse Zaken groter kan zijn dan in de huidige. (*applaus*) Ik meen dan ook op grond van deze overwegingen dat alle moties en amendementen die er op gericht zijn om alle deuren open te laten en geen voorkeur uit te spreken moeten worden verworpen. En dan de blokkade. De blokkade van het CDA/VVD-kabinet. Moet die nou formeel worden uitgesproken, de lijn-Wolffensperger, of moet die in feite materieel worden uitgesproken, zo lees ik de HB-resolutie. Anders gezegd: de HB-resolutie noemt die kans zeer gering. Hoe groot is het verschil tussen zeer gering en nul? We dreigen de partij te splijten over een volstrekt theoretische vraag. Immers, de kans dat dit probleem zich werkelijk voor zal doen, dat D'66 de kans zal krijgen uitgenodigd zal worden; werkelijk zal overwegen toe te treden tot het kabinet CDA/VVD, ik denk dat in die kans hier eigenlijk niemand gelooft. Ik ben dan ook op grond daarvan warm voorstander van de oplossing om de discussie dan pas te voeren wanneer dat echt mogelijk zal blijken: op een

extra ALV die dat besluit dan zou moeten nemen. De kans is het grootst dat de feiten dat zullen achterhalen. Dank u wel.

Van Baaren: Politieke geestverwanten. Welke functie heeft D'66 vraag ik mij af? Die van getuigenispartij of die van een partij die via bestuurlijke invloed zijn programma wil verwezenlijken? En die bestuurlijke invloed noemen we ook wel eens macht. Ik ben lid geworden van deze partij in verband met die tweede mogelijkheid en duidelijk niet met de eerste. Maar als ik de eerste had gekozen had ik net zo goed lid kunnen worden van bijvoorbeeld de PPR, die programmatisch niet al te ver van ons afstaat. Macht heb je nodig voor het verwezenlijken van je ideeën. En dat ervaar ik als Statenlid al vier jaar lang in de Staten van Gelderland, waar we die macht node missen. En als wij nu bij voorbaat blokkades gaan opzetten dan zetten wij ons bij voorbaat op "mat". En dat lijkt mij tactisch niet juist voor ons als partij. Juist het feit dat de Partij van de Arbeid, en ik mag dat nog altijd onze natuurlijke bondgenoot noemen, zou merken dat wij ze weleens zouden kunnen gaan inruilen voor een andere partij versterkt onze onderhandelingspositie. En dan nog: de combinatie CDA-VVD-D'66 zie ik zeker niet snel ontstaan. Ik zie haar voor mezelf helemaal niet ontstaan. En waarom niet? Omdat de programma's van de drie verschillende partijen eigenlijk praktisch onverenigbaar zijn. En juist daarom moeten wij die combinatie niet bij voorbaat uitsluiten, om tactische overwegingen. En laat dan te zijner tijd een extra ALV daarover beslissen.
(applaus)

Van Tiel: Voorzitter, congres. De logica gebiedt mij te zeggen dat een deur die op een kier staat open is. We hoeven dus alleen maar te besluiten of we die deur open laten of dicht naar dat VVD/CDA/D'66-kabinet. Dat heeft te maken met duidelijkheid. En ik vind dat we die deur met een flinke klap in het slot moeten gooien als we tenminste vinden dat er geen nieuwe kerncentrales bij moeten komen en de bestaande gesloten moeten worden; als we vinden dat nieuwe kernwapens niet geplaatst moeten worden; als we vinden dat de koppeling tussen minimumloon en minimumuitkering gehandhaafd moet blijven; als we vinden dat de milieuproblematiek niet ondergeschikt gemaakt mag worden aan de economische; en als we vinden dat het emancipatiebeleid niet het slachtoffer mag worden van bezuinigingsdriften. Ook als we vinden dat democratisering van het binnenlands bestuur

en het bedrijfsleven snel vorm moet krijgen. En tot slot zeg ik het Ernst Bakker na: 'Waarom was D'66 ook al weer opgericht?' Democraten, doe de deur dicht, het tocht! (*applaus*)

Engwirda: Voorzitter, congres. NRC-Handelsblad sprak een paar dagen geleden over de strategische chaos als de situatie waarin de partij op het ogenblik is beland. Dat is misschien voor een anarcho-liberale partij wel een compliment, maar ik denk dat er grenzen zijn. Ik denk verder dat er binnen de partij een serieus politiek probleem zou zijn als de helft van ons hier aanwezig zou kiezen voor een coalitie met CDA en VVD en de andere helft voor een coalitie met de Partij van de Arbeid. Dat is niet het geval. Ik denk dat een zeer grote meerderheid van D'66 verwacht dat wij het verkiezingsprogramma als uitgangspunt nemen, maar dat het best kunnen realiseren in een coalitie met de Partij van de Arbeid. (*applaus*) Als dat zo is dan praten we op het ogenblik over een schijnprobleem en dan zijn we ten diepste verdeeld over een hoop hete lucht. (*applaus*) Dames en heren, D'66 moet vandaag de rijen sluiten, op welke lijn dan ook. Er moet vandaag een einde komen aan die strategische chaos. Om dat te bereiken hebben Stijn Verbeeck, Jacob Kohnstamm en Dick Tommel en ik motie 2014 opgesteld. Die motie is bedoeld als een nadere uitwerking van de HB-resolutie. De motie geeft aan waarom die kans van samenwerking met CDA en VVD inderdaad zeer gering is. Bovendien vraagt de motie om een congres in het geval die samenwerking in de formatie aan de orde zou komen. Ik roep u op die motie te steunen. Ik dank u wel. (*applaus*)

Schonk: Democraten, Maarten Engwirda legt u voor te besluiten dat een kans om toe te treden tot een CDA/VVD-kabinet zeer klein zal zijn. Over die kans, hoe groot die is kunt u vandaag beslissen. Stelt u zich voor dat het kabinet wat hier nu zit, het CDA/D'66-kabinet, dat dat ook nog de verantwoordelijkheid had van de VVD. Dat we dus die paar kleine dingen, waarin wij met die D'66-ers het voor mekaar krijgen om de conservatieve voorstellen van de VVD tegen te houden, dan zouden moeten inleveren om het kabinet te redden. Het kan niet zo zijn dat Democraten,... progressieve liberalen, meedoen met hun opponenten, de conservatieve confessionelen. En dat zou de politiek zijn waarin de conservatieven en de confessionelen verreweg de grootste meerderheid hebben. Daarin kan D'66 haar progressief-liberale politiek niet realiseren. Wij staan voor grote

problemen in dit land. Ik denk dat D'66 twee dingen moet doen: a. aan de kiezers aangeven wat haar programmatische oplossingen zijn voor de problemen; maar b. ook zeggen dat we die programmatische oplossingen waar zullen maken in de onderhandelingen. We hebben in 1966 toch ook met z'n allen moeten concluderen dat een programma op zich geen garantie is voor de uitvoering van dat programma. Voor de uitvoering van dat programma ben je afhankelijk van anderen. Het CDA kan het zich misschien permitteren, D'66 niet. En waarom niet? Juist omdat we ons programma serieus nemen. Wij moeten de kiezers de zekerheid geven dat onze onderhandelaars niet alle marges hebben, maar alleen maar die marges waardoor ons programma overeind blijft en dat is niet de marge om samen te gaan met het CDA en de VVD. (*applaus*)

Gertsen: Congres, er is veel gesproken over blokkades, we hebben ontzettend veel argumenten voor en tegen gehoord. Het doel van al die discussies is toch te voorkomen dat D'66 een bijwagen wordt in de Nederlandse politiek. Wij hebben in Overijssel zeer uitvoerig daar over gediscussieerd en wel op een wat afwijkende wijze. Wij hebben die conclusie waar we toe gekomen zijn, die ook een beetje afwijkend is, neergelegd in een amendement (1017). De basis van dat amendement ligt erin, dat wij vinden dat D'66 niet mee zou moeten doen in een kabinet als we daarvoor in het parlement niet noodzakelijk zijn. Want wat gebeurt er namelijk als de twee andere partijen - die dan ongetwijfeld een stuk groter zullen zijn - de meerderheid hebben en wij erbij zitten. Dan zijn er twee mogelijkheden... Als ze het met elkaar eens zijn, wat is dan de rol van D'66? We kunnen ons dan niet profileren, anderen gaan ongetwijfeld strijken met de eer; eigenlijk komt het er op neer dat we dan onnodig zijn. Zijn ze het oneens, dan hebben we een brugfunctie te vervullen, een hele schone gedachte. Dat is tot op heden niet gelukt en wij verwachten ook niet dat het in de toekomst zou lukken. Dit is eigenlijk het belangrijkste van ons amendement op de resolutie van het Hoofdbestuur...

Veldhuizen: Mevrouw de voorzitter, beste Democraten. Ik denk dat er geen misverstand over mag bestaan dat we het vandaag allemaal eens zijn over het feit dat we niet deel willen uitmaken van een coalitie die niet overwegend progressief van karakter is. Ik denk dat dat voor iedereen centraal staat. De vraag is alleen: hoe willen we daarmee de verkiezingen ingaan.

Willen we formeel blokkeren, willen we materieel blokkeren. Ik moet zeggen dat ik in eerste instantie niet zo verschrikkelijk veel problemen met de hoofdbestuursresolutie heb, maar dan kom je aan de uitleg, want: wat zit daar dan in? Er zit onderhandelingsruimte in om andere partijen mogelijkwerwijs te pressen tot een wat meer D'66-gericht beleid. Maar we zeggen er tegelijkertijd bij dat we dat onderhandelingsinstrument niet zullen gebruiken, want we willen alleen maar in de coalitie blijven. Dus ik denk dat er dan een overbodige kier is. De kier wordt gevaarlijk daar, waar de mogelijkheid van de 'Van der Grinten II-variant' zal ontstaan: als de formateur/informateur ons met gezwinde spoed in een situatie zou manoevreren, waarin we op dat moment misschien te weinig ruimte hebben om nee te zeggen. Als het alleen gaat om onderhandelingsvrijheid, die we niet willen gebruiken, dan lijkt die overbodig. Zijn we dan afhankelijk van andere partijen? Ja, we hebben het programma uit te voeren in combinatie met een aantal partijen, waarvan je vindt en verwacht dat je dat het beste kunt realiseren en ik denk dat we ons moeten realiseren dat de pendule, de slinger, uit de politieke pendule niet van links naar rechts kan zwingelen, maar dat ie ergens net over de rechterkant van de streep ophoudt. En dat betekent dat je veld is afgebakend en dat je in onafhankelijkheid moet zeggen dat je onder de omstandigheden in de komende jaren waarschijnlijk alleen maar aan die kant van die streep politiek kunt bedrijven. Dat is de randvoorwaarde voor progressieve politiek, dat betekent dat wij daarmee de kiezer duidelijkheid geven, de kiezer aangeven dat we aan de linkerkant van de streep staan en daar heeft de kiezer recht op. En ik denk dat dat het belangrijkste is wat we vandaag zouden moeten besluiten.

Bestman: Dank u wel voorzitter. Dames en heren Democraten. Het is eigenlijk een beetje een wonderlijke geschiedenis met dat D'66. Toen Hans van Mierlo in 1967 - toen was ie kennelijk ook al met allerlei wapentuig bezig, uitmondende in 1982 in een voortreffelijke minister van defensie - toen heeft hij de "ontploffingstheorie" ontwikkeld en we vonden die allemaal prachtig en we omhelsden hem zelfs. Maar niet wetende en ook niet kunnen vermoedende dat D'66 het zelf zou zijn die het best op de eigen partij deze theorie in praktijk zou brengen. U weet wat er gebeurde. In 1967 tot en met '72: het ging toen om de progressieve samenwerking. Minder winst in '71; halvering van de fractie in '72; bijna opheffing van

de partij in 1974. Dat was het resultaat van de duidelijkheid van toen. We hebben toen in '67 gekozen voor een beleid waarvan we zeiden: het gaat ons vooral om het programma. We moeten inhoudelijk zijn naar de kiezer toe en vertellen waarom het ons als D'66 begonnen is. Dat is uitstekend over het voetlicht gebracht, want onze winst was groter dan ooit tevoren. Toen kwam in 1981 wederom die zogenaamde duidelijkheid. We blokkeerden tesamen VVD en CDA in één kabinet. Het gevolg was dat we opeens winst haalden, het was voor iedereen plotseling duidelijk wat D'66 wilde: namelijk niet met de VVD in een kabinet. Weet u nog wel? En dan zegt nu Wolffensperger: dat is duidelijkheid. Ik noem de lijst-Wolffensperger super-onduidelijk! (*applaus, boe-geroep*)... Een kabinet, dat uitgaat van een progressief beleid: daar moeten we op aankoersen, dat moeten we in de verkiezingen zien duidelijk te maken. Kiezen we voor een blokkade, dan zal straks onze lijsttrekker niet een feestrede houden, maar één van de reeks van lijkredes, die zullen uitmonden in 1984 in een lijkrede op het podium van Krasnapolsky, zoals we dat al eerder gedaan hebben. (*boe-geroep*)... Wil D'66 bij de kiezer nog het tij kunnen keren, dan zullen we met ons programma bij hun moeten komen en niet met een of andere theoretische blokkade. Dank u wel. (*applaus*)

De Boer: Congres. Wij moeten nu duidelijk zijn waar we staan. Namelijk dat we nog steeds een progressieve partij zijn. En niet een partij die stilletjes toch een rechtse meerderheid mogelijk maakt. Ik vind dat we de lijst-Wolffensperger moeten steunen. (*applaus*) Beste mensen, er heerste het afgelopen jaar wat betreft D'66 een zekere malaise. Inhoudelijk, maar ook in de publiciteit. Het was net alsof de overtuiging er een klein beetje uit was. Ik denk daarbij aan punten, die niet goed zijn overgekomen. Zoals de gasboringen op Ameland, de gaswinsten van Shell en Esso en uiteindelijk het loslaten van de Partij van de Arbeid uit het tweede kabinet-Van Agt. Let wel, ik bedoel hiermee geen inhoudelijke kritiek te leveren op die beslissingen, maar ik wil aangeven dat deze punten in de publiciteit niet goed zijn overgekomen. Beste mensen, als het waar is dat wij nog steeds een progressieve partij zijn en als het waar is dat wij nog steeds dat andere beleid willen. Anders dan dat van dat kabinet-Van Agt I. Dan vind ik dat we nu naar buiten toe een signaal moeten geven. Een signaal naar onze kiezers toe, maar ook naar die verontruste leden van ons die hier niet zitten. Hoewel dat er misschien niet zo heel veel

meer zijn. Dat signaal zou mijns inziens moeten inhouden dat wij blijven streven naar dat andere beleid en niet zoals zovelen vrezen: het versterken van de coalitie van CDA en VVD. Waarom dan niet? Nou, inhoudelijk omdat wij met die partijen echt niet tot een compromis kunnen en mogen komen over punten als kernwapens; over punten als ontkoppeling, denivelering met de VVD erbij. En verder: dat signaal naar de overige linkse partijen dat wij nog steeds progressief zijn. En tenslotte als signaal naar CDA en VVD, vooral naar Van Agt, dat wij niet te gebruiken zijn. Dat wij niet te gebruiken zijn om een rechtse coalitie aan te vullen. Een coalitie waarin we bovendien weinig of geen invloed zouden hebben. Laten wij daarom nu vaststellen dat we nog steeds geen enkele politieke partij uitsluiten, ook de VVD niet, ik zou best dat kabinet VVD/PvdA/D'66 willen zien. Ik zou best het CDA een tijdje in de oppositie willen zien, maar die combinatie CDA/VVD moeten wij blijven uitsluiten. De lijn-Wolffensperger dus.

Bos: Ja, congres. Eén ding nu zou ons met de allergrootste zorg moeten vervullen en dat is dat wij het vertrouwen van de kiezers in grote lijnen en heel hoge percentages hebben verloren. Dat is in het afgelopen half jaar gebeurd en het past ons om in te zien dat wij beter duidelijk zullen moeten maken wat wij dan wel willen. Dat is hier in velerlei toonaarden gezegd. Het geharrewar over de te volgen strategie doet ons opnieuw veel schade. En het is de vraag in hoeverre wij dat kunnen herstellen. Ook in dat opzicht gaat mijn keuze duidelijk naar een partij... die voldoende stemmers kan trekken om politieke invloed uit te oefenen voor het vernieuwingsgezinde beleid wat zij voorstaat. In dat opzicht ben ik een sterk tegenstander van een blokkade voor het CDA/VVD en dan spreekt voor mij één argument nog extra mee. Het argument van de komende kruisraketten, zo zou ik het bijna willen noemen. Juist in het CDA, maar zelfs in de VVD is een groeiende groep mensen die grote zorgen voelt over de koers van hun partij met betrekking tot de kernbewapening. Juist voor die groepen mensen kan D'66 een heel goed alternatief bieden: een partij die daar wel een duidelijke keuze in biedt. Dank u wel.

Mertens: Mevrouw de voorzitter. Dit congres heeft de vraag voorgelegd gekregen of we ons kunnen permitteren om géén strategieuitspraak te doen. En ik denk dat het zich daarmee bevindt in de positie van de man of

vrouw die de problemen opgelost meent te weten door ze te negeren. Natuurlijk moeten we een uitspraak daarover doen. Dit congres krijgt de vraag voorgelegd of ze misschien een uitspraak moeten doen in de zin van we hebben een voortreffelijk programma, we zullen wel zien met wie we dat het best kunnen realiseren. Dit zijn de geluiden die vóór de nacht van Schmelzer in oktober '66 door meer dan één centrumpartij zijn veroorzaakt. De historische opdracht van D'66 is dat wij de kiezer niet alleen een achtergrond geven - in programmatische zin hoe voortreffelijk ook -, maar dat we hem of haar ook aanduiden hoe we dat programma gaan realiseren. Er moet een keuze-mogelijkheid zijn ook in de richting van de regering, niet alleen in de richting van de kamer. Mijn hart ligt bij Wolffen-sperger. (*gelach, applaus*) Ik ben tegen een CDA/VVD/D'66-combinatie. Ik moet er ook niet aan denken wat er nog maar een maand geleden gebeurd zou zijn als er niet op een vorig congres een jaar geleden een strategieresolutie was aangenomen waarin deze combinatie uitdrukkelijk was uitgesloten. (*applaus*)... En mijn oordeel is dat die functie buitengewoon nodig is geweest. Maar, en hiermee verdriet ik misschien al diegenen die mij daarnet met een applaus van hun instemming getuigden. Er zijn op het ogenblik belangrijke andere beslissingen te nemen. Niet alleen is de situatie veranderd. We staan voor het moment dat hier tweeduizend mensen bij mekaar zijn gekomen en dat het niet dus zomaar een congres is, maar dat het een congres is dat wil bewijzen dat D'66 in de Nederlandse politiek wat voorstelt en dat kan alleen als wij daarmee een zekere eenheid bereiken. Eenheid in zich is geen argument en daarin verschil ik van mijn overigens zeer beminde vriend Erwin Nypels. Eenheid in zich is niet voldoende. We moeten met elkaar proberen te komen tot een standpunt waarin de diverse meningen zo eerlijk, zo rationeel maar ook zo zinvol mogelijk zijn vertegenwoordigd. Onze verantwoordelijkheid is extra zwaar en ik vraag uw extra aandacht voor de HB-resolutie. Hij is niet zo slecht als we misschien (*gelach*)... De HB-resolutie is niet zo slecht. Er staat een materiële afsluiting in, want we kunnen toch niet in ernst aangeven dat we eerst op een vier, vijftal punten onze eigen progressiviteit definiëren. Wat mij betreft mag de informatie-technologie d'r trouwens nog bij. Ik constateer dat de Partij van de Arbeid tot mijn verwondering milieu en technologie niet bij haar prioriteit stelt. Voor ons zijn die zaken natuurlijk van groot belang en als we dan vervolgens zeggen dat de kansen op het CDA/VVD/D'66-kabinet zeer gering zijn dan vind ik dat best.

Maar materieel gesproken staat in dat punt c dat wij iedere andere combinatie dan de genoemde aan die uitgangspunten zullen toetsen en als we enig zelfvertrouwen hebben dan moet ik u eerlijk zeggen dat ik het, nou ja, het einde van alle belachelijkheid zou vinden als we echt een progressief beleid met CDA en VVD zouden willen gaan uitvoeren. Dat lijkt mij in de HB-resolutie materieel afgesloten. Het probleem is nou dat er een formele opening in die HB-resolutie zit en dat is het woord "zeer gering".

Congresleiding: Kunt u daarmee afronden?

Mertens: Zeker kan ik dat, want ik kan naar een van de volgende sprekers verwijzen, dat zal Jan Vis zijn, die in een amendement, dat is samen-gevoegd uit een aantal andere amendementen naar mijn gevoel de HB-resolutie juist op dat formele gaatje, materieel niet, maar formele gaatje, afsluit op een wijze die ik niet kan verbeteren. Mijn slotopmerking is deze, mevrouw de voorzitter: als wij, kijkend naar slechte peilingen, kijkend naar verdeeldheid, te weinig zelfvertrouwen hebben, als we vinden dat de eenheid moet komen doordat er bijvoorbeeld straks de 60% uitspraak komt, dan zou ik er voor willen zijn om voor de motie à la Gerrit-Jan Wolffensperger te stemmen. Maar ik vraag u om te stemmen voor de HB-resolutie, inclusief het amendement van Jan Vis en dat durf en dat zelfvertrouwen op te brengen. Dank u. (*applaus*)

Brinkhorst: Congres, voor de komende verkiezingen zullen wij geen vrienden hebben. En u bent hier met 2000 mensen gekomen om duidelijk te maken dat D'66 niet weg is. En de Partij van de Arbeid en het CDA en de VVD willen ons weer terug op "af" hebben. En dat kan en mag niet gebeuren. (*applaus*) Paulien van Tets stelde de vraag of de fractievoorzitter drie maanden geleden een andere opvatting had dan nu. Natuurlijk zij wij er niet, herhaal ik nu, om een rechts kabinet te versterken, natuurlijk niet. Wat drie maanden geleden gold voor mij, geldt vandaag evenzeer. Maar congres, democratie is ook een kwestie van vertrouwen en niet alleen van georganiseerd wantrouwen. Als u degenen die u de afgelopen weken verkozen hebt op uw lijst niet vertrouwt, in de koers die ze zeggen, dan had u ze niet moeten kiezen. Ik heb uitdrukkelijk op mijn stemformulier ingegeven dat ik een formele blokkade niet zie. En waarom niet? Niet om taktische redenen. Maar omdat ik eindelijk wil afrekenen met een verleden dat wij alleen een afgeleide zijn van een andere partij. (*langdurig applaus*)

Dat is geen kwestie van tactiek, dat is een kwestie van politiek geloof. Zijn wij of zijn wij niet de vierde stroming in de Nederlandse politiek, die in de jaren tachtig en negentig vernieuwingsgezinde politiek tot stand kan brengen? Of zijn wij een afgeleide van een derde stroming? Zo is de wezenlijke keuze voor dit congres. (*applaus*) Mijn hart is met Gerrit-Jan Wolffensperger, 99% is daar. Wij zijn het met elkaar eens. Maar Gerrit-Jan, ik stel je publiekelijk de vraag; je zegt: wij begrijpen het wel, maar de kiezers begrijpen het niet. Wel verdomme nog aan toe, we zullen het ze laten merken die kiezers (*applaus, boe-geroep*) We zullen ze laten merken dat we het beste programma, de beste ideeën hebben de komende tijd om Nederland uit een bestuurlijke en economische crisis te verlossen. Dat zullen we ze laten merken. En daarom denk ik, congres, dat het vooral een kwestie van zelfvertrouwen is. Wij komen uit deze identiteitscrisis als we duidelijk kiezen te zijn die we waren. Anders links. En daar mag u mij onder elke omstandigheid aan houden. (*applaus*)

Van Deden: Democraten. Wat hebben mensen die emancipatie van man en vrouw voorstaan te verwachten van het CDA of een VVD? Niets. (*applaus*) Maar de PvdA? Is daar de emancipatie verder? Hoe zit het bijvoorbeeld met de individualisering in de sociale wetgeving? Als enige grote partij zijn wij daar duidelijk in. Doorgaan met individualisering. Werken aan de emancipatie namelijk, is werken aan een echte fundamentele maatschappij-vernieuwing. Een nieuwe maatschappij, waarvan de contouren nog maar nauwelijks duidelijk zijn. En daar geeft ons programma een goede aanzet toe. Daar moeten de kiezers dan ook op kiezen. Op dat vernieuwende. En niet op een strategieresolutie. Maar dan zult u zeggen: ja, o.k. maar wat daarna? Als er dan veel mensen op ons kiezen. Dan gaat het er om dat we vertrouwen hebben, vertrouwen in onze leiders dat ze ons programma niet zullen verkwanselen. Want wij pretenderen een menselijke partij te zijn. En wantrouwen is ook menselijk. Maar daar bouw je niets mee. Als wij onze eigen leiders al wantrouwen, waarom geloven wij dan toch nog in de besprekingen in Genève? Waarom geven wij dan toch nog het voordeel van de twijfel aan onderhandelaars daar? Daarom roep ik u op om vertrouwen te geven aan onze leiders en daarom vraag ik u ook het cluster te steunen dat de deur wijd open laat. (*applaus, boe-geroep*)

Iedema: Ja lieve mensen, wat doen we nu eigenlijk? Ik moet zeggen dat ik

een beetje naar word als ik boegeroep hoor als Ad Bestman zijn bezorgdheid staat te uiten. (*applaus*) Ik word er ook een beetje naar van als d'r hier wordt gesuggereerd dat wij, die groep die de deur open willen houden, voor alles in zouden zijn. Wij zijn niet voor alles in. Wij zetten niet zonder meer de deur voor alles open. Wij willen ook een progressief kabinetsbeleid. Dat is waar we op uit zijn. Wolffensperger suggereerde dat deze groep, dat wij, een conservatief kabinet zouden willen of steunen. Ja, dat is duidelijk gezegd: "daarmee werk je naar een conservatief kabinet". Wel uiteraard zouden wij dat nooit willen toestaan. Telkens weer zouden wij willen benadrukken die programmapunten, die zo al uitgebreid aan de orde zijn geweest... Maar wij moeten zorgen, als we de kans krijgen, om daar een progressief kabinetsbeleid van te maken. En daarom moet die deur open blijven. (*applaus*)

Van Wagenveld: Beste Democraten. We moeten naar mijn mening alle open achterdeuren dicht maken. Uiteraard ook na de verkiezingen. En ik zal u zeggen waarom ik dat vind. D'r wordt namelijk anders al alles uit onderhandeld bij vóórbaat. En we krijgen dan een nieuw congres dat nog "ja en amen" mag zeggen en het daar moeilijk genoeg mee zal hebben. We hebben het vandaag al zo moeilijk vóór de verkiezingen. We zullen bovendien onze kiezers al bij voorbaat verloren hebben omdat iedereen zal zeggen D'66 wil niet kiezen. We zullen een klein fractietje hebben. Zo'n fractietje waar Jan Terlouw vroeger geen fractievoorzitter van wilde zijn en waarvoor wij al die ellendige handtekeningen hebben moeten verzamelen. We zullen daarna bij de gratie Gods, of liever gezegd bij de gratie van Van Agt, want ik ben humanist, (*gelach + applaus*) ... We zullen bij de gratie van wie dan ook gevraagd worden om mee te doen aan een kabinet van het CDA en de VVD en waarom? Om ons te vernederen en op de tweede plaats om onze kiezers, die vroeger wel op ons hadden gestemd te laten zien dat ze gelijk hadden dat ze nu niet op ons stemmen. (*applaus*) Daarom vraag ik uw stem straks tegen een combinatie waarin wij mee zouden doen, een CDA/VVD. En als we niet deelnemen aan een progressief kabinet, waar we niet echt nodig zijn en echt invloed kunnen hebben, dan kunnen we beter in een behoorlijke grote fractie een goede oppositie voeren. (*applaus*)

Versloot: Dank u. Voorzitter, congres. Ik zal mij tot de twee minuten spreektijd beperken. D'66 staat voor pragmatisme en realiteit. Ik denk

dat de realiteit ons gebiedt te zeggen dat we op dit moment niet meer bezig zijn met punten en komma's. Integendeel. Reeds vorig jaar hebben wij zelf vraagtekens gemeend in te moeten vullen. Dat proces hebben we toen gedaan feitelijk vanuit het negatieve, middels uitsluitingen. Ik denk dat vandaag volstrekt duidelijk is voor een ieder dat wij ons niet willen binden en feitelijk ook geen combinaties willen uitsluiten. Maar, congres, wij hebben zelf door datgene wat er in de afgelopen periode door diverse, ook vooraanstaande partijgenoten gezegd is, die vraag opgeroepen. Daar waar wij zelf vraagtekens creëren denk ik, beste Democraten, zullen wij ook het antwoord en dus uitroepetekens moeten zetten. Wij hebben wel degelijk twee alternatieven. De hoofdbestuursresolutie wat een goede voorzet is geweest. U kunt vandaag scoren als u de motie-Wolffensperger steunt. *(applaus, boe-geroep)*

Vervoort: Democraten, wij allemaal weten best dat wij progressief en liberaal zijn. Maar de vraag is of dat bij ons electoraat zo duidelijk is. We stonden links, maar staan we nu links of rechts van het CDA en is de deur naar de VVD wel of niet open? Het is nu het tijdstip om duidelijk te maken waar we staan. Ik heb in dat opzicht "De Tijd" met belangstelling gelezen, waarin gesteld wordt dat de Partij van de Arbeid onze natuurlijke bondgenoot is. Dat is inderdaad zo. Ook wij willen bij voorbaat geen partij uitsluiten. Maar deelname aan een kabinet met VVD en CDA tesamen achten wij in strijd met een zo sterk mogelijke progressieve inbreng. Wij hebben dat namens de afdeling Dordrecht en de sub-regio Drechtsteden vastgelegd in motie 2017. Maar deze motie wil ik bij deze intrekken en van harte de motie 2015 van Gerrit-Jan Wolffensperger steunen. *(applaus)*

Van der Hoeven: Beste mensen. Het woord dat het meest is gevallen in deze discussie en dat ook de hoofdbestuursresolutie domineert is het woord progressiviteit. Steeds weer opnieuw wordt er gehamerd op de progressiviteit van de partij om een bepaalde combinatie te rechtvaardigen. Ik meen dat wij daarmee op de verkeerde weg zijn. Progressief is onze partij wel, maar het is niet noodzakelijk om dat via een strategieresolutie te bevestigen. We zijn op die manier bezig, we vallen in de kuil die men wijd voor ons heeft open gezet, namelijk dat wij ons profiel in wezen laten afhangen van de strategie die we bij de discussie volgen. Wij zijn wie wij zijn, wij hebben een programma dat wij hebben vastgesteld. Als men

zijn vertrouwen aan ons wil geven dan kan men dat doen en wij zullen met dat vertrouwen proberen te doen al datgene om dat programma zoveel mogelijk te realiseren. Er is in de loop van de discussie gezegd dat de strategiediscussie zou gaan over het al of niet uitsluiten van de VVD. Ik meen dat dat niet juist is en het lid van het Euro-Parlement, dat dat heeft verkondigd, zou ik op dit punt willen corrigeren. Het gaat om het binden van de partij, het uitleveren van de partij aan een andere partij. Wanneer wij een strategieresolutie zouden aannemen, die slechts ten aanzien van één partij geen voorbehoud maakt, dan laten wij ons zien als een partij, die - zoals Laurens Jan Brinkhorst heeft gezegd - een afgeleide is van een andere. Ik meen dat wij dat niet moeten doen. Wij zijn een zelfstandige partij... Ook ik heb een sterke emotionele voorkeur gehad voor een samengaan met de Partij van de Arbeid. Ik heb nog steeds een zakelijke voorkeur voor samengaan met de Partij van de Arbeid. Emoties zijn er afgegaan, doordat ik teveel naar de VARA heb geluisterd en teveel de Volkskrant heb gelezen de afgelopen tijd. (*applaus*) Er zijn in dit kabinet ervaringen opgedaan in het samen regeren met de Partij van de Arbeid. Die ervaringen kunnen wij allemaal bedenken. Ik meen dat zij ook op tafel moeten komen. Ik meen dat onze bewindslieden duidelijker moeten zijn in de ervaringen die zij in dat kabinet hebben gehad, zodat onze partij die ervaringen niet alleen intellectueel kan aantrekken maar ook kan navoelen. Ik meen dat er op basis van die ervaringen geen uitlevering aan de Partij van de Arbeid, via een strategieresolutie, op dit moment meer mogelijk is. (*applaus*) Ik meen dat de realisering van het programma gaat op basis van macht. En ik heb dat verwoord in mijn amendement 1016. Daarin staat dat wanneer CDA en VVD samen een meerderheid hebben, zij D'66 niet nodig zullen hebben en dat er dan ook geen enkele reden voor D'66 zal bestaan om zo'n kabinet met CDA en VVD te overwegen. Ik meen dat nog steeds. Maar ik denk dat het nu van belang is om eensgezind te besluiten. Ik constateer dat velen, dat eigenlijk iedereen die hier zit, geen kabinet met CDA en VVD wil, tenzij er uitermate belangrijke dingen gebeuren in de onderhandelingen; ik meen dat de eenheid van de partij nu moet worden hersteld via de resolutie-Kohnstamm, -Vis of welke resolutie dan ook: een buitengewoon congres tussen nu en een eventueel samengaan met CDA en VVD in een kabinet. Ik dank u. (*applaus*)

Einde algemene ronde over strategieresolutie (vervolgens neemt, na twee eerdere, maar verworpen ordemoties, de partijvoorzitter het woord)

Van Berkom: Congresleiding. Ik ben van mening dat, gehoord de goede discussie die tot op dit moment gevoerd is, er nog één woordvoerder ontbreekt en dat is Jan Terlouw. En ik doe een beroep op Jan Terlouw om nu het woord te voeren. Wilt u dat voorstel van orde in stemming brengen?

Congresleiding: Mensen, ik breng het voorstel van orde in stemming. Het voorstel van orde dat zojuist gedaan is door Jan van Berkom. Dat voorstel luidt: "op dit moment Jan Terlouw het woord geven". Ik zou deze motie van orde aan de stemcommissie willen geven om te kijken of u voor het spreken van Jan Terlouw op dit moment bent.

Terwijl het zeer rumoerig toegaat, verklaart Jan Terlouw zich bereid zijn mening over de te volgen strategie te geven. Zeer formalistisch wordt daarom het congres gevraagd hem daartoe de gelegenheid te geven.

Congresleiding: We zijn nog steeds aan het behandelen van het ordevoorstel, en het is een goed democratisch recht dat iedere democraat zijn naam op de sprekerslijst zet op het moment dat de sprekerslijst geopend is. (*applaus*) Vandaar dat wij het congres wilden verzoeken, om opnieuw de sprekerslijst te openen, waar Jan Terlouw zijn naam op kan zetten en dan kan Jan Terlouw het woord krijgen. (*applaus*) Mag ik uit dit applaus opmaken dat u er mee instemt dat de sprekerslijst heropend wordt? (*applaus*) Is er iemand die hier stemming over wenst? (*geroep*) Ja, dan breng ik dit ordevoorstel in stemming. Er wordt gestemd over het openstellen van de sprekerslijst.

Stemcommissie: Het ordevoorstel is duidelijk. Wie is hier voor? Dank u wel. Wie is hier tegen? Dank u wel. Met grote meerderheid aangenomen. (*applaus*) (Voorzitster) Congres, het besluit is genomen om de sprekerslijst te openen en ik zou u voorstellen dat Jan Terlouw zijn naam daarop zet. (*rumoer*)

Terlouw: ... en het werkt in de praktijk totaal anders uit. En tóch is macht en de manier waarop je er mee omgaat als je hem eenmaal hebt gekregen van het grootste belang. Een politieke partij met een programma wil dat toch uitgevoerd krijgen, tenzij je van te voren hebt besloten dat je meer een getuigenis partij wilt zijn, wat ook nog z'n waarde heeft en waarvan we d'r ook een paar goeie hebben. Maar wij hebben anders gekozen...

Ik noem u twee zeer grote binnenlandse problemen. Dat is het milieu-beleid en het economische beleid. Niemand zal willen ontkennen dat het buitengewoon belangrijk blijft om, ook in een tijd van economische neergang, een goed milieubeleid te blijven voeren en ik denk dat ook niemand wil ontkennen dat het voeren van een economisch beleid op dit moment belangrijker is dan het lange tijd is geweest. En nu zitten er op die twee posten: mensen die daar de eerste verantwoordelijkheid hebben, twee D'66-ers. De vorige periode zaten er twee VVD-ers. En nu twee D'66-ers. En die twee D'66-ers worden er voortdurend mee geconfronteerd dat de belangen strijdig kunnen zijn. Voor een economisch beleid en een milieubeleid. En toch willen we ze allebei optimaal behartigen. En dat betekent dat Ineke Lambers en ik regelmatig overleg hebben over talloze raakvlakken en problemen die zich voordoen tussen die twee gebieden. En dat wij die problemen in het algemeen oplossen op een manier die voor D'66 dunkt mij het best is. Ik geef dit alleen even aan als voorbeeld hoe belangrijk het voor een partij is om daar te zitten en om dat beleid te kunnen voeren. En ik kan het, omdat we acht bewindslieden in het huidige kabinet hebben, gemakkelijk aanvullen met net zoveel voorbeelden als u wilt. Maar wij praten niet over de macht. De laatste weken moest ik denken aan de Gereformeerde Kerk in de Tweede Wereldoorlog. In 1942 of '43 is daar een afsplitsing geweest naar die kerk onderhoudende artikel 31. Terwijl de wereld in brand stond sprak men in Nederland in die kerk over een theologisch onderwerp dat bijna niemand begreep, leidend tot een afsplitsing van die kerken. En zijn wij daar ook niet een beetje mee bezig? Ik moet maar steeds denken: wij zitten op het ogenblik - en ik merk het veel directer en dagelijkser dan waarschijnlijk één van u - in een situatie dat het zo buitensporig belangrijk is dat er een optimaal economisch en macro-economisch beleid wordt gevoerd. We zitten met zulke grote problemen: netto-investeringen nul; financieringstekort gierend uit de hand lopend; over de half miljoen werklozen, waarvan een zeer groot aantal jeugdwerklozen. En te midden van die gigantische problematiek, waar u acht bewindslieden hebt in een kabinet, die zich er dagelijks proberen mee bezig te houden; en een fractie, die probeert dat te begeleiden en richting te geven. En wij houden ons bezig met het vraagstuk hoe een strategie-resolutie er uit moet zien, daarmee aangevend hoe ontzaggelijk principieel en weinig op de machtuitoefening gericht wij over dingen denken. Waarom heb ik nou gezegd - en dat vind ik nog steeds - dat we in onze resolutie

niet een blokkade moeten leggen. Dat is omdat er iets is veranderd. Er zijn dingen gebeurd in het afgelopen jaar en wij zijn ook gegroeid. Wij zijn een grotere partij in potentie althans of dat nou electoraal een beetje op en neer gaat... *(gelach)* Ja, een beetje op en neer gaat. Ik hoorde net dat in de NIPO-opiniepeilingen wij op het ogenblik op 13 zetels staan. Dat is helemaal niet zo dramatisch. *(applaus)* Ik heb een heleboel argumenten waarom ik het onjuist vind om zo'n blokkade in een resolutie te zetten. En in ieder geval is daar niet bij dat ik mij zo graag regelrecht in de armen van de combinatie CDA-VVD stort, maar dat wéét u toch dunkt me wel. *(applaus)* Wat hebben we nou toch vooral in het afgelopen jaar geleerd? Niet dat de Partij van de Arbeid soms dingen doet die absoluut niet deugen, dat wisten we óók al. Kijk, dat doet iedere partij wel. En wij zijn een andere dan de Partij van de Arbeid en het dus soms met de Partij van de Arbeid oneens. Nee, wat er aan de hand is, is dat de Partij van de Arbeid - een veel grotere partij dan wij - door zijn grootte en zijn positie in het politieke krachtenveld voor ons bepaalt wat progressief is en wat niet. Nou is het woordje progressief afgesleten als een tandenborstel waar je de gang mee hebt geschrobd *(gelach)*, maar goed, ik gebruik het dan toch nog maar even. Want wat is er nu in de afgelopen jaren gebeurd? Het is noodzakelijk om beleid steeds bij te stellen. Dat kan de Partij van de Arbeid echt ook niet helpen en ik weet ook heel best dat de Partij van de Arbeid het heel moeilijk heeft gehad met z'n vorige verkiezingsprogramma en de economische realiteit, die steeds is veranderd. Maar wat gebeurt er dan? D'66 ziet nu eenmaal naar zijn aard, en kan dan ook naar de aard van de partij eerder de dingen anders zeggen door omstandigheden gedwongen en eerder andere richtingen inslaan. Een kleiner schip is wendbaarder dan een groot schip. Dus dat hoeft je de Partij van de Arbeid niet kwalijk te nemen. Maar wat daardoor gebeurt is dat wij ons steeds laten opleggen wat progressief is, terwijl wij gelijk hadden. En daar kan ik talloze voorbeelden van noemen. Toen wij als oppositie tegen het vorige kabinet zeiden: "en nú moet er een loonmaatregel komen" was de Partij van de Arbeid boos en een week later zei de Partij van de Arbeid: "ja er moet een loonmaatregel komen". Bij allerlei ombuigingen gaat het net zo. Nogmaals, het is heel begrijpelijk, een groot schip is minder wendbaar dan een klein, maar daardoor laten wij ons steeds zeggen: wat progressief is, dat bepaalt de Partij van de Arbeid. En ik vind dat het moment is gekomen om dat nou eens niet meer zo te accep-

teren. (*langdurig applaus*) Waar ik natuurlijk naar toe wil is de kabinetscrisis en wat daar op is gevolgd. Want dat, dames en heren, is natuurlijk cruciaal en daarover zal moeten worden gepraat. U hebt een fractie aangewezen, kwalitatief vorig jaar februari en de kiezers hebben kwantitatief bepaald hoe groot die fractie werd. Maar u zei wie daar moesten zitten! En die fractie heeft dingen besloten, we hebben iets gedaan, namelijk: een interim-kabinet vormen... En wat u moet doen is beoordelen of dat goed was of fout. En daar is praktisch nog niet over gesproken maar het is van het allergrootste belang. Want ik sta voor die beslissing - de collega's en de fractie ook - dat was de juiste beslissing. (*applaus*) Het bewijs daarvan is dat wie nu het Partij van de Arbeid-programma 'Eerlijk delen' ter hand neemt, kan daarin lezen dat wij gelijk hadden. Dat het beleid zo moet. (*applaus*)

Nou mag ik dan nog dit zeggen? Ik zou geen retoriek doen. Ik heb vorige week zitten denken: zou ik zelf ook een resolutie indienen, zoals zovelen van u hebben gedaan? Nee, dat heb ik niet gedaan, want hij zou als volgt hebben geluid, zo uit het hoofd zeggend: "Het congres, zich bewust ervan dat de leden nog deze week met vaste hand een volgorde hebben vastgesteld van de kamerkandidaten, vertrouwt die fractie toe dat die fractie natuurlijk zal handelen vanuit het programma, vanuit de mentaliteit van D'66 en vanuit de geschiedenis van de partij. En dat het dan waarachtig wel goed komt". Zo'n motie, want als Chel Mertens hier zegt: "als die resolutie er niet was geweest, dan hadden we nu de VVD ingeruild voor de Partij van de Arbeid en dan zaten we in dat kabinet", vind ik dat een volstrekt onbegrijpelijke opmerking. Ik ben er van overtuigd dat deze fractie, resolutie of niet, dat nooit gedaan zou hebben onder deze omstandigheden. (*applaus*) Ik rond echt af voorzitter. Dames en heren, u kunt nu in alle vrijheid kiezen voor de resolutie en de strategie die u wilt. De druk van mijn lijsttrekkerschap is eraf. Ik doe daar zonder enige bitterheid afstand van; ik vind dat we eerlijk moeten erkennen dat er enige afstand tussen u en mij is gegroeid. Dat we eerlijk moeten erkennen dat ik minder dan vroeger... het gevoel heb dat ik me midden in de partij bevind. En dat komt door de verantwoordelijkheid van mijn baan misschien, door het feit dat ik vind dat politiek leiderschap en ministerschap in een coalitie-kabinet absoluut niet te combineren zijn als je een eerlijk mens bent. (*applaus*) Je spreekt of als partijpoliticus of als iemand die dat coalitie-kabinet bij mekaar wil houden en dus namens dat hele

kabinet. Ik vind dat we die waarheid maar onder ogen moeten zien. Kiest u in alle vrijheid voor de lijn die u wilt kiezen en laten we ons daarna eensgezind scharen achter die resolutie en achter de persoon, die dat dan in de verkiezingen gaat aanvoeren. Dat is de allerdringendste aanbeveling die ik u kan doen. *(zeer langdurig applaus)*

Doordat de sprekerslijst voor Jan Terlouw weer tijdelijk geopend was, hebben enkelen zich alsnog na Terlouw op die lijst gezet.

Groen: Ik ben zo ontroerd door wat Jan Terlouw heeft gezegd, ik zie maar van mijn spreektijd af. Ik wens hem heel veel succes. *(applaus)*

Visch: Ik helemaal niet, dus ik zie niet van mijn spreektijd af. *(applaus)* Want ik denk dat we toch nog één ding vergeten hebben. Het is namelijk zo dat de leden Ineke Lambers op de eerste plaats hebben gezet en niet Jan Terlouw. En dat is helemaal niet tegen Jan Terlouw persoonlijk, want daarvoor heb ik Jan Terlouw veel te lang meegemaakt. Maar ik denk dat we daar toch wel duidelijk rekening mee moeten houden en ook met het feit dat Ineke zich duidelijk ook heeft uitgesproken tegen CDA en VVD. Dan wil ik nog eigenlijk iets zeggen. Ik heb vandaag steeds weer gehoord dat veel stemmers en kiezers zeggen dat we de kiezer wel weer trekken omdat we zo'n goed programma hebben. Ik weet zeker dat dat niet zo is. *(boegeroep)* Mag ik misschien eerst even uitpraten voordat er boe geroepen wordt? Waarom hebben we dan met de Staten- en de Gemeenteraden geen mensen kunnen trekken? We hadden potverdikke goede programma's, we hadden goeie mensen op de lijst! En waarom hebben we dan geen kiezers gekregen? *(applaus)* Ik kan er heel kwaad om worden. *(gelach)* Ik ben lijsttrekker geweest in een plaats en ik heb het niet gered. *(oh-geroep)* Ja, dat zal best. Het is frustrerend als je met allerlei mensen hard aan 't werk bent, je hebt goeie programma's, je hebt goeie mensen op een lijst en je komt dan niet over bij de kiezers. Want wat zeggen de kiezers tegen je? Jullie zijn net een CDA zonder C. En dat is zo! Wij moeten duidelijk zijn. En als we duidelijk zijn kunnen we nooit kiezen voor een kabinet met CDA/VVD. Dat is één conservatieve partij teveel. En als we daar duidelijkheid over scheppen, dan krijgen we de kiezers terug. Want uiteindelijk hebben we dat in 1981 ook gedaan. *(applaus)*

Maas (Evert): Dames en heren congresgangers... Ik heb toch wat moeite met het heropenen van de kiezerslijst...

Congresleiding: Waarom staat u er dan op?

Maas: Nou, omdat ik vind dat hier ten onrechte gebruik is gemaakt, en dan kom ik misschien dan toch op wat wij mijden, namelijk het woord "macht", dat omdat een prominent dit op ... (*boe-geroep*) Dames en heren, dit is geen miskennen van wat Jan Terlouw in het verleden heeft gedaan. Daar gaat het mij niet om. Maar ik dacht dat wij anders zo trots waren, dat dergelijke dingen in onze partij niet voorkwamen. Maar goed. Dan nog even iets anders ten aanzien van wat vanmorgen erg is besproken, namelijk onze strategieresolutie. Nou daar wil ik het volgende dan nog van zeggen: dit is inderdaad tot een dogma verheven. En men kan het helaas niet zien om ons te profileren als een middel om progressief te zijn en duidelijk te zijn. Want d  t is de grote vraag waar het om gaat. Hoe kunnen wij laten zien wat wij willen? En dat wordt steeds onder het vloerkleed geveegd door "voor" of "tegen", "niet open" of "in het slot". Wij dienen gewoon te kiezen en mijn mening is dus dat meneer Wolffensperger inderdaad gelijk heeft en dat dit geen dogma is tot in lengte van dagen. Maar dat het slechts een middel is op hele korte termijn. Dank u. (*applaus*)

Zeevalking: Mevrouw de voorzitter, dames en heren. Ik zou u ergens opmerkzaam op willen maken. Namelijk op het feit dat ik ongeveer een jaar geleden de hoofdbestuursresolutie van toen met kracht heb verdedigd. En die resolutie is toen aanvaard en die resolutie hield de deur dicht naar de CDA/VVD-combinatie. Wat dat betreft was die resolutie duidelijk. Helaas toonde zich ook een andere duidelijkheid af, vrijwel vanaf het moment dat die resolutie was aangenomen. Immers, wij gingen in de opiniepeilingen naar beneden. En met kunst en vliegwerk en mede dank zij Jan Terlouw, denk ik, zijn we er uiteindelijk nog in geslaagd 17 zetels te bemachtigen. Maar we gingen steeds in de opiniepeilingen naar beneden. Ik leg toch enig verband tussen deze zaken. En wel dit: dat die strategieresolutie, die voor ons politici zo duidelijk was, dat voor de kiezer kennelijk niet is geweest. (*applaus*) De kiezer heeft die resolutie ervaren als een dichtslaan van de deur naar de VVD. En hoe vaak we ook betoogden dat dat niet zo was, dat wij die deur naar de VVD hebben opengehouden, omdat we wel de PvdA/VVD/D'66-combinatie wilden, het mocht niet baten. Ik hoor dan nu juist uit de mond van Jan Terlouw dat uiteindelijk dan nu de trend weer

is omgebogen, staan we nu op 13 zetels. Dat is dan mooi, dat is dan al weer heel wat meer dan enige tijd geleden. Ik constateer dan dat het kennelijk langzaam maar zeker de kiezer duidelijk wordt dat het toch juist was - wat Jan Terlouw gezegd heeft - dat we in dat kabinet zijn gebleven. (*applaus*) Dat was geen lolletje, dat is geen lolletje om 12½ miljard te moeten bezuinigen en dat moet op alle begrotingen. Ik kan u dat verzekeren. Maar we hebben wel gevonden met z'n allen, bewindslieden en fractie, dat wij de zaak van de Staat der Nederlanden niet in de steek mochten laten. En ik moet constateren dat de Partij van de Arbeid dat wel heeft gedaan. (*applaus*) In één van de laatste gesprekken die ik met Joop den Uyl gehad heb, vlak voordat ze uitstapten, heb ik nog tegen hem gezegd: "Joop is het nou werkelijk nodig dat jullie deze zaak in de steek laten?" En wat zei Joop toen? "Ja, Henk. Wat het gaat om de macht!" Het gaat de Partij van de Arbeid altijd om de macht. Laat het ons dan nu ook eens een keer om de macht gaan en dat betekent zoveel mogelijk zetels veroveren op 8 september en dat kunnen we alleen doen door geen enkele deur geheel dicht te slaan. (*applaus*)

Congresleiding: Congres. Het volgende stellen wij als congresleiding voor: naar aanleiding van het feit dat wij daarstraks een volgorde bepaald hebben wat wij als meest verstrekkende, als eerste in stemming zullen brengen, stel ik u nu voor om het woord te geven aan Gerrit-Jan Wolffensperger, die de cluster van "de deur dicht" heeft bij elkaar geharkt. Daarin is wat vervallen en daarin is een stukje naar voren gekomen. Het lijkt mij het beste om hem zelf even aan u duidelijk te laten maken wat er met dat cluster van amendementen en moties gebeurd is, zodat u dat nu rustig kunt beoordelen. En daarna brengen we dat hele cluster in stemming.

(Na enkele kleine wijzigingen in zijn cluster "deur dicht" - de motie 2015 - vervolgt Wolffensperger)

Wolffensperger: ... Jan Terlouw heeft gesproken en ik denk dat ik daar één ding over moet zeggen. Ik en degenen met wie ik heb gesproken, hebben in de afgelopen maanden onze uiterste best gedaan om de discussie over de koers van deze partij los te maken, niet te verbinden aan de discussie over personen. Als u mijn persoonlijke mening wilt weten dan mag u van

mij nu weten dat ik meen dat wij geen betere lijsttrekker dan Jan Terlouw zouden kunnen hebben. *(applaus)* Ik denk alleen - dat is de keerzijde van de medaille - dat die uitspraak een democratische partij niet ontslaat van de verantwoordelijkheid om zelfstandig de koers, die die partij voor de meest juiste houdt, uit te zetten. Dat zijn verschillende dingen. En dat zou ik ook Jan willen voorhouden. En dan heb ik naar aanleiding van alles wat er gezegd is twee opmerkingen. D'r zijn me heel wat harten toegeworpen vanaf dit spreekgestoelte. Wat mij bij de verdediging van de HB-resolutie opvalt, ik denk dat het u ook is opgevallen, is dat er door velen gezegd is: jullie kennen ons toch?; vertrouwt men ons dan niet?; u weet toch dat wij geen coalitie met CDA en VVD willen, dat is toch duidelijk, kijk maar naar ons programma. Laurens Jan Brinkhorst heeft gesproken over dat vertrouwen. Ik weet het antwoord niet op de simpele vraag die juist als D'66-er aan mij gesteld wordt door kiezers en door de pers: "Als jullie dat dan vinden, waarom zeggen jullie dat dan niet?" *(langdurig applaus)* Overigens nog één opmerking terzijde. Het compromis met een congres na de verkiezingen is wel zo ongeveer de minst duidelijke oplossing die dit congres zou kunnen kiezen. *(applaus)* Maar nou tot slot. Begrijp me goed. Het is een illusie om de zaak hier zo voor te stellen alsof het er om zou gaan of wij ons al opnieuw als aanhangwagen van een Partij van de Arbeid zouden profileren, daar gaat het niet om. Dit land stevent af op een coalitie tussen VVD en CDA. De kiezer weet dat. De kiezer voelt dat met z'n klompen aan en stelt dus aan deze partij en aan dit congres één simpele vraag. En ze vragen op het laatst of wij daar ook nog bij komen. Wat is dan ons antwoord? En dat antwoord zullen we moeten hebben. We kunnen zonder dat antwoord de komende verkiezingsstrijd niet in, en u weet wat mijn antwoord is op de vraag. Ik heb dat uiteengezet. Als ons gevraagd wordt: "willen jullie erbij komen?" Mijn antwoord is: "nee!" *(langdurig applaus)*

Congresleiding: Dit was de gezamenlijke indiener van een heleboel moties en amendementen. Het Hoofdbestuur heeft het woord om hierop te reageren. Van Berkum: Congres. Wolffensperger zei: "Ik word geconfronteerd met de vraag: waarom zeggen jullie dat dan niet dat je een combinatie met CDA, VVD en D'66 uitsluit?" Ik vraag u, en u hebt dat inmiddels op zijn verzoek gedaan, om te kijken naar de overwegingen die voorafgaan aan het besluit van de motie-Wolffensperger. Daar staan de uitgangspunten waarom

wij dat niet zeggen. Wij zijn een onafhankelijke, progressieve partij. *(applaus)* Wij sluiten geen enkele democratische partij op voorhand uit. Onze criteria zijn het sociaal-economisch beleid zoals neergelegd in Perspectief '86, het emancipatiebeleid, het milieu- en energiebeleid, het vrede- en veiligheidsbeleid. Wij zeggen dat een uitspraak over mogelijke samenwerking daarna gedaan moet worden. Wij, en dan komt het goede van de hoofdbestursresolutie, wij zeggen dat de kans op het voeren van een progressief beleid met CDA en VVD tesamen in een kabinet zeer gering wordt geacht. En ik denk dat Wolffensperger, door het feit dat we praten over "open deuren" en "dichte deuren", voorbijgaat aan het feit dat dit congres een wil heeft uitgesproken hoe onze voorkeur zal zijn en heeft laten zien hoe politiek bedreven moet worden. Wij zijn een partij van '66, die nu 16 jaar opereert in de Nederlandse politiek en door diepe dalen is gegaan, maar d'r ook van geleerd moet hebben. Als wij politiek willen bedrijven dan zullen wij dat vanuit een onafhankelijkheid of uit een zelfstandigheid moeten doen. En ik denk dat ... wanneer een partij zegt: dat zijn onze mensen, die op de eerste plaatsen in de fractie komen en die zullen gaan bepalen hoe politiek gevoerd zal worden, we die mensen ook vertrouwen zullen moeten geven. En ik denk dat het vertrouwen geven aan mensen, die u gekozen hebt, het uitgangspunt is van omgaan met elkaar. Dat is een basis voor een politieke partij. In de discussie die we samen gevoerd hebben zijn een aantal opmerkingen gemaakt. Een aantal zakelijke opmerkingen in de richting van: waar ligt de programvergelijking tussen de vier partijen? Ik kan u zeggen: het Hoofdbestuur heeft dat natu rlijk gedaan en op de tafels kunt u vinden hoe die programvergelijking eruit ziet en u herkent dan D'66 zelfstandig. Een tweede zakelijke opmerking, neem ik aan, is gemaakt: neem de Algemene Ledenvergadering serieus! Wat denkt u hoe het Hoofdbestuur heeft moeten zwoegen om een dergelijke resolutie, zoals nu op tafel ligt, *(boe-geroep)* voor elkaar te krijgen? Als er op dit ogenblik in de partij mensen zijn, die het gevoel hebben dat ze die HB-resolutie herkennen, dan betekent dat ook dat je uit mag nodigen dat anderen ook hun eigen partijgenoten daar in zien. Het ontbreekt D'66 met deze HB-resolutie niet aan duidelijkheid. We laten hiermee zien wat we willen. We laten zien hoe we politiek willen handelen. We vragen om vertrouwen aan degenen die we dat vertrouwen middels onze stemmen gegeven hebben. En ik denk dat het Hoofdbestuur niet zoveel problemen heeft met het feit dat een Algemene Ledenvergadering

zich nog eens, op de wijze zoals door Engwirda geformuleerd is, zou kunnen uitspreken over voornemens met betrekking tot coalitievorming. Maar een wijze van afsluiten, zoals nu door Wolffensperger aangereikt, betekent dat wij een schijn duidelijkheid hebben, waarbij we voor de toekomst niet meer als politieke partij op kunnen treden. (*applaus, boe-geroep, gefluit*)

Congresleiding: Mijn voorstel is om vervolgens de woordvoerders van de volgende clusters: te weten Jan Vis voor de cluster "ALV/nieuw congres" en Jopie Boogerd voor de cluster "deur open" aan het woord te laten, zodat u een keuze kunt maken en dan die drie zaken in stemming brengen.

(Jan Vis legt uit hoe de cluster - 'ALV' rond amendement 1029 uiteindelijk is geformuleerd)

Vis: ... Voorzitter, congres. Er is al veel gezegd over de verschillende manieren waarop je tegen de problematiek aan wilt kijken. Toen ik thuis mijn interventie voorbereidde, wou ik al die manieren nog eens een keertje aan u voorleggen, maar u begrijpt dat ik daar best van af kan zien. Want u heeft het ook intussen wel begrepen. Ik wil wel een paar argumenten behandelen pro en contra het door ons voorgestelde amendement. U zult begrepen hebben: het komt er in het kort op neer de partij spreekt zijn voorkeur uit vóór de verkiezingen; blijkt die voorkeur niet realisabel, maar moet om de een of andere reden D'66 na de verkiezingen wel in een ander soort coalitie kunnen deelnemen, of willen deelnemen, dan is dat een zaak die beslist zal worden door een daartoe bijeen te roepen Algemene Ledenvergadering. "Beslist zal worden", ik zeg dat met enige nadruk omdat u zo meteen kennis zult maken met een variant afkomstig uit de Tweede Kamer waarin een andere visie gegeven wordt: "Algemene Ledenvergadering komt bijeen, wordt gehoord, de fractie beslist". En die andere visie is ongetwijfeld een punt van kritiek op onze visie. En ik zal die kritiek er meteen even bij nemen. Mijn antwoord op de vraag: waarom moet de Tweede Kamerfractie niet beslissen en waarom moet het congres beslissen, is als volgt: het congres beslist vóór de verkiezingen over de strategie, daar zijn we vandaag mee bezig, het congres moet dus ook nà de verkiezingen die beslissingsronde voortzetten. Dat is logisch, dat is geen kwestie van wantrouwen in de fractie, hoe groot, hoe klein die ook zou mogen zijn.

Het is helemaal niet zo logisch om voor de verkiezingen het congres te laten beslissen en na de verkiezingen de fractie. Zeker niet als het om iets heel belangrijks gaat. En er komt nog iets bij. Vanaf het aller-eerste begin heeft D'66 deelneming aan coalities met een conservatief overwicht steeds impliciet of uitdrukkelijk afgewezen. Let u op: het was steeds het congres dat die afwijzing uitsprak. En juist nu is het beter om daar geen veranderingen aan te brengen. Over de belangrijkste zaken moet het hoogste orgaan beslissen. Zo gaat dat in de democratie, zo gaat dat in een democratische partij. Zeker in onze democratische partij, waar ieder lid als congresganger kan meestemmen. Wij kennen geen getrapte verkiezingen, wij kennen geen manipulaties via regionale voorvergaderingen waar gedelegeerden worden gekozen. Ons voorstel is een compromis. Het wil een brug zijn tussen al die mensen die zeggen: "de deur moet nu dicht" en al die anderen die zeggen: "helemaal dicht is niet verstandig, je kan nooit weten". Maar het sluiten van een compromis, ook binnen een partij, is in de politiek niet verboden. Het mag. En soms is het verstandig om een compromis te sluiten. Bijvoorbeeld vandaag. Met ons voorstel wordt het mogelijk om het probleem van "de deur dicht" of "nog een beetje open" te bekijken als het echt aan de orde zou zijn. En misschien komt het nooit zover. Bijvoorbeeld als we zo klein worden dat niemand ons nog nodig heeft of zo groot dat we het alleen af kunnen zonder coalitie. Maar dat kun je nu nog niet bekijken. Na 8 september is dat wel mogelijk. Laten we dan beslissen op grond van de dan aanwezige omstandigheden, niet eerder. (*applaus*)

Boogerd: Democraten, het gaat hierbij om motie 2002, ingediend door de ARV-Zeeland. Democraten, waar gaat het om in deze motie? Het gaat er om, dat wij in deze motie het beleid dat wij willen voeren centraal stellen. En dat beleid, ik kan het niet anders zeggen, zal een progressief beleid zijn. Want ons programma is een progressief programma. En ik ben d'r van overtuigd dat als wij zouden moeten onderhandelen met CDA en VVD, wij tot de conclusie zullen komen dat zij een zodanig programma hebben dat ze niet met ons kunnen samenwerken en wij niet met hen. Maar dan kunnen wij de kiezer duidelijk maken dat het op programmatische gronden is afgesprongen. En dat is pas democratie. Democraten, ik heb daarnaast in het besluit gezegd, dat de hoofdlijnen van het beleid dienen te worden neergelegd in een kort manifest. En dat dat manifest aan de kiezer dient te

worden voorgelegd. En ik heb ook gezegd dat daarnaast de uitgangspunten en doelstellingen van D'66 hoofdzakelijk van de campagne zullen vormen. Het wordt de hoogste tijd, Democraten, de hoogste tijd. Dat zullen we nu moeten doen. Nu hebben we daarvoor de kans! (*applaus*) Democraten, ik ben van mening dat hier een kans ligt om ons beleid centraal te stellen zonder dat wij daarmee nu zeggen: "wij treden toe tot het kabinet van CDA en VVD", want ik heb dat vertrouwen in de kamerfractie. Ik heb vertrouwen in Ineke Lambers, altijd gehad en ik heb dat in Laurens Jan Brinkhorst en al die anderen die daar achter staan. En ook in Jan Terlouw. In Jan Terlouw, als hij bereid zou zijn lijsttrekker te worden of in één van de anderen, als hij daartoe niet bereid is. Die zullen begeleid worden door een kamerfractie in hun onderhandelingen en ik heb geen centje vrees dat wij zullen toetreden tot een kabinet dat een conservatief beleid gaat voeren. (*applaus*)

Van Woerden: Mevrouw de voorzitter. Motie 2001 op bladzijde 21 rechtsboven. Mijn motie behelst een volledige onafhankelijkheid: D'66 tegen de rest. De mentaliteit waarvoor D'66 in 1966 is opgericht. En nu zal ik aantonen waarom wij dat het beste kunnen doen. Van te voren een sterke voorkeur uitspreken voor welke partij ook schaadt onze identiteit. Want concreet: de liefde verklaren aan de PvdA vooraf, of het CDA en VVD uitsluiten, dan zullen de kiezers zich afvragen waarom ze niet rechtstreeks op de PvdA zullen stemmen. Na de verkiezingen worden aan de onderhandelingsstafel pas echt de noten gekraakt. Vóór de verkiezingen hebben we slechts verwachtingen en gezien de slechte samenwerking het afgelopen jaar met de PvdA, vind ik het zeker wat voorbarig om nu al de liefde te verklaren aan deze PvdA. (*applaus*) Door de laatste strategieresolutie had D'66 bij de onderhandelingen haar troeven al uitgespeeld. Het is niet dankzij de PvdA dat D'66 6 en later 8 bewindsmensen had. Maar uitsluitend dankzij het geduld en de onderhandelingskunst van onze Jan Terlouw. (*applaus*) Als laatste overweging, dames en heren: een strategieresolutie geeft duidelijkheid aan, wordt wel gesteld. Ik vraag mij af of dit wel zo is. Want omdat de PvdA ons in de steek liet, is het wel een feit dat de CDA/D'66-coalitie, die we nu hebben, niet eens is genoemd in onze strategieresolutie van vorig jaar. Dus het is maar een schijn duidelijkheid. Dames en heren, ik rond af. Ik ben er dan ook stellig van overtuigd dat het - politiek, electoraal en staatsrechtelijk gezien - het beste is

als D'66 onafhankelijk de verkiezingen ingaat. Ik dank u voor uw aandacht. (applaus)

Congresleiding: Dan stel ik u voor om nog twee mensen het woord te geven en daarna tot besluitvorming over te gaan. Daar is als eerste dan Maarten Engwirda of Jacob Kohnstamm met de motie 2014 en daarna kan de hoofdbestuursresolutie toegelicht worden, voor zover het Hoofdbestuur daar behoefte aan heeft.

Engwirda: Dank u wel voorzitter, congres. Nog even in 't kort. Dit ter aanvulling van wat ik eerder heb gezegd. Motie 2014 kiest voor een materiële toetsing van de mogelijkheid om samenwerking met CDA en VVD in plaats van een formele blokkade. We geven duidelijk aan waar de verschillen liggen met die partijen en waarom die kans op die samenwerking zo gering moet worden geacht. Bovendien bouwen we nog de waarborg in van dat congres, dat er zal moeten komen. En ik denk dat dat de beste manier is voor D'66 om als onafhankelijke stroming op te treden. En als Wolffensperger zegt dat hij de onafhankelijkheid van D'66 ook wel wil, maar dan op termijn, dat zeg ik nee die moeten we nu vandaag maken. (applaus)

Van Berkom: We staan nu, congres, voor een aantal goede keuzes waar hard aan gewerkt is, waar doordacht over gesproken is. Het Hoofdbestuur als zodanig wil vasthouden aan de HB-resolutie, omdat we denken dat we daarmee de partij voor de toekomst politiek het best gestalte geven. We hebben gekeken naar datgene wat ingebracht is, met name met betrekking tot een extra Algemene Ledenvergadering. Wij denken dat, als u bereid zou zijn om te steunen wat in de motie van Engwirda naar voren is gebracht en dat samen met de HB-resolutie, er dan een uitnemende situatie ontstaat om   n te onderhandelen   n u toezicht te geven. Ik nodig u graag daartoe uit. Ik dank u zeer. (applaus)

Nu volgen de stemmingen in een overvolle zaal:

1. *gewijzigde motie-Wolffensperger (2015): "deur dicht": verworpen na schriftelijke stemming met 816 stemmen voor en 856 stemmen tegen.*
2. *motie-BooGERD (2002): "deur open": na ontraden te zijn door Hoofdbestuur verworpen. Hiermee ook impliciet motie 2001 (Van Woerden) verworpen.*
3. *gewijzigd amendement 1019 (Vis): "congres beslist": na ontraden te*

zijn door Hoofdbestuur en na positieve stemverklaring van Wolfen-sperger verworpen.

- 4. motie-Engwirda (2014): "fractie beslist, na horen congres": aangenomen met grote meerderheid, na overgenomen te zijn door Hoofdbestuur.*
- 5. andere moties of amendementen worden nu vervallen geacht, mits de indieners daarmee akkoord gaan. Over twee amendementen wordt nog gestemd (1026, 1027): beide verworpen.*

Er ontstaat nu enige verwarring over de vraag of, na de aanneming van de motie-Engwirda, de hoofdbestuursresolutie nog in stemming moet of mag worden gebracht.

- 6. deze HB-resolutie wordt door de Congresleiding toch in stemming gebracht, zij het na een redactionele wijziging middels een aangenomen amendement (1031). Met grote meerderheid aangenomen.*

Nu volgt de bespreking van agendapunt 8b, de brief van Jan Terlouw, die door partijvoorzitter Van Berkum nog eens wordt voorgelezen. 22 sprekers hadden zich gemeld. Als eerste voert het woord Zeevalking.

Zeevalking: Dames en heren, het is een zeer ernstige zaak waar het hier om gaat. Een man die tien jaar lang z'n beste krachten van zijn leven als kamerlid, waarvan zeven jaar als fractievoorzitter, aan de partij beschikbaar heeft gesteld. Die twee moordende kabinetsformaties voor de partij heeft moeten meemaken, zittend tussen aan de ene kant de zwijger Van Agt en aan de andere kant de prater Den Uyl. Deze man heeft gemeend deze brief aan ons allen te moeten schrijven. Ik zou namens een aantal leden van de partij, waarvan ik straks de namen nog zal noemen, willen opmerken dat de brief van Jan van een verkeerde veronderstelling uitgaat. Want hij schrijft immers, althans woorden van ongeveer gelijke strekking: de geloofwaardigheid als kandidaat-lijsttrekker is wezenlijk aangetast door de uitslag van de stemming, die we intern met betrekking tot de kamerkandidaten hebben gehouden. Ik meen met anderen en met velen dat dat een onjuist uitgangspunt is. (*applaus*) In de eerste plaats omdat iedereen weet, en zeker onze politieke leider, dat lijsttrekkers op het congres worden gekozen. (*applaus*) En in de tweede plaats omdat hij een verkeerde conclusie trekt uit de rangorde van de kandidaten. Immers

wanneer gekeken wordt, met betrekking tot die kandidaten, naar wie steeds als nummer 1 daarop werden geplaatst dan is dat 1150 keer met Jan Terlouw gebeurd en alle andere vijf kandidaten van de eerste zes haalden dat aantal stemmen op lange na niet. Met andere woorden: er kan geen sprake van zijn dat door deze interne verkiezing, waarbij het ging om kandidaten voor de Tweede Kamer ... En u weet hoe dat gaat: waar vrienden en maten en familieleden bepaalde mensen hoog op de lijst zetten omdat ze die graag als kamerlid wensen, dat is toch duidelijk? (*protesten, gefluit*) Dat schijnt dan niet zo te zijn, maar zo is mijn ervaring dan toch in het verleden wel. En dat geeft ook allemaal niks. Mensen, daar steekt toch ook helemaal geen schande in, het is gewoon een erkend feit. Kortom, ik relativeer het, omdat men daar dan niet een conclusie uit mag trekken wie de partij als lijsttrekker of lijsttrekster zou willen. Dat geeft een totaal scheef beeld, daar gaat het om. (*applaus*) Ik ga ook niet op mijn knieën hier liggen om te smeken, dat is mijn aard niet. Ik vind dat wij die zaak zakelijk moeten trachten op te lossen. En namens Van Mierlo, Rood, Dik, Nypels, Scheltema, Lambers-Haguebard, ..., Engwirda en Wolffensperger zou ik het congres de volgende motie willen voorleggen:

"Het congres, kennis genomen hebbend van de brief van Jan Terlouw; vaststellend, dat hij uit de uitslag van de interne verkiezingen de conclusie trekt dat het vertrouwen van de partij in hem ontbreekt; overwegend, dat de schriftelijke stemming over de groslijst voor de komende Tweede Kamerverkiezingen uitsluitend betrekking heeft op de volgorde van de kandidaten en geen uitspraak is noch kan inhouden inzake het lijsttrekkerschap; constaterend, dat ingevolge de statuten uitsluitend de Algemene Ledenvergadering uitspraken kan doen over dat lijsttrekkerschap; spreekt als zijn mening uit dat Jan Terlouw de verkeerde conclusie heeft getrokken; onderschrijft de conclusie van Hoofdbestuur en Tweede Kamerfractie en bewindslieden dat Jan Terlouw de meest voor de hand liggende kandidaat-lijsttrekker is; en gaat over tot de orde van de dag." (*zeer langdurig applaus*)

Congresleiding: In het algemeen is het zo dat op D'66-congressen moties bij acclamatie kunnen worden aangenomen. Af en toe komen er dan orde-moties, omdat er twijfel is over die acclamatie. Als we nagaan dat dit voorstel een dergelijk applaus heeft gekregen dan denk ik dat het een bijna overbodige conclusie is om te zeggen dat deze motie volledig bij acclamatie door het congres is aangenomen. (*applaus, maar ook protest*)

Er volgt een korte, warrige en emotionele discussie, waarbij onder meer vanuit de zaal gesteld wordt dat eerst de overige sprekers het woord moeten krijgen alvorens over dit ordevoorstel van Zeevalking te gaan stemmen of dat op z'n minst over dit (onverwachte) ordevoorstel gedebatteerd moet worden. Van Mierlo komt met een 'opmerking van de orde' tussenbeide.

Van Mierlo: Voorzitter, ... Wat is zojuist gebeurd? Zojuist is helemaal niet de kandidatuur van de lijsttrekker gesteld; er is ook niet om de kandidatuur van de lijsttrekker gevraagd; er is eigenlijk alleen doodgewoon een uitspraak gedaan dat iets niet klopte in de redenering van Terlouw. Het was de bedoeling - en ik zou dan nu alle ordeproblemen willen terugdraaien - het was de bedoeling dat Henk Zeevalking hier die interventie zou houden, alsof het een motie was. Zeggend: "wat ik hier nu vaststel namens een paar mensen, dat zou, als we het eerder geweten hadden, een resolutie kunnen zijn". Maar in werkelijkheid vraagt het om niks. Het is een uitspraak van het congres dat Jan Terlouw ... een fout maakt in zijn brief als hij uit de vierde plaats, die hij gekregen heeft van ons, afleidt dat hij daardoor het vertrouwen van de partij heeft gemist. Dat is een onjuiste conclusie; die conclusie is ook niet aan Terlouw. Die is aan de partij. En omdat ons verkiezingssysteem zo is dat het al dit soort dingen kan oproepen, redresseren we dat met het applaus dat u geeft aan de spreker die dat onder woorden brengt. Er is dus geen sprake van een resolutie. Er is een gedachte op tafel gelegd door één van ons, namens een paar, en de reactie daarop heeft duidelijk gemaakt dat hij namens de hele partij heeft gesproken. Dat is het enige wat gebeurd is, ik zou het daarbij laten. *(applaus)*

Een voorstel om de sprekerslijst over dit agendapunt te heropenen wordt nu met grote meerderheid verworpen. Blijven over de 21 sprekers, die zich al eerder hadden opgegeven. Terlouw vraagt en krijgt het woord.

Terlouw: Voorzitter, het congres heeft besloten te discussiëren over een brief die ik aan de voorzitter heb gestuurd en waarover ik zelf geen discussie wenste. Ik kan het natuurlijk niet tegenhouden om daarover te discussiëren, maar de bijdrage van de eerste spreker en de bijval, die vrij ruim blijkt te zijn - die ik heb gevolgd - hebben de boodschap denk ik

wel overgebracht. Er zijn in ieder geval nogal wat mensen hier die vinden dat ik mij kandidaat-lijsttrekker zou moeten stellen ...

(applaus) Voorzitter, als er nog 21 sprekers volgen, dan zeg ik u dat ik de zaal verlaat. Ik kan absoluut niet aanhoren dat 21 sprekers daar nog dingen over zeggen. De boodschap is overgekomen en ik zal er over denken. (applaus)

De congresleiding, geconfronteerd met een 'dermate ingrijpende wijziging van de agenda', schorst de vergadering voor intern overleg. Daarbij blijkt dat Jan Terlouw zijn zojuist gedane uitspraken opvat als een motie van orde teneinde het verdere debat over zijn brief van de agenda af te voeren. De congresleiding brengt dit ordevoorstel vervolgens in stemming, waarbij het door de uiterst rumoerige zaal wordt aanvaard. Na opnieuw een schorsing wordt dan begonnen met de bespreking van punt 13: de presentatie van het campagneplan. Intussen staat de kandidaatstelling voor de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen nog open tot vijf uur...

Na de bespreking van het campagneplan van Jan Velthuisen stelt de congresleiding het volgende voor:

Congresleiding: Het congres is nu dan weer geopend. Jan Terlouw heeft ons gevraagd om enige ogenblikken iets te kunnen zeggen. We hebben daarin toegestaan. (rumoer)

Terlouw: Dames en heren, ik bied u mijn oprechte verontschuldigingen aan voor het feit dat ik zo'n toestand veroorzaak, maar dat is echt niet voor de grap. Het is omdat er iets heel fundamenteels aan de gang is met wat ik vind over democratie en over D'66 en over de rol van personen daarin. En ik was veel liever rustig weggewandeld en had dan gezien dat het congres Ineke of Maarten of nog iemand anders zou hebben gekozen als lijsttrekker - wat u trouwens nog kunt doen - omdat dat gewoon beter is in een democratische besluitvorming. Maar goed, er gebeurt iets op een congres. Laat me om te beginnen zeggen dat dit congres zo'n onvoorstelbare happening is, zo'n bewijs voor wat D'66 voorstelt, zo'n gebeuren in de Nederlandse politiek! Dat is op zichzelf al iets wat niet te negeren valt en waar mijn hart natuurlijk ook wel iets harder van klopt en dat van u waarschijnlijk ook. Ik heb straks gezegd: er is wel degelijk iets aan de hand, ik heb al enige tijd het gevoel dat ik niet meer, zoals

vroeger, in staat ben om woorden te geven aan wat u bezielt. Wat òns bezielt. Ik heb het gevoel dat ik, misschien door het ontstaan van een informatiekloof of door het deelnemen aan de macht, in een andere positie zit, dat er toch iets veranderd is en ik ben nou eenmaal zo dat ik dat niet kan negeren. En vandaar dat hele gedoe, wat eigenlijk niet zou moeten, waar ik niet van hou, maar wat niet anders kon. Hans van Mierlo zei hier - en ik geloof dat het ook in die resolutie, of wat was het, stond - : "jij interpreteert die schriftelijke uitspraak verkeerd". Nou, ik kan ook wel een beetje rekenen en ik weet best hoe het tot stand is gekomen. En als het op zichzelf had gestaan, als het bijvoorbeeld vorig jaar was gebeurd, dan was er niks aan de hand geweest. Dan zeg je: nou dat zit 'm in 't systeem. Maar nu betekent het wel dègelijk iets, want het is het einde van een aantal maanden - of als u wilt van 10 maanden - gebeurtenissen in de partij. En daarom betekent het wel iets. En het is niet goed om het te negeren en daarom meende ik u de brief te moeten schrijven, die ik vanmorgen heb geschreven. Het is wel degelijk een signaal.

En waar zat en zit ik nou mee? Dat is eigenlijk het best verwoord op dat congres in Krasnapolsky met de onvergelijkelijke William Shakespeare, die zei - door de mond van Stijn Verbeeck: "Ach konden wij de geest van Caesar doden en Caesar zelf niet schaden". En daar heb ik erg mee gezeten. Want wat betekent dat vertaald naar D'66, naar mij in dit congres? Dat betekent: hij is een kant uitgegaan die ons eigenlijk niet zint, hij is verrechtst, of hij zegt dingen die wij niet meer begrijpen, maar hij trekt zo leuk stemmen en daarom willen we hem wel. Maar "zijn geest gedood". Onze opvattingen en zijn mogelijkheden om stemmen te trekken. Ik hoop dat u begrijpt dat dat voor iemand, die toch meent dat hij een democraat is, ontzettend moeilijk te verwerken is. Want dat is natuurlijk wat ik niet wil. Ik heb deze positie in de partij gehad tot nu toe, omdat ik dingen vond en omdat de dingen die ik vond geheel in de lijn waren met wat u vond. En als ik nu andere dingen zôu vinden, dan is dat ernstig en dan moet ik daarover nadenken en daardoor is dan dit hele toestandje ontstaan. Ik hou dus staande dat die uitslag van die schriftelijke stemming wel degelijk iets betekende. Dat heb ik zelf veroorzaakt hoor, daar geen misverstand over! Ik vind wat ik vind nu eenmaal. Maar het betekende wel iets.

Nu, ik zei al, dit is een erg goed congres. Ik heb me er ook in verlustigd

hoe goed de sprekers waren. We hebben heel veel sprekers gehoord en die sprekers verveelden ook niet en je kunt daaruit ook zien hoe de partij gegroeid is. Hoeveel ervaring de partij heeft opgedaan en hoe politiek er gediscussieerd wordt in D'66 op het ogenblik. Dat is stukken beter dan zo'n vijf jaar geleden. Er is echt een partij gegroeid, die ook een belangrijke politieke traditie begint te krijgen, die kader begint te krijgen, een partij met body. Het is een partij om trots op te zijn, als je ziet hoe er fundamenteel, kort en goed en met overtuigingskracht door zoveel mensen op zo'n congres wordt gediscussieerd.

Ik heb mij eventjes beraden en onder andere even met Ineke Lambers en Maarten Engwirda gesproken. En die hebben een zeer krachtig en voor mij overtuigend beroep op mij gedaan om aan uw verzoek, door velen van u gedaan, gehoor te geven en me wel kandidaat te stellen. *(applaus)*

D'r is iets wat, wat nog zwaarder voor me telt. En dat is dit: er zijn 2000 mensen op dit congres - er zijn er normaal 1000 of 750 of iets dergelijks - en men heeft mij ervan overtuigd dat er toch heel wat extra zijn gekomen vandaag, om daarmee aan te geven: die uitslag van die schriftelijke stemming dat bedoelden we niet helemaal zo. *(gelaach en boegeroep)* In die zin: "wij willen wel degelijk op het congres direct de lijsttrekker kiezen; dat is de bedoeling en je moet goed beseffen dat dat de procedure is en daarvoor zullen wij dan wel naar het congres komen. Op een zomerse dag, waar je ook allerlei andere leuke dingen kunt doen". Als zovelen van u willen dat ik me kandidaat stel, ondanks de dingen die ik heb gezegd, dan zal ik mij kandidaat stellen. Maar daar zeg ik toch nog even iets bij, want u gaat zo dadelijk nog stemmen over een lijsttrekker. En dat is dit. Ik zou, als u mij zou kiezen, in de campagne vertellen wat ik vind - natuurlijk niet in strijd met wat u vandaag hier hebt besproken, dat spreekt vanzelf - maar er zijn nog heel veel andere dingen. Dan zal ik met de grootst mogelijke kracht uitdragen dat wij het in het afgelopen jaar goed hebben gedaan. Dan zou ik met grote kracht het beleid, dat ik op Economische Zaken heb gevoerd, verdedigen. Dan zou ik met grote kracht verdedigen dat het financieringstekort niet uit de hand mag lopen. Dan zou ik met grote kracht achter de totstandkoming van dit interim-kabinet gaan staan en achter de keuze die wij daarvoor gemaakt hebben, omdat wij vonden dat het land bestuurd moest worden en dat er niet een groot gat mocht vallen en dat wij dat als D'66 ook goed kunnen mede besturen. Dat soort dingen zou ik met grote kracht verdedigen.

(applaus) Als u dat nou maar weet, dan kunt u zo dadelijk nog helemaal vrij kiezen wie u als lijsttrekker wilt hebben. *(applaus)*

Overgegaan wordt tot de presentatie van de kandidaten voor het lijsttrekkerschap: de heren Van Woerden, Van Wijk, Langenberg, Mik en Terlouw. De eerste twee trekken zich evenwel ten gunste van Terlouw terug; Langenberg trekt zich niet terug, maar adviseert om op Terlouw te stemmen. Als vierde voert Mik het woord.

Mik: Ja voorzitter, ik zou mij ook teruggetrokken hebben als Jan Terlouw aan het begin van deze dag had gezegd dat hij kandidaat was. Maar dat is niet geschied en gelet op wat er daarna gebeurd is, meen ik toch mijn kandidatuur te moeten handhaven. *(applaus)* Bovendien, Jan Terlouw zei al dat het een bijzonder levendig congres was en het zou bijzonder saai zijn als ik nu op dit moment dezelfde weg als mijn voorganger ging. *(applaus)* Daar sta je dan als kandidaat-lijsttrekker voor het congres van de partij, die je al 16 jaar na aan het hart ligt. Het geeft een vreemd gevoel na jaren trouwe dienst, in de lagere regionen en ruim een jaar in de Tweede Kamer, je aan te melden als opvolger van eerst Hans van Mierlo en later Jan Terlouw. Het maakt je haast een beetje duizelig, dat doorbreken van jarenlange vanzelfsprekendheden. Toch is het een goede zaak in een democratische partij dat er meerdere kandidaten voor het lijsttrekkerschap zijn. "L'état c'est moi, le parti c'est moi" is een slagzin, die het in CDA-kringen beter doet. *(applaus)* Door de discussies over de strategieresoluties en het lijsttrekkerschap - waaraan ik mijn steentje heb bijgedragen, besef ik ten volle - is er beroering in de partij ontstaan. Dat moge nadelen hebben; de voordelen overtreffen deze verre naar mijn mening. D'66 heeft vleugels gekregen, althans deze zijn zichtbaar geworden. En wat is er nu op tegen dit feit met elkaar te constateren. Zonder vleugels vlieg je niet hoog en kom je vrijblijvend gemakkelijk terecht in procedure-gefladder. De afdelings- en regio-vergaderingen worden weer druk bezocht en de emoties laaien hoog op. De politieke discussie is op gang gekomen, opnieuw. Voor zover ik het meemaakte steeds met respect voor elkaars standpunt en veelal voerend tot een compromis. Het compromis is een natuurlijk, democratisch stuk gereedschap. Niet om je voor te schamen. Wel is het verwerpelijk - en daarom spreek ik hier nu ook - als het door verkeerd begrepen redelijkheid,

zonder politieke strijd, tot stand komt. Dan voert het tot vervaging en onduidelijkheid. (*applaus*) In 1981 ben ik gekozen in de Tweede Kamer als vertegenwoordiger van een linkse partij, die men naar believen "anders links", "sociaal-liberaal", of "radicaal-democratisch" mag noemen. Ons congres gaf mij een strategieresolutie mee die een regerings-coalitie met meerdere partijen van conservatieve signatuur had uitgesloten. Op dat kompas ben ik blijven varen. Met nog drie van de zeventien fractieleden heb ik mij aan deze opdracht gehouden. Helaas hebben ook de feiten onderstreept dat onze principes niet in een CDA/VVD-coalitie kunnen floreren. (*applaus*)

Als ik aan de gang van zaken rond de sociale uitkeringen denk, vlak vóór het reces dan komt het schaamrôd mij op de kaken en word ik democratisch gróên van ellende. (*applaus*) Solidariteit is toch de kroon in ons vaandel? Nou dan! Het moge zo zijn dat wij op sociaal-economisch gebied soms even gelijk kunnen opstomen met het CDA, echter, de schijn bedriegt. Waar gaat het heen met de minima? Waarheen met de netto-netto-koppeling? Waarheen met het principe van 'de zwaarste lasten op de zwaarste schouders'? Waarheen met de individualisatie en dus met de emancipatie? Waarheen met de steun aan de zwakke regio's? En hoe gaat het in het snoeiplan van minister Gardeniers met de kleine ziekenhuizen, die in onze filosofie zo van wezenlijk belang zijn in de verbinding tussen de eerste en de tweede-lijns geneeskunde? In de tijd van economische neergang gaat alle publiciteit uit naar de magie van de economen. Ook al ben ik enthousiast voor Perspectief '86, en al heb ik mij ingewerkt in deze materie, het is goed dat een lijsttrekker geen economische oogkleppen op heeft. Ons program heeft zoveel méér, dat wezenlijk voor D'66 is. Denkt u maar aan het milieu, inspraak en decentralisatie, de emancipatie van vrouwen en mannen, jongeren en ouden, sociaal zwakke en zwakke regio's, de minderheden, het onderwijs en vooral ook niet te vergeten: kunst en cultuur. Op al deze gebieden hebben wij als D'66 iets te bieden. Daar is onze identiteit duidelijk herkenbaar. En daar wil ook ik voor staan. Zou u mij tot lijsttrekker kiezen, dan garandeer ik dat ik u de gehele periode van zo mogelijk vier jaar recht in de ogen kan kijken op een linkse manier. (*applaus*) Ook binnen de in mijn ogen wat zwakke resolutie, waar ik net mee kan leven. Vermoedelijk zal D'66 wat kleiner worden, maar naar ik hoop ook wat meer duidelijk. Met een nieuw élan, waarvan de voortekenen nu, ook al vandaag, aanwezig zijn. De discussies zijn vandaag gesloten. Nu gaan wij

samen verder. Onze koers: onafhankelijk waar het moet, samenwerken waar het kan, progressief, niet verwaterd, radicaal-democratisch, solidair met de zwakke op welk gebied en in welke situatie dan ook. Ik dank u. *(lang applaus)*

Terlouw ziet af van een nadere presentatie, waarna stemming volgt. De uitslag is: Langenberg 6; Mik 476; Terlouw 966.

Lijsttrekker wordt Terlouw, hetgeen zowel applaus als boe-geroep aan de zaal ontlokt.

Terlouw: Mensen wij zijn voorbereid voor de verkiezingen die op 8 september zullen worden gehouden. We hebben een goed programma, we hebben ons verenigd op een strategieresolutie, en we hebben vandaag laten merken dat we kunnen strijden, dat we kunnen spreken, dat we met elkaar kunnen discussiëren, dat we weer helemaal terug zijn en dat we een factor van grote betekenis zijn in de Nederlandse politiek. *(applaus)* Ik heb mij vandaag een beetje stug gedragen, maar ik wil u nu op dit moment toch zeggen dat ik in de loop van de vele jaren en ook vandaag ontzaggeijk veel heb meegemaakt emotioneel, met D'66 en met mijn binding met u. En dat ik, nadat dit allemaal gebeurd is en nadat ik achteraf toch mag vaststellen dat de verschillen tussen ons wezenlijk klein zijn en dat er veel meer is wat we gezamenlijk hebben en wat we gezamenlijk willen en waar we gezamenlijk voor staan en waar we gezamenlijk mee gaan winnen dan die kleinigheden uiteindelijk die ons verschillen. Wij kunnen gezamenlijk een zeer prachtig verkiezingsresultaat halen. En ik zal in de campagne, die nu aanstaande is, en die niet zo lang zal duren, zal ik weer spreken namens D'66. Ook al zit ik in het kabinet: in deze verkiezingstijd heb ik het recht, heb ik zelfs de plicht, om namens u, namens D'66, waar u in gelooft, te spreken. *(lang applaus)* Ik heb het vandaag weer heel sterk gevoeld: D'66 is een partij van politiek zeer bewogen mensen. D'66 is een partij van mensen, die altijd bereid zijn om na te denken. D'66 is een partij, die in deze buitengewoon zware sociaal-economische omstandigheden, waarin we verkeren, bereid is om alle creativiteit - en dat is allemachtig veel - in te zetten voor de Nederlandse politiek en voor de Nederlandse samenleving en het zou een rämp zijn als D'66 niet mee deed en niet die factor van betekenis bleef in de Nederlandse politiek, die we op dit moment zijn en die we zullen blijven en dat zal blijken.

(*lang applaus*) En wij zullen met onze vrienden van de Partij van de Arbeid - want ondanks alles wat er gebeurd is zitten daar vele, vele vrienden - wij zullen met onze vrienden van de Partij van de Arbeid in discussie blijven over wat progressief is. Daar zal onze bijdrage niet gering in zijn. (*applaus*) Ik wou nog even dit zeggen. De fractie van 17 mensen heeft bepaald geen gemakkelijk jaar gehad. Geen gemakkelijk jaar met de enorme politieke spanningen die er zijn geweest. Die fractie heeft het erg goed gedaan vind ik en ik zou het zeer op prijs stellen om een hartelijk applaus te krijgen voor de leider van die fractie, Laurens Jan Brinkhorst. (*applaus*) Velen van u hebben hun vakantie onderbroken, zijn van vakantie-adressen gekomen om dit te maken tot één van de gedenkwaardigste en beste congressen die we in D'66 ooit hebben gehad en zeker het best bezochte congres. We gaan nu 'eventjes' met vakantie, ik ook hoop ik, maar één ding moet ik u toch nog even op het hart binden. U hebt allemaal vandaag ontzettend hard gewerkt, maar wilt u wel zo vriendelijk zijn om begin augustus of drie weken voor 8 september allemaal terug te zijn en die drie weken net zo hard te werken als u vandaag hebt gedaan, want we kunnen die campagne alleen maar gezamenlijk winnen met diezelfde inzet en datzelfde geloof in onszelf. Gaat u dat doen. Met z'n allen. (*applaus*) En dan wordt 8 september het zoveelste hoogtepunt in D'66. (*applaus*)

Na een kort dankwoord aan de congresorganisatie en de mededeling dat de Geschillencommissie Pieters' gelijk heeft erkend, wordt de vergadering door voorzitter Van Berkum gesloten.

Bijlage

Partijbestuursresolutie over de te volgen strategie:

"De ALV van D'66, in vergadering bijeen op 17 juli 1982 te Amersfoort, overwegende

1. dat in de komende regeerperiode een progressief beleid dient te worden gevoerd door een kabinet dat kan steunen op een ruime meerderheid in het parlement, waarin D'66 als onafhankelijke progressieve partij bereid is verantwoordelijkheid te dragen;
2. dat D'66 geen enkele democratische partij op voorhand uitsluit van regeringssamenwerking;
3. dat bij deze samenwerking in elk geval als criterium zal gelden de visie van D'66 op:

- het sociaal-economisch beleid zoals neergelegd in Perspectief '86,
 - het emancipatiebeleid,
 - het milieu- en energiebeleid,
 - het vrede- en veiligheidsbeleid;
4. dat de politieke duidelijkheid vereist dat de politieke partijen vóór de verkiezingen een uitspraak doen over mogelijke samenwerking daarna;
 5. dat D'66 de kans op het voeren van een progressief beleid met CDA en VVD tezamen in één kabinet zeer gering acht;
- besluit
- A. dat D'66 een voorkeur uitspreekt voor één der combinaties D'66/CDA/PvdA of D'66/VVD/PvdA;
 - B. dat D'66 deelname aan een andere coalitie slechts zal overwegen na dat deze beide combinaties na serieus onderzoek onmogelijk zijn gebleken;
 - C. dat D'66 slechts tot een onder B genoemde coalitie kan toetreden, indien er voldoende waarborgen bestaan voor een progressief beleid, zoals D'66 dat voorstaat;
- en gaat over tot de orde van de dag."

noten

1. *Democraat*, 15 (1982), no. 6 (september), blz. 17.
2. De laatste kop bevat de woonplaats van premier Van Agt en duidt op een veronderstelde overeenkomst tussen het politiek optreden van Van Agt en dat van Terlouw.
3. Door Paul van Engen. (Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1982.)
4. V. Voss, *D'66, beeld van een partij*. (Haarlem, De Haan, 1981), blz. 66.
5. Na het congres zijn verschillende gedachten geopperd om de rekermethode te nuanceren middels wegingen van frequenties van een bepaalde notering, gebaseerd op de wet van Zipf van de 'Verdeelde Terugkoppeling'. (zie o.a. *Democraat*, 15 (1982), no. 6 (september), blz. 19 en 21.
6. V. Voss, *a.w.*, blz. 46.
7. *Democraat*, 15 (1982), no. 8 (december), blz. 1.
8. Dit wil niet zeggen dat men zich bij deze tendens hoeft neer te leggen: democratie dient immers meer met de term 'strijd' dan met de term 'verworvenheid' gekarakteriseerd te worden. Het signaleren en kritiseren van deze oligarchisering is dus een democratische noodzaak.

DE HERVORMDE (GEREFORMEERDE)

STAATSPARTIJ

J. Hippe

De Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen heeft de beschikking over een klein archief dat geschonken is door de heer J. van der Warf Izn. De heer Van der Warf is secretaris geweest van de afdeling Groningen van de vooroorlogse Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij (HGS). Het archief is onlangs op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) geïnventariseerd. Deze inventarisatie is hieronder opgenomen, waarbij tevens is vermeld welk materiaal over de HGS op het DNPP aanwezig is. Ter nadere informatie volgt eerst een karakteristiek van de HGS, die van 1921 tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft bestaan. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de verhouding van de HGS tot de ARP, de CHU en de SGP en aan de opvolger van de HGS, de Protestantse Unie.

1. oprichting en doelstelling

De HGS werd op 13 oktober 1921 opgericht. Het initiatief daartoe ging uit van enkele Hervormde predikanten uit Amsterdam. Zij wilden nagaan of er plaats was voor een nieuwe politieke partij die zich tegen de naar hun mening toenemende roomse invloed zou keren. Met name de demonstratieve bijeenkomsten van rooms-katholieken tegen het processieverbod vormden de concrete aanleiding. Na een aantal positieve reacties vanuit de lezerskring van "De Gereformeerde Kerk" - het blad van de Confessionele Vereniging in de Hervormde Kerk - werd de HGS opgericht.¹

Het anti-roomse, anti-papistische element heeft het optreden van de HGS inderdaad duidelijk gekleurd. Maar dit element moet toch vooral gezien worden als een exponent van een hervormd-theocratisch gedachtengoed. Daarbij dient in het bijzonder de naam van Ph.J. Hoedemaker (1839-1910) genoemd te worden, die de theologisch-staatkundige opvattingen van Abraham Kuyper zo duidelijk bestreed. De denkbeelden van Hoedemaker vonden in statuten en beginselen van de HGS hun weerslag.

In art. 2 van deze statuten van de HGS werd het doel van de partij als volgt omschreven:

"De Partij wil, in overeenstemming met art. 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, het Hervormd karakter van de Nederlandsche Natie handhaven en tot zijn recht doen komen in de Grondwet. Zij streeft mitsdien naar eene Grondwetsherziening in Nederlandschen zin en naar eene hervorming van onze Staatsinstellingen in overeenstemming met de hierna aan te geven beginselen...".

2. de voornaamste beginselen en opvattingen

De voornaamste beginselen waren:

a. Een staat met de Bijbel

De overheid was volgens de HGS als Gods dienaressen gebonden aan de wil van God, zoals die in Zijn Woord geopenbaard is. De HGS legde er daarbij de nadruk op dat de overheid ook aan de 'eerste tafel der Wet' gehoorzaamheid verschuldigd was. (Art. 3d van de Statuten)

b. De tweeheid van kerk en staat

In art. IV van het Program van Beginselen en van Actie werd verlangd dat de overheid zich niet van haar tweelingzuster, de kerk, zou losmaken. De HGS liet er geen enkele twijfel over bestaan wat hier met "de kerk" bedoeld werd. Art. 3c van de statuten bepaalde immers dat de HGS

"de Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk, ondanks haren tegenwoordigen toestand van krankheid en gescheurdeheid, als de historische openbaring van het lichaam van Christus in Nederland (erkent)".

Maar wilde die Hervormde Kerk haar ware positie kunnen innemen dan zou zij gereorganiseerd moeten worden. Daartoe zou - aldus de HGS - in ieder geval het bestuursreglement, dat de Hervormde Kerk in 1816 door de overheid was opgelegd (en dat in 1853 al gedeeltelijk was herzien), geheel moeten worden ingetrokken. Vervolgens gaf de HGS de ware positie van de Hervormde Kerk aldus aan:²

"In den naam van den Koning der Kerk eischen wij, dat de Overheid de naar Schrift en Belijdenis gereorganiseerde Kerk als zoodanig erkent bij event. Grondwetswijziging en worde verklaard van eigen publieken rechte".

De taak van die gereorganiseerde en publiekrechtelijk erkende Hervormde Kerk in het staatsbestel zou zijn: ook ten behoeve van de overheid van de waarheid te getuigen. Om dat te bereiken werd in het beginselprogramma verlangd dat de Hervormde Kerk zich adviserend zou kunnen uitspreken over

belangrijke wetsontwerpen, die "... het Christelijk geloof en het Christelijk leven raken (als bijvoorbeeld de eed, de doodstraf, de Zondagsheiliging, dienstweigering enz.)" (Art. IV A)

De overheid moest met het getuigenis van de kerk rekening houden en haar eigen oordeel ook altijd toetsen aan de belijdenis van de kerk. Maar de overheid bleef uiteindelijk zelfstandig in het vaststellen van hetgeen op grond van de Schrift als de juiste wetgeving en het juiste regeringsbeleid gezien werd.³ De HGS verwierp het idee van de kerkstaat, maar ook dat van de staatskerk. Het was de staat niet toegestaan zich met het functioneren van de kerk bezig te houden. Wel had zij financiële verplichtingen tegenover de kerk. De "zilveren koorde" mocht niet worden doorgesneden.⁴

Vermeldenswaard is verder dat volgens de HGS men geen lid van de Hervormde Kerk behoefde te zijn voor het bekleden van openbare ambten of voor het uitoefenen van burgerschapsrechten.⁵ Maar het bekleden van een openbaar ambt mocht niet gebruikt worden om propaganda te maken voor een andere religie.⁶

Met hetgeen onder a. en b. is aangegeven zijn de meest centrale beginselen van de HGS vermeld. Zonder volledigheid na te willen streven, geef ik hier nog enkele andere belangrijke standpunten weer:

c. Een openbare school met de Bijbel

Zonder nu diepgaand op de visie van de HGS ten aanzien van het onderwijs in te gaan kan gesteld worden dat de kern hiervan de opvatting was dat de openbare school christelijk zou moeten zijn: een openbare school met de Bijbel. In art. IV A van het Program van Beginselen en van Actie en art. V van het Gemeenteprogramma werd een en ander tot uitdrukking gebracht.⁷

d. De parlementaire democratie

In art. I van het Program van Beginselen en van Actie werd gesteld dat regering en volk niet mochten buigen voor de goden van de tijd, waarbij ook de "god" Demos (volkswil) genoemd werd. En in art. 3 van de statuten stond dat de HGS in beginsel de revolutionaire staat verwierp. Als één van de af te wijzen kermerken van de revolutionaire staat werd gezien, dat zij

"de Overheid als zoodanig belet op het haar aangewezen terrein de waarheid te huldigen en haar maakt tot orgaan der 'Democratie'".

Aan de hand van een andere publikatie kan het standpunt van de HGS aangaande de parlementaire democratie nog scherper worden aangegeven.

Volgens deze brochure was de HGS met Hoedemaker van mening dat het parlementaire stelsel tot verderf zou leiden, want het loochende de orde Gods dat de onderdanen als zodanig geen recht tot regeren hebben.⁸ De volksvertegenwoordiging moest zich tot het geven van advies beperken. En de conclusie luidde⁹:

"Wij verwerpen dan ook het beginsel, dat tenslotte in een constitutioneel geregeerd land de finale beslissing steeds bij de vertegenwoordiging van het volk moet blijven".

e. De vrijheid van godsdienst

Zoals vermeld baseerde de HGS haar doelstelling op art. 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB). Bedoeld werd daarmee: het onverkorte art. 36. Dit artikel handelt over de overheid en daarin komt onder meer de volgende passage voor:

"En hun ambt (van overheden - j.h.) is ... ook de hand te houden aan den heiligen kerkedienst (om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde te werpen) en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen...".

De haakjes zijn in 1905 door de Gereformeerde Kerken aangebracht. Over de interpretatie van deze bekende zinsnede uit art. 36 is veel strijd gevoerd. Interessant is daarom de vraag wat het feit dat de HGS aan de onverkorte versie wilde vasthouden betekende voor haar opvatting over de vrijheid van godsdienst.

In zijn ontwerp-grondwetsherziening bepaalde Hoedemaker¹⁰:

"Terwijl de volkomen vrijheid van godsdienst aan iedere burger individueel verzekerd is, en aan groepen van burgers, door de Overheid kan, en wanneer uit de daartoe overlegde bescheiden blijkt, dat hetgeen zich als godsdienst aandient, niet strekt tot omverwerping van de grondslagen van den Christelijken staat, moet worden toegestaan...".

In een HGS-publikatie werd gesteld dat erkenning door de overheid van de ware religie en de ware kerk een dulden van andere godsdiensten niet hoefde uit te sluiten. Maar dit dulden mocht de belijders van deze andere religies er niet toe brengen hun opvattingen over te brengen in de wetten van het land.¹¹

Het komt er allemaal op neer dat, naar HGS-opvatting, er voor de diverse groeperingen vrijheid van godsdienst(oefening) kon bestaan zolang zij

maar aanvaardden dat de gereformeerde religie door de staat als de ware religie werd erkend.¹² Het is duidelijk dat "dulden en toelaten door de overheid" niet goed kon passen in een kader, waarin de vrijheid van godsdienst als een grondrecht van de burgers tegenover de overheid werd vastgelegd.

Timmerman stelt dat de sleutel voor een juiste interpretatie van art. 36 in het slot ervan ligt. Daar keert men zich tegen de Wederdopers en "andere oproerige personen".¹³ Na de constatering dat iedere tijd zijn eigen vragen heeft, concludeerde een HGS-publikatie dan ook¹⁴:

"...; en het zou wel eens kunnen gebeuren dat art. 36 nog vele zulke toevoegsels, afgeleide beginselen, kreeg, als wij nu hebben in de verwerping van de daden der Wederdopers".

En art. III van het Gemeenteprogramma van de HGS gaf de gemeentelijke overheid onder meer de opdracht actief deel te nemen aan de strijd tegen Godverzaking en Godloochening:

"... door gestreng optreden tegen gezag- en geloofondermijnende organisaties of cellen en verbod van atheïstische en anti-christelijke propaganda en demonstraties".

Tenslotte zij vermeld dat aan de hand van de bestudeerde literatuur noch voor Hoedemaker, noch voor de HGS ondubbelzinnig kan worden vastgesteld dat zij van mening waren dat de roomse mis - die volgens de Heidelbergse catechismus een vervloekte afgoderij is - verboden zou moeten worden.¹⁵

3. de HGS en de ARP

De hervormd-theocratische opvattingen van de HGS vormden een duidelijk contrast met het neo-calvinistische gedachtencomplex van de ARP. Het was Kuyper die met zijn theologische en daarmee samenhangende staatkundige inzichten een ondergrond - in sommige opzichten zelfs een dubbele ondergrond - verschaftte aan programma en optreden van de ARP. Sterk samengevat kan het volgende beeld van Kuyper's inzichten gegeven worden.

Op grond van zijn visie op 'particuliere genade' en 'gemene gratie' (algemene genade) werden door Kuyper de kerk (als instituut) en de staat van elkaar verwijderd, omdat de kerk tot het terrein van de particuliere genade behoorde en de staat tot dat van de gemene gratie. De overheid als zodanig (d.w.z. als ambtelijk orgaan) kon voor haar optreden alleen over de natuurlijke godskennis beschikken, omdat haar een bovennatuurlijk orgaan

ontbrak dat met zekerheid kon vaststellen wat de geopenbaarde godskennis eiste.¹⁶ Die beperking bracht, aldus Kuyper, met zich mee dat de overheid zich moest onthouden van elke rechtstreekse bemoeiing met de geestelijke ontwikkeling van de natie en niet de bevoegdheid had uit te maken welke belijdenis respectievelijk welke kerk als de ware beschouwd moest worden. Daarbij moet bedacht worden dat Kuyper vanuit zijn kerkopvatting kwam tot de leer van de pluriformiteit der kerk, waarmee hij - ook afgezien van het zojuist aangegeven onvermogen van de overheid om hier te oordelen - het bestaan van verschillende kerkelijke instituten naast elkaar in ieder geval tot op zekere hoogte principieel rechtvaardigde.¹⁷

Tevens kan vermeld worden: Kuyper's onderscheid tussen kerk als instituut en kerk als organisme, welke laatste gestalte krijgt in christelijke organisaties als bijvoorbeeld een christelijke politieke partij of een christelijke pers. Voor wat betreft de doorwerking van de christelijke beginselen in staat en maatschappij, lag op deze christelijke organisaties de nadruk waarbij de kerk als instituut slechts een indirecte rol speelde.¹⁸ Tenslotte moet aandacht geschonken worden aan Kuyper's leer van de antithese: de beslissende tegenstelling tussen hen die de souvereiniteit Gods erkennen en de Openbaring als uitgangspunt en toetssteen nemen voor hun beginselen en hen die dat niet doen.¹⁹ Het was deze antithese-gedachte die op politiek terrein leidde tot samenwerking en coalitievorming met de rooms-katholieken.

Bezien wij nu het beginselprogramma van de ARP, dan zijn met name de artikelen 3 en 4 van belang.²⁰ Art. 3 waarin gezegd werd dat het staatsgezag alleen via de 'consciëntie' van overheidspersonen en onderdanen aan de 'ordinantiën Gods' gebonden was. En art. 4 met de bepaling dat de overheid zich niet direct met de godsdienstige ontwikkeling van de natie mocht bemoeien. Terwijl daarnaast onder meer nog gesteld werd dat de overheid op voet van gelijkheid ...

"... alle kerken of godsdienstige verenigingen en voorts alle burgers, onverschillig welke hun belijdenis aangaande de eeuwige dingen zij..."

moest behandelen. (Volgens Kuyper moest er een volledige vrijheid van eredienst zijn. Ook voor een kerk van atheïsten).²¹

Omdat Kuyper en de ARP de overheid als zodanig niet meer aan Gods Woord en Wet bonden en het de overheid niet toestonden zich aan de belijdenis van de ware kerk te binden, aanvaardden zij naar de mening van de HGS in

wezen het beginsel van de neutraliteit van de staat zoals dat zich als gevolg van de Franse revolutie ook in onze grondwet had gerealiseerd. En daarbij betrof het niet slechts een aanvaarding in de praktijk, maar ook een principiële acceptatie.

De uit de antithese-gedachte voortvloeiende coalitievorming met de rooms-katholieken was in de ogen van de HGS uiterst gevaarlijk omdat zij bijdroeg aan het rooms-katholieke streven via een democratisch-neutraal tussenstadium een aan de Paus ondergeschikte roomse staat te vestigen. Tegenover de leer van de pluriformiteit van de kerk hielden Hoedemaker en met hem de HGS vast aan de principiële eenheid van de kerk. En die kerk moest, zoals we gezien hebben, niet indirect en op de achtergrond opereren, maar direct tegenover de overheid van de waarheid getuigen.

Tenslotte het onderwijs. Daar huldigde de ARP het principe van "de school aan de ouders". De bijzondere school als regel, de openbare school als aanvulling. En die openbare school diende dan niet christelijk te zijn.²² Ook hier stonden ARP en HGS dus duidelijk tegenover elkaar. De volkomen gelijkstelling van alle richtingen van bijzonder onderwijs en een neutrale openbare school waren voor de HGS volstrekt onaanvaardbaar.

4. de HGS en de CHU

Kan de verhouding van de HGS en de ARP aan de hand van met elkaar contrasterende beginselen worden geschetst, bij de verhouding HGS/CHU ligt dat anders. Een aantal artikelen in het beginselprogramma van de CHU had namelijk eveneens een theocratische strekking.²³ In de eerste plaats art. 1, dat begon met te bepalen dat de regel, waarnaar het gezag in de Staat moest worden uitgeoefend de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods was, "... onverschillig welke de personen zijn, die tijdelijk met eenige staatsbediening zijn belast". Daarnaast werd in art. 1 nog gesteld dat bij de vraag wat die ordening Gods was, ook op het oordeel van de Christelijke Kerk gelet moest worden. Tenslotte vermeld ik in deze niet-limitatieve opsomming art. 4:

"In overeenstemming met de historische ontwikkeling van het Christendom op Nederlandse bodem moet Nederland bestuurd worden als een Christelijke staat in Protestantse zin".

Lipschits wijst er op dat de HGS van mening was dat de CHU van 1921 verraad

had gepleegd aan de principiële uitgangspunten van de CHU van 1908.²⁴ De CHU voer naar de mening van de HGS te veel in het kielzog van de ARP waarbij de HGS met name de politieke samenwerking, die deze beide protestantse partijen met de rooms-katholieken waren aangegaan, betreunde. Ongetwijfeld zal het feit dat de CHU als betrekkelijk grote partij aan de parlementaire democratie heeft deelgenomen er toe hebben bijgedragen dat men zich in de praktijk wat losmaakte van de meer theocratische aspecten uit het beginselprogramma.²⁵ Maar daarnaast kan betwijfeld worden of die theocratische aspecten bij het ontstaan van de CHU in 1908 wel zo kaarsrecht overeenstonden.

De CHU was in 1908 ontstaan uit een fusie van de Christelijk Historische Partij (CHP) - in 1903 voortgekomen uit een fusie van de Vrij-Anti-revolutionaire Partij (VARP) en de Christelijk Historische Kiezersbond - en de zogenaamde Friese Bond. In de CHP vormde de VARP met haar leider Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman het belangrijkste element. De VARP kwam in 1898 tot stand als gevolg van het bekende conflict Lohman-Kuyper, dat zich in de jaren daarvoor ontwikkeld had. De Friese Bond is ook in 1898 ontstaan en haar programma had een duidelijk Hoedemakeriaanse strekking. (Hoedemaker zelf had bij de opstelling advies gegeven.) Een verschil met de HGS betrof (met name) het onderwijs.²⁶ Er is hier geen ruimte de opvattingen van Lohman uitvoerig met die van Hoedemaker te vergelijken.²⁷ Volstaan wordt met de constatering dat Lohman (die bij de Doleantie met Kuyper was meegegaan) inzake het vraagstuk van de verhouding van kerk en staat globaal gesproken achter Kuyper en niet achter Hoedemaker stond. Wel moeten enige aspecten m.b.t. het ontstaan van de CHU vermeld worden. In zijn brochure "De Christelijk Historische Unie" laat C.E. van Koetsveld doorschemeren dat ook voor hen, die toch nauw bij de CHP betrokken waren, de contacten tussen de CHP en de Friese Bond in 1908 een nogal verrassend verloop hadden.²⁸ Interessant is nu de interpretatie die Lohman aan enkele artikelen uit het beginselprogramma van de nieuwe partij, de CHU, gegeven heeft. Zo heeft hij aan art. 4, dat stelde dat Nederland bestuurd moest worden als een Christelijke Staat in Protestantse zin, de betekenis toegekend van: staatsrechtelijke gelijkheid voor alle delen van het volk.²⁹ En daar waar in art. 1 de overheid naar het oordeel van de Christelijke Kerk verwezen werd, moest volgens Lohman onder Christelijke Kerk "Algemene Christelijke Kerk" worden verstaan en wilde het artikel vooral wijzen op die zaken waarover de verschillende kerkgenootschappen (ook de rooms-

katholieke kerk) een gelijk oordeel hadden.³⁰ Uit de brochure van Van Koetsveld blijkt dat deze interpretaties nodig waren om het ontwerp-programma van de CHU voor de CHP aanvaardbaar te maken. Hetzelfde gold voor de verzekering dat de fusie niet beoogde de doelstelling van de vrije school voor heel de natie op de achtergrond te dringen. Tenslotte wijs ik er op dat Lohman in zijn fusierede bij het ontstaan van de CHU stelde dat alle christelijke partijen, ook de rooms-katholieke, in de strijd bijeen hoorden te blijven.³¹

Hoedemaker was in 1908 niet meer in staat om enige invloed uit te oefenen. Hij had zich voordien ook al van de Friese Bond afgewend omdat zij te veel in de richting van "de coalitie" zou koersen.³²

In ieder geval lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het feit dat de CHU vanaf 1921 een organisatie naast zich heeft gehad, die meende dat de theocratische denkbeelden van Hoedemaker en de Friese Bond in de CHU op de achtergrond geschoven werden, in niet onbelangrijke mate reeds in de fusie van 1908 lag opgesloten.³³

5. de HGS en de SGP

In art. 1 van het beginselprogramma³⁴ van de SGP wordt gesteld:

"De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) streeft naar een regering van ons volk geheel op grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods en staat mitsdien voor de handhaving van het onverkorte artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis".

Hier blijkt verwantschap met hetgeen de HGS voorstond. Met name het feit dat de SGP zich achter het onverkorte art. 36 van de NGB stelt, wijst op overeenstemming met de HGS. Weliswaar is die verwijzing naar art. 36 pas in 1958 in het beginselprogramma gekomen, maar dat betekent niet dat de SGP er daarvóór anders over gedacht heeft.³⁵ Evenals de HGS vond en vindt ook de SGP dat de overheid als zodanig gehoorzaamheid verschuldigd is aan Gods Woord en bestreed zij krachtig art. 3 van het ARP-programma waarin het gezag van Gods Woord beperkt werd tot de consciëntie van de overheids-personen.³⁶

Ten tijde van het bestaan van de HGS liet ook de SGP sterke waarschuwingen horen tegen "Rome" en verwierp zij met kracht de coalitie van ARP en CHU met de RKSP.³⁷

Overeenstemming was er ook met betrekking tot de opvatting over de parlementaire democratie. Dölle citeert een uitspraak van Ds. P. Zandt in de Tweede Kamer uit 1928/1929. Het begin van die uitspraak luidde³⁸:

"Alle hechte grondslagen van de staat worden omvergestoten door hen die de Staten-Generaal een deel van de macht toekennen die de Overheid alleen toekomt".

Dit zou ook door een HGS-er uitgesproken kunnen zijn.

Wat betreft het onderwijs sprak het SGP-beginselprogramma ten tijde van het bestaan van de HGS uit dat het "schreiend onrecht van de beroving van de scholen van Gods Woord, waardoor met staatshulp en belastinggeld een groot deel van het opgekomen geslacht buiten kennis van de Schrift groot werd", hersteld moest worden.³⁹ Dat betekende dus in ieder geval dat de SGP meende dat de openbare school een school met de Bijbel moest zijn. En dat er geen (financiële) gelijkstelling kon zijn voor alle richtingen van bijzonder onderwijs, zoals bij de ARP. Maar verder gaf het artikel aan dat de eerste verantwoordelijkheid bij de ouders lag: de bijzondere school moest regel zijn, de openbare aanvulling. En dit sprak het HGS-beginselprogramma niet uit. De vraag blijft wel in welke mate er hier van verschil tussen de HGS en SGP gesproken kan worden (zie noot 7). Bovendien heeft de SGP het onderwijs-artikel in 1958 gewijzigd. Sindsdien bepaalt art. 10 dat de overheid er zorg voor moet dragen dat het onderwijs in zijn verschillende vormen overeenkomstig Gods Woord is. Er mag geen staatshulp en belastinggeld zijn voor onderwijs, waarin niet de kennis van de Heilige Schrift wordt onderwezen. De voorkeur voor "de school aan de ouders" uit het vorige beginselprogramma is echter verdwenen.⁴⁰

Waar gingen de wegen van de HGS en de SGP - beide theocratisch - nu in mindere of meerdere mate echt uiteen? Ik wil hier drie punten noemen. Het belangrijkste verschil tussen HGS en SGP lag in hun kerkelijke achtergrond. De SGP werd in 1918 opgericht vanuit de Gereformeerde Gemeenten van Ds. G.H. Kersten. Zij stelde zich echter vanaf het begin interkerkelijk op en zo zijn er ook vanuit de Oud-Gereformeerde Gemeenten, de Christelijk Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk leden en kiezers naar de SGP gekomen. De HGS daarentegen recruteerde haar aanhang in zeer belangrijke mate uit de con-

fessionele richting in de Hervormde Kerk.

De SGP heeft het vraagstuk van de kerkelijke gescheidenheid als ook een theocratisch-politiek probleem niet (duidelijk) naar voren gebracht. De HGS zag de oplossing van dit vraagstuk, zoals vermeld, in de reorganisatie naar Schrift en Belijdenis van de Hervormde Kerk. Hierdoor zou in wezen de noodzaak voor het afzonderlijk bestaan van diverse gereformeerde kerkgenootschappen naast de Hervormde Kerk komen te vervallen en zou de overheid deze gereorganiseerde Hervormde Kerk een speciale erkenning kunnen geven.

In al haar beginselprogramma's heeft de SGP steeds bepaald dat de overheid de kerk van Christus dient te beschermen en naar haar eigen (kerkelijke) rechten moet behandelen, waarbij de kerk onderscheiden moet worden van elke vereniging. Maar uit de SGP-beginselen komt niet naar voren dat de kerk de overheid moet voorlichten en adviseren.⁴¹

Voor de HGS was de houding van de SGP inzake het kerkelijk vraagstuk een groot bezwaar. De HGS vond dat de SGP in ieder geval in de praktijk de leer van Kuyper (zie paragraaf 3) aangaande de pluriformiteit van de kerk had aanvaard.⁴²

Een tweede verschil lag in het feit dat de SGP wat meer "wettische" bepalingen in haar programma had dan de HGS. In het beginselprogramma van de SGP sprak (en spreekt) men zich uit tegen verplichte vaccinatie, verplichte (sociale) verzekering en het vrouwenkiesrecht.⁴³

Deze meningen kwamen in het HGS-programma niet voor. In het gemeenteprogramma van de SGP stond (en staat) dat een gemeentebestuur een schouwburg of andere 'instellingen van vermaak' niet mocht exploiteren en subsidiëren en dat zij openbare bioscoopvoorstellingen, kermissen, lunaparken en dergelijke zelfs moest weren.⁴⁴

In art. VII van het gemeenteprogramma van de HGS werd weliswaar ook een exploitatie- en subsidieverbod voor de gemeente bepleit bij schouwburgen, bioscopen, dansgelegenheden en 'andere inrichtingen van openbaar vermaak', maar een opdracht voor de gemeente om openbare bioscoopvoorstellingen, kermissen etc. te weren ontbrak.

In 1925 stemde de HGS in de Tweede Kamer dan ook tegen een motie-Kersten (SGP), waarin werd gevraagd om een verbod van alle openbare bioscoopvoorstellingen.⁴⁵

Een derde punt van verschil tussen de SGP en de HGS ligt in het volgende. In 1937 hebben Ds. G.H. Kersten, Ds. P. Zandt en Ir. C.N. van Dis (allen SGP) in een brochure de vraag of de roomse mis kon worden toegelaten - in aansluiting bij de 17e eeuwse theoloog Voetius - ontkennend beantwoord. Gelet wat hieromtrent eerder voor de HGS is vermeld, kan wel vastgesteld worden dat ook op dit punt enig verschil bestond tussen de HGS en de SGP van die jaren⁴⁶. Hetgeen er op zou kunnen wijzen dat de HGS iets toleranter ten aanzien van andersdenkenden was dan de SGP van toen.

6. het functioneren van de HGS in de praktijk

De HGS heeft vanaf 1922 tot en met 1937 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelgenomen. In 1925, 1929 en 1933 werd daarbij steeds één zetel gehaald, die in 1937 weer verloren ging. Het beste resultaat werd bereikt in 1929 (1,1%). Het bolwerk van de HGS was de kieskring 's Gravenhage (en daarin vooral Scheveningen) met ca. 4,5% van de daar uitgebrachte stemmen in 1929. Het aandeel van de kieskring 's Gravenhage in het totaal van de HGS-stemmen nam in de loop der jaren steeds toe, resulterend in ca. 28% in 1937.

Opmerkelijk is dat de HGS in de kieskring Leeuwarden teleurstellende resultaten boekte. Bij alle verkiezingen bleef het HGS-percentages in Friesland beneden het landelijk HGS-gemiddelde.⁴⁷ Kennelijk is in de bakermat van de Friese Bond (die zich organisatorisch ook in andere provincies - met name in Zuid-Holland - manifesteerde⁴⁸) de fusie tot de CHU blijvend aanvaard.

Gedurende elf van de twaalf jaren dat de HGS in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is geweest, werd de zetel bezet door de Hervormde predikant C.A. Lingbeek. Zijn reputatie van welsprekendheid was onomstreden. Timmerman, die uitvoerig aandacht besteedt aan het optreden van Lingbeek in de Tweede Kamer, constateert⁴⁹:

"Er zit in een kern van waarheid in de opvatting dat het verwerpen van het gezantschap bij de Paus voor een deel op de rekening van Lingbeek moet worden geschreven omdat hij - als het geweten van de CHU - de CH-kamerleden er toe dwong de motie-Kersten te steunen".

Ook aan de HGS is een zekere mate van vleugelvorming niet bespaard gebleven. Het betrof hier een groep HGS-ers met Ds. H.O. Roscam Abbing als voorname representant, die zich in de eerste plaats oriënteerde op de

theoloog H.F. Kohlbrugge in plaats van op Hoedemaker, zoals de rest van de HGS onder leiding van Lingbeek deed. Hoewel een zekere huiver tegenover de politiek de HGS in haar geheel gekenmerkt heeft⁵⁰, gold dit in nog sterkere mate voor de vrienden van Kohlbrugge.⁵¹

7. de Protestantse Unie

Na de Tweede Wereldoorlog is de HGS in maart 1946 met twee andere groeperingen opgegaan in een nieuwe politieke partij: de Protestantse Unie (PU). Eén van die groeperingen werd gevormd door personen die zich aangetrokken voelden tot de opvattingen van de theoloog Dr. A.A. van Ruler (1908-1970), vanaf 1947 hoogleraar in Utrecht. Bij de tweede betrof het een aantal personen, die onder leiding van het CHU-Tweede Kamerlid J.M. Krijger uit de CHU waren getreden omdat zij er zich niet mee konden verenigen dat contact met de ARP werd gezocht.⁵² Curieus is dat de heer Krijger vóór de Tweede Wereldoorlog de HGS nogal fel bestreden had.⁵³ Van Ruler kan duidelijk als de geestelijke leidsman van de Protestantse Unie worden aangewezen. Naast het feit dat hij eigen theologisch-politieke denkbepelden heeft ontwikkeld, moet van Van Ruler zeker ook gezegd worden dat hij die van Hoedemaker heeft uitgediept en geplaatst in het tijdsbestek van na de Tweede Wereldoorlog.⁵⁴

De Protestantse Unie heeft in 1946 - spoedig na haar oprichting - aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer deelgenomen. Zij behaalde echter geen zetel. Haar percentage (0,67%) was vrijwel gelijk aan dat van de HGS in 1937 (0,6%). Maar er was nogal wat verschil in spreiding over het land. Zo nam bijvoorbeeld de kieskring 's Gravenhage (met 1,66% toch nog de beste kieskring voor de PU) maar 14% van het totaal aantal PU-stemmen voor zijn rekening tegenover 28% voor de HGS in 1937. Anderzijds kwam de PU in de kieskringen Middelburg, Zwolle en Assen zelfs (duidelijk) boven het resultaat dat de HGS in haar topjaar 1929 had bereikt.⁵⁵

Na dit voor haar teleurstellende resultaat heeft de PU niet meer aan verkiezingen deelgenomen. Wel zijn er in 1951/1952 besprekingen gevoerd met de CHU over een federatief samengaan, waarbij de PU de beschikking zou krijgen over één verkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de CHU. De besprekingen zijn op niets uitgelopen. Het feit dat de door de PU aangewezen kandidaat, Ds. H.E. Gravemeyer (één der oprichters van de HGS), voor de CHU onaanvaardbaar was, heeft hier een zeer belangrijke rol

gespeeld.⁵⁶

De PU is in feite als een beweging gericht op kerk en politiek blijven bestaan. Zij geeft daarbij het blad "De Vrije Natie" uit.⁵⁷ Tot aan 1964 was dat een maandblad. Daarna is de periodieke uitgave een tijd onderbroken geweest (wegens gebrek aan medewerkers) en werd er zo nu en dan een mededelingenblad uitgebracht. Sinds 1968 verschijnt het blad weer regelmatig, maar nu éénmaal in het kwartaal. Het ledental van de PU is in de loop van de jaren steeds afgenomen. Het bedraagt nu ca. 100. Het aantal vaste abonnees op "De Vrije Natie" is ca. 200.⁵⁸

Door verschillende factoren is het niet eenvoudig in kort bestek een antwoord totaalbeeld van de PU te schetsen. Gelet op hetgeen hiervoor over de HGS is vermeld, lijkt mij het volgende in ieder geval van belang. De HGS zag de reorganisatie van de Hervormde Kerk als de oplossing van het kerkelijk vraagstuk, ook voor het bereiken van de juiste positie van de kerk in het staatsbestel. De PU denkt hier minder exclusief hervormd over en kent met name grote betekenis toe aan de ontwikkelingen op oecumenisch terrein.⁵⁹ Deze verandering heeft in 1967 tot een opmerkelijke gebeurtenis geleid. De PU maakte toen gebruik van de gelegenheid voorstellen te doen inzake de voorgenomen wijziging van de grondwet. Zij bepleitte dat de kerk

"... naast en tegenover de overheid - en dus niet alleen via politieke partijen - op haar wijze mag functioneren in het werk van regering en parlement".

Waarop volgde:

"Met de Kerk van Jezus Christus worden alle erkende kerkgenootschappen in Nederland bedoeld". (mijn onderstreping - j.h.)

De kerken zouden een vertegenwoordigend lichaam moeten vormen na een oproep van de overheid. En dan opnieuw opmerkelijk⁶⁰:

"Deze oproep moet ook worden gericht enerzijds tot de Synagoge, anderzijds tot organisaties, welke het humanisme tot uitgangspunt nemen".

Men kan zich afvragen hoe dit gezien moet worden in relatie tot het voorstel van de PU om in de praeambule van de grondwet op te nemen dat het Koninkrijk der Nederlanden de God van de Bijbel als "Bron van alle gezag, recht en democratische vrijheden" erkent. Vooral dan wat betreft de positie van het humanisme.

Maar het gedachtengoed, zoals dat oorspronkelijk door de HGS naar voren was gebracht, heeft met dit betrekken van andere levensbeschouwelijke

richtingen bij het adviseren van de overheid nu toch wel een opvallende ontwikkeling doorgemaakt.

Had een HGS-brochure uit 1925 echter niet al geconstateerd dat "iedere tijd zijn eigen vragen heeft"?

noten

1. Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, (Deventer, 1977), p. 66.
2. Art. IVA Program van Beginnelsen en van Actie; in: *Wegwijzer* bevattende statuten, reglement en programs der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, (z.pl., z.j.), p. 19.
Van Niftrik (CHU) verweet de HGS dat zij op grond van art. 36 der Nederlandse Geloofs Belijdenis verlangde dat de staat de Hervormde Kerk - ook zonder dat het kerkelijk vraagstuk opgelost was - als ware kerk zou erkennen. Niftrik, G.C. van, *Staat en Kerk*, Tijdseinen no. 22, ('s-Gravenhage, 1938), p. 25.
3. *De verhouding tusschen staat en kerk*, Propagandablaadje no. 1, uitgegeven vanwege de Afdeling Groningen van de HGS, (1925), p. 2.
4. *Ibidem* blz. 4. Er werd niet bedoeld dat de kerk op de financiële steun van de overheid zou komen te leunen.
5. *Ibidem*.
6. Hoedemaker was van mening dat rooms-katholieken geen deel konden uitmaken van de regering. Ruler, A.A. van, *Religie en Politiek*, (Nijkerk, 1945), p. 223.
7. De vraag is in hoeverre de HGS, gegeven de christelijke openbare school, de christelijke overheidsschool, ook positief stond tegenover (of zelfs de voorkeur gaf aan) door de overheid bekostigd christelijk onderwijs dat van de ouders uitging. Zie: Timmerman, B., *De Hervormde Gereformeerde Staatspartij*, niet gepubliceerde doctoraalscriptie, (Utrecht, 1968), p. 13-15 en art. IV A van het Program van Beginnelsen en van Actie. Vgl. ook: Art. XVII van het Ontwerp Grondwetsherziening van Hoedemaker, in: Hoedemaker, Ph.J., *Artikel XXXVI onzer Nederduitse Geloofsbelijdenis tegenover Dr. A. Kuyper gehandhaafd*, (Amsterdam, 1901), p. 80-81. Ook opgenomen als bijlage bij: Holdijk, G., "Denken over kerk en staat in de negentiende eeuw"; in: *Woord en werkelijkheid over de theocratie. Een bundel opstellen in dankbare nagedachtenis aan Prof. dr. A.A. van Ruler*, (Nijkerk, 1973), p. 159.
8. *Volkvertegenwoordiging*, Propagandablaadje no. 3, uitgegeven vanwege de Afdeling Groningen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, (1925), p. 2.
9. *Ibidem*, p. 5 en p. 7. Zie ook: Art. VII Ontwerp Grondwetsherziening van Hoedemaker. Zie noot 7: p. 77 resp. p. 158.
10. Art. X. Ontwerp Grondwetsherziening. Zie noot 7: p. 78 resp. p. 158.
11. *De verhouding tusschen staat en kerk*, a.w., p. 5.
12. Zie ook: Timmerman, a.w., p. 11.
13. *Ibidem*, p. 10.
14. Art. XXXVI, Propagandablaadje no. 2, uitgegeven vanwege de Afdeling Groningen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, (1925), p. 7.
15. Zie voor het standpunt van Hoedemaker ook: Hippe, J., *De Protestantse*

- Unie, niet gepubliceerde doctoraalscriptie, (Amsterdam, 1963), p. 3.
16. Kuyper, A., *Ons Program*, (Amsterdam, 1892, derde herziene druk), p. 79. Van AR-zijde is ook wel kritiek geuit op de wijze waarop Kuyper in "Ons Program" het onderscheid natuurlijke- en bovennatuurlijke openbaring gebruikt heeft. Diepenhorst, I.A., *Historisch-critische bijdrage tot de leer van den christelijken staat*, (Amsterdam, 1943), p. 139 e.v. Diepenhorst signaleert op blz. 234 ook dat Kuyper in later werk zich niet meer op een scherp onderscheid van "de tweeërlei openbaring" heeft gebaseerd.
 17. Langman, H.J., *Kuyper en de volkskerk, een dogmatisch-ecclesiologische studie*, (Kampen, 1950), p. 86. Kuyper, A., *Het Calvinisme. Zes Stone-lesingen*, (Kampen, 1959), p. 51.
 18. Langman, H.J., *a.w.*, p. 127, p. 153-154.
 19. Kuyper, A., *Parlementaire Redevoeringen*, deel IV: Ministeriële Redevoeringen, (Amsterdam, 1908-1912), p. 49 e.v.
 20. *Parlement en Kieser*, 1923-1924, p. 55. *Idem*, 1946-1947, p. 69.
 21. Kuyper, A., *Ons Program*, p. 88.
 22. *Parlement en Kieser*, 1923-1924, p. 56 (Art. XII). *Idem*, 1946-1947, p. 70 (Art. 13).
 23. *Parlement en Kieser*, 1923-1924, p. 62-63. *Idem*, 1946-1947, p. 76.
 24. Lipschits, I., *a.w.*, p. 67.
 25. Over de ontwikkeling in visie bij voormalige leiders van de hieronder nog te noemen Friese Bond zie: Scheers, G.P., *Philippus Jacobus Hoedemaker*, (Wageningen, 1939), p. 280. Bedacht moet ook worden dat in art. 2 van haar beginselprogramma de CHU de verantwoordelijkheid van de regering aan de Staten-Generaal aanvaard had. *Parlement en Kieser*, 1913-1914, p. 59. *Idem*, 1946-1947, p. 76. Zie ook: *Volksvertegenwoordiging*, *a.w.*, p. 3.
 26. Voor het beginselprogramma van de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische Grondslag ("Friese Bond") zie: Beernink, H.K.J., *Geschiedenis en Beginsel van de Christelijk-Historische Unie*, ('s-Gravenhage, 1953), blz. 16-19. In het beginselprogramma van de HGS kwam (wat) duidelijker tot uiting dat de Nederlandse Hervormde Kerk een speciale positie in het staatsbestel zou moeten innemen. De HGS is ook wel "... de meest theocratische vleugel van de Fries Christelijk Historischen ..." genoemd. Daalder, H., *De Politieke Partijen (van Nederland)*, in: *Repertorium van de Sociale Wetenschappen*, deel Politiek, (Amsterdam/Brussel, 1958), p. 223. Het onderwijsartikel van het beginselprogramma van de Friese Bond (art. 9) opende met de bepaling dat het lager onderwijs tot de taak der ouders behoorde. Van een openbare school met de Bijbel werd niet gerept. Het onderwijsartikel (art. 15) in het CHU-beginselprogramma vormde vanaf 1908 eigenlijk een combinatie van de (latere) HGS-opvatting met die van de ARP. Het vanaf 1920 geldende onderwijsbestel was voor de HGS een steen des aanstoots, voor de CHU heel acceptabel. Zie ook: Beernink, *a.w.*, p. 57-58.
 27. Zie bijvoorbeeld: Suttorp, L.C., *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924*; ('s-Gravenhage, 1948), Hoofdstuk XIV: Hoedemaker. Hippe, J., *a.w.*, p. 29-30.
 28. Koetsveld, C.E. van, *De Christelijk Historische Unie*, (Baarn, z.j.), p. 16.
 29. Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk Historische Unie*, (verzorgd in opdracht van de schrijver door H. van Malsen), deel II ('s-Gravenhage, 1932), p. 104.
 30. Van Koetsveld, *a.w.*, p. 20. De Savornin Lohman, *a.w.*, p. 108.

31. De Savornin Lohman, *a.w.*, p. 98.
32. Timmerman, *a.w.*, p. 8. Er is ook van Hoedemaker gezegd dat hij zelf van mening was dat tussen hem en Lohman geen compromis mogelijk was. K. Eelderink, *De Vrije Natie*, (zie paragraaf 7) 13e jaargang no. 10/11.
33. Lipschits *a.w.*, p. 70, gelooft niet dat de HGS als een afsplitsing van de CHU mag worden beschouwd. Wel trekt hij een verbindingslijn tussen de Friese Bond en de HGS.
34. *Program van beginselen - gemeenteprogram van de SGP*, ('-Gravenhage, z.j.), (Program van beginselen laatstelijk vastgesteld op 1 maart 1972).
35. Zandt, P., *Uiteenzetting van de artikelen van het Beginselprogramma der Staatkundig Gereformeerde Partij*, deel II, bijgewerkt door Ir. C.N. van Dis, ('s-Gravenhage, 1965), p. 24.
36. Dölle, A.H.M., "De Staatkundig Gereformeerde Partij", in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (Groningen, 1982), p. 170.
37. De anti-roomse houding van de SGP is sterk in kracht verminderd. Dölle, *a.w.*, blz. 165.
38. Dölle, *a.w.*, blz. 183. Met daarnaast een uitspraak van Ds. H.G. Abma uit deze tijd met een duidelijk ander accent. Zie ook: Holdijk, G., "De democratie: beschreven en (theocratisch) getoetst", in: *De Civitate*, maandblad van de Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato, 24 (1974), no. 10 (december), blz. 48-59.
39. *Parlement en Kiezer*, 1923-1924, p. 140.
40. Ook voor een goede weergave van (de ontwikkeling van) het SGP onderwijsstandpunt is nadere analyse noodzakelijk. Zie voor recente SGP-stemmen over het onderwijs bijvoorbeeld: Abma, H.G., "Het bijzonder maken van het openbaar onderwijs", *De Banier*, 60 (1981), no. 40 (october), p. 1. Bregman, C., "Wat willen wij met ons onderwijs (2)", *Zicht*, 8 (1982), no. 2, p. 17-18.
41. Het probleem van de kerkelijke verdeeldheid en de positie van de kerk tegenover de overheid is wel heel duidelijk gesteld door G. Holdijk in: "Politiek met de bijbel: nationaal-gereformeerd of theocratisch?", in: *Radix*, uitgave van het Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap, 8 (1982), no. 1 (januari), p. 31-32. Holdijk, die medewerker van de Tweede Kamerfractie van de SGP is en eerste opvolger voor het lidmaatschap van die fractie, geeft aan (*a.w.*, p. 25) in zijn denken beïnvloed te zijn door de theoloog Van Ruler. Voor een analyse van de huidige tegenstellingen binnen de SGP (zie Dölle, *a.w.*, blz. 180-183) is de vraag welke invloed de opvattingen van Van Ruler - die zich duidelijk ook op Hoedemaker baseerde (zie paragraaf 7) - op met name SGP'ers van Hervormde huize uitoefenen, niet zonder belang. Zie bijvoorbeeld: Overduin, G., "In, maar niet van, doch wel vóór de wereld", in: *In het Spoor*, uitgegeven door de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen, 5 (1981), no. 5 (augustus), (nr. 26) blz. 14-16.
42. Timmerman, *a.w.*, p. 29.
43. De artikelen 8, 9 en 13 van het beginselprogramma ten tijde van de HGS. Zie bijvoorbeeld: *Parlement en Kiezer*, 18 (1928-1929), p. 141-142. De artikelen 8, 9 en 12 van het huidige beginselprogramma. Het kiesrecht van de vrouw is bij de SGP in discussie. (Zie ook: Dölle, *a.w.*, p. 182). Door het Hoofdbestuur van de SGP is als gevolg van vragen op de Algemene Vergadering 1982 een commissie ingesteld ter bestudering van "... de positie van de vrouw zowel in het algemeen

- als ten aanzien van artikel 12 van het Program van Beginselen", *De Banier*, 61 (1982), no. 23 (november), p. 5. Zie ook: Abma, H.G., Minstens zeventigduizend SGP-vrouwen in strijd met De Schrift, *De Banier*, 61 (1982), no. 25 (december), p. 14-15.
44. Art. 3 van het Gemeenteprogram 1923 van de SGP - zie bijvoorbeeld: *Parlement en Kiezer*, 1949-1950, p. 144 en art. 9 van het huidige SGP-Gemeenteprogram. (zie noot 34).
 45. Timmerman, a.w., p. 30.
 46. Dölle, a.w., p. 169. De vraag hoe de SGP hier nu over denkt lijkt mij niet eenvoudig te beantwoorden, gelet ook op het geringe aantal uitspraken over dit punt.
 47. Timmerman, a.w., p. 88-89. Hippe, a.w., p. 39-40.
 48. Beernink, a.w., p. 19.
 49. Timmerman, a.w., p. 67.
 50. *Ibidem*, p. 22.
 51. *Ibidem*, p. 87.
 52. Hippe, a.w., p. 37-38. Aalders, P.F.Th., "Religie en Politiek. De theocratische gedachte bij Prof. dr. A.A. van Ruler", in: *Woord en Werkelijkheid* (zie noot 7), p. 22. Volgens Aalders knoopte de groep-Krijger aan bij de Fries-Christelijk Historischen en had Krijger zich door ervaring en studie steeds meer door Groen en Hoedemaker laten vormen. Timmerman, a.w., p. 90, noemt als vierde groep nog: een aantal personen die in de buurt van de PvdA stonden. In dit verband wijs ik er op dat ook via de groep-Van Ruler de PU pleitte voor een vooruitstrevende sociaal-economische politiek, waarbij ook gesproken werd van theocratisch-socialisme. Dit duidelijk in onderscheid met de visie van Hoedemaker en de HGS op sociaal terrein. Maar deze ideeën van de PU hebben weinig concrete programmatische uitwerking gekregen. Hippe, a.w., p. 11-12, Timmerman, a.w., p. 16-19.
 53. Timmerman, a.w., p. 28; p. 42-43; p. 47; p. 53.
 54. Zie ook: Haitjema, Th.L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2^e geheel herziene en sterk uitgebreide druk, (Wageningen, 1953), p. 278.
 55. Hippe, a.w., p. 39.
 56. *De Vrije Natie*, 5^e jaargang, no. 6. Vooral de gevorderde leeftijd van Ds. Gravemeyer zou van belang zijn geweest.
 57. Contactadres: H.R. de Boer, Mauritssingel 35, 2351 EC Leiderdorp. Van Ruler is tot 1953 hoofdredacteur geweest.
 58. Cijfers verstrekt door de heer H.R. de Boer (zie noot 57). Opvallend is de toenemende aandacht die - vooral de laatste jaren - in *De Vrije Natie* aan Israël besteed wordt. Daarbij wordt krachtig opgekomen voor een erkend en veilig bestaan van de staat Israël, samen met het aan de orde stellen van de vraag welke betekenis vanuit theocratisch perspectief aan Israël moet worden toegekend.
 59. Hippe, a.w., blz. 10. In 1951 kreeg het reorganisatieproces in de Hervormde Kerk zijn beslag met het aannemen van een nieuwe kerkorde.
 60. Stencil uitgegeven door de PU (aanwezig op het DNPP). Ook opgenomen in: Naar een nieuwe grondwet?; Documentatiereeks, Deel II, Adviezen van politieke en maatschappelijke organisaties over de vernieuwing van de Grondwet, Den Haag, 1969. (Het eerste advies dat in deze bundel weergegeven wordt.) De vraag in hoeverre het hier gaat om een aanpassing van de PU aan de feitelijke situatie dan wel een meer principiële verandering in eigen opvatting kan hier niet nader worden uitgewerkt. Dit voorstel van de PU zal overigens in deze tijd mogelijk (in zekere zin) gerealiseerd worden nu de regering-Lubbers er over

denkt een Raad voor de Levensbeschouwing als overlegorgaan voor de regering in te stellen.

Trouw, 21 januari 1983, p. 2.

Nederlands Dagblad, 25 januari 1983, p. 1.

Nederlands Dagblad, 26 januari 1983, p. 5.

bijlage 1.

Inventaris Legaat J. v.d. Warf Izn., zoals gedeponneerd op de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen

(Voornamelijk materiaal m.b.t. de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij - HGS; indien voorzien van * ook aanwezig op het DNPP te Groningen)

1. C.A. LINGBEEK*: Een leerzaam gesprek; tusschen Olivier Cromwell, in leven Protector van Engeland en aanhanger van de Secte der Independanten, en Guido de Brès, opsteller van de Nederlandsche geloofsbelijdenis en om die belijdenis aan de galg ter dood gebracht. Amsterdam, J.R. Vrolijk, z.j., 64 blz.
2. C.A. LINGBEEK*: Gemeene gratie-politiek en christelijke politiek; rede uitgesproken op de jaarvergadering der HGS, gehouden op 20 april 1927, te Utrecht. Z.pl., z.u., (1927), 7 blz.
3. C.A. LINGBEEK*: Redevoeringen gehouden in de Tweede Kamer op 29 en 30 maart 1928; naar aanleiding van de door hem ingediende motie van orde betreffende wijziging der Lager-onderwijswet ten opzichte van de regeling van het subsidie voor het salaris van kloosterlingen-onderwijzers. Amstelveen, Drukkerij De Haan, (1928), 24 blz.
4. C.A. LINGBEEK*: Rome op critieke oogenblikken in onze vaderlandsche geschiedenis. Overdruk uit "Haagsch Maandblad" Deel XXVI, no. 4, oktober 1936, 8 blz.
5. C.A. LINGBEEK*: De synode te Dordrecht in 1618/'19; een lezing. Delft, Drukkerij D. Prooper, 1937, 24 blz.
6. C.A. LINGBEEK*: De synode te Dordrecht in 1618/'19; een lezing. 's Gravenhage, Fonds tot uitgifte van geschriften van Ds. C.A. Lingbeek, 1938, 24 blz.
7. C.A. LINGBEEK*: Niet zulk een reorganisatie; bespreking van het ontwerp reorganisatie. 's Gravenhage, Fonds tot uitgifte van geschriften van Ds. C.A. Lingbeek, 1938, 28 blz.
8. C.A. LINGBEEK*: De reorganisatiebeweging, vroeger en nu; bespreking van het ontwerp reorganisatie. 's Gravenhage, Fonds tot uitgifte van geschriften van Ds. C.A. Lingbeek, 1938, 14 blz.

9. WEGWIJZER*: bevattende statuten, reglement en programs der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij.
Z.pl., HGS, z.j., 32 blz.
10. J. HOLLANDER (Parlementair redacteur van "De Standaard"): Vergaderen of verstrooien; het optreden en het bedoelen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij getoetst; 2e druk.
Arnhem, N.V. Arnh. Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij, z.j., 29 blz.
11. G. NIEUWENHUIJSEN* (Redacteur van "De Jonge Geus"): Niet Rood-Wit-Blauw maar Oranje-Blanje-Bleu de Vaderlandsche Driekleur.
Den Haag, Jonge Geuzen en Geuzinnengroep "Kerk-Oranje-Vaderland", afdeling Den Haag, z.j., 16 blz.
12. HERVORMDE (Gereformeerde) Staatspartij*: Propagandablaadje no. 2; Artikel XXXVI.
Groningen, afdeling Groningen van de HGS, 1925, 8 blz.
13. HERVORMDE (Gereformeerde) Staatspartij*: Propagandablaadje no. 4; Samenwerking met Rome.
Groningen, afdeling Groningen van de HGS, 1925, 8 blz.
14. VERKIEZINGSKAART Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij; met aan de andere zijde de tekst van de artikelen 2 en 3 van de statuten van de HGS, z.j.
15. HERVORMDE (Gereformeerde) Staatspartij: pamflet voor de Tweede Kamerverkiezingen van het bestuur van de afdeling Groningen van de HGS, z.j., 2 blz.
16. AAN* alle vrienden van de beginselen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij in de provinciën Groningen en Drenthe. Verzoek om financiële steun voor de Tweede Kamerverkiezingen van het provinciaal propagandacomité voor Groningen en Drenthe, z.j., 1 blz.
17. NOTULENBOEK bestuursvergaderingen van de afdeling Groningen van de HGS; 23 januari 1922-16 maart 1938.
18. NOTULENBOEK ledenvergaderingen van de afdeling Groningen van de HGS; + jaarverslagen; 23 januari 1922-13 november 1939.
19. Enveloppe met het programma* en enkele andere stukken m.b.t. de feestelijke viering van het eerste lustrum van de afdeling Groningen van de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij op maandag 7 maart 1927.
20. DE VRIJE NATIE; protestants blad voor Nederland, uitgegeven door de Protestantse Unie; 10e jaargang no. 2, januari 1957, 8 blz.
21. J.CH.KR.: Onze kerkelijke toestand in verband met art. 36 onzer belijdenis; een verouderd of een actueel artikel? Referaat op 6 sept. 1922 voor de vergadering van de Friesche Provinciale Afdeling der Confessionele Vereniging. Uitgegeven als bijblad bij "De Gereformeerde Kerk"; orgaan onder redactie van het Comité ter verspreiding der beginselen van de Confessionele Vereniging, no. 1784 van 14 december 1922, 16 blz.
22. "IMMANUEL" - "God met ons".
Amsterdam, Vereeniging tot uitgave van Gereformeerde Geschriften, z.j., 8 blz.
23. Schrift met verslagen van de vergaderingen van de Commissie Vacature Ds. Willemze - 18/3/1936; 24/4/1936; 11/6/1936 (+ correspondentie

en enkele andere stukken, w.o. een letterlijke weergave van een onge-dateerde briefwisseling tussen A. Brummelkamp en H.F. Kohlbrugge).

24. De CANDIDATUUR Henri J. ter Hall voor de Tweede Kamer.
Den Haag, P. Niezen, z.j., 19 blz.

Inventaris opgemaakt op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke
Partijen van de Rijksuniversiteit te Groningen - augustus 1982

bijlage 2

Materiaal aanwezig op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke
Partijen betreffende de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij en de
Protestantse Unie, voor zover niet genoemd op de inventarislijst van het
legaat J. v.d. Warf Izn. (bijlage 1)

HGS

Gefotocopieerde brochures:

- G.A. LINGBEEK: Heb je wel gehoord? ...: de geschiedenis van de strijd om
zeven miljoen en meer aan geld, en nog veel meer aan geestelijk goed;
De Evangelische Maatschappij, ± 1928.
- G. NIEUWENHUIJSEN: Kerk - Oranje - Vaderland; ± 1924.
- G. NIEUWENHUIJSEN: De ongehuwde staat in de roomsche kerk: (celibaatswet
en kloostergeloften); 1925.
- G. NIEUWENHUIJSEN: Tegen de roomsche actie: Rome een verchristelijkt
heidendom; ± 1925.
- G. NIEUWENHUIJSEN: Het Vaandel der Gemeente Gods: Algemeen geschiedkundig
overzicht van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis; ± 1925.
- G. NIEUWENHUIJSEN: " 'k Zal gedenken": Leidens' Ontzet; 1924.
- J.J. WOLDENDORP: Jan den Bakker; 1925.

Verder:

- De VERHOUDING tusschen staat en kerk: Propagandablaadje nr. 1 H(G)S; 1925.
- VOLKSVERTEGENWOORDIGING: Propagandablaadje nr. 3, H(G)S; 1925.
- STATUTEN en Algemeen Huishoudelijk Reglement, H(G)S; ± 1921.
- ONTWERPPROGRAM Huishoudelijk Reglement en ontwerp gemeenteprogram der
(H(G)S; ± 1921.

PU

DE VRIJE NATIE - kwartaalblad van de PU vanaf maart 1965.

BEGINSELPROGRAMMA (1963).

ADVIES van de PU met betrekking tot de voorgenomen wijziging van de Grondwet (1967).

J. HIPPE, De Protestantse Unie, niet gepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam, (1963).

VERDEELDHEID BINNEN PARTIJEN

Een vergelijkend onderzoek naar de mate van homogeniteit binnen politieke partijen van vier Europese landen¹

Michiel S. de Vries

"Het heeft nu lang genoeg geduurd. Het is een schandaal. Die mensen horen niet in de partij"

schreef een oud-burgemeester van Venlo aan het CDA-bestuur naar aanleiding van het sinds 1977 bestaande loyalisme binnen het CDA.²

"We moeten terug naar de ideeën, waarmee we in 1966 begonnen," stelde de werkgroep R'appël van D'66 in 1982.

Twee voorbeelden van verdeeldheid binnen politieke partijen, die aan het begin van de jaren tachtig de aandacht trokken. Zijn het incidenten? Hieronder wordt onderzocht welke vormen van interne partijverdeeldheid kunnen worden onderscheiden, in welke mate politieke partijen zijn verdeeld en welke factoren dit verschijnsel verklaren. Hiertoe worden op basis van gegevens uit 1978/1979 14 partijen uit Nederland, Frankrijk, West-Duitsland en Engeland vergeleken.

Dit onderzoek is op verschillende manieren beperkt. Niet gekeken is naar verschillen tussen top en basis van partijen, maar wel naar de inhoudelijke meningsverschillen binnen één geleding: het actieve kader. Verder is het onderzoek beperkt tot verdeeldheid over beleidskwesties. Hoewel eveneens verdeeldheid voorkomt over meer ideologisch getinte zaken, wordt daar niet op ingegaan.

Het onderwerp van de interne partijverdeeldheid heeft al vele politologen beziggehouden, maar vergelijkend onderzoek ontbreekt. Wel zijn een aantal case-studies verricht, waarbij echter veelal de partijleiders centraal staan. Dit betekent dat theorieën over dit onderwerp meestal op gegevens over de partijtop zijn gebaseerd. Een aantal hypothesen over dit niveau zullen op middenkaderniveau worden getoetst.

definitie en indeling

Voor verdeeldheid binnen politieke partijen bestaat een aantal termen,

waarvan wij de meest algemene, "interne-partij-groepen", zullen gebruiken. Hiermee worden meer of minder strak georganiseerde groepen bedoeld, die gedurende langere of kortere tijd binnen een politieke partij een niet met de meerderheid in de partij overeenkomende mening hebben ten aanzien van één of meer politieke zaken.

Rose³ heeft op basis van de organisatiegraad een nader onderscheid gemaakt tussen "facties" als "a selfconsciously organised body with a measure of cohesion and discipline" en "tendenzen" als "a stable set of attitudes rather than a stable set of politicians".

Berrington⁴ onderscheidt hiernaast de "issue group", "which is concerned with only a single question of public policy".

Sartori⁵ ontwikkelt naast de organisatiegraad en het aantal issues waarover verdeeldheid bestaat vijf andere criteria, waarmee interne-partij-groepen kunnen worden onderscheiden: motivatie, attitude, positie, samenstelling en rol van de interne partij-groepen.

Raschke⁶ geeft als onderscheidingscriteria: a) wordt de belangenbehartiging van groepen dan wel het verwezenlijken van politieke ideeën als primair doel gesteld; b) opereren binnen een partij veel of weinig interne partij-groepen, c) staat de interne-partij-groep links of rechts in de partij; d) richt de verdeeldheid zich op maatschappelijke problemen dan wel op partij-specifieke zaken.

Hieronder wordt een nieuwe indeling voorgesteld op basis van drie relevante criteria, te weten: de organisatiegraad, de motivatie en het aantal issues waarover verdeeldheid bestaat.

De organisatiegraad kan worden gemeten aan de hand van de volgende vier punten:

- de regelmatigheid van samenkomsten van de aanhangers van de interne-partij-groep;
- het lidmaatschap;
- de officiële structuur binnen de groep. Dit kan zich uiten in regels ten aanzien van de afvaardiging naar partijcongressen;
- het meer of minder regelmatig verschijnen van publikaties onder de naam van de groep.

De motivatie c.q. doelstelling van de groep kan inhoudelijk of machtsgericht zijn. Sartori noemt groepen die uit zijn op macht terwille van de macht of terwille van winstbejag "factions per excellence".⁷

Niet in het schema verwerkt zijn criteria als duurzaamheid van de interne-partijgroepen, de strategie en de links rechtspositie. De eerder genoemde maatstaven lijken namelijk de meest fundamentele, waarmee de andere eigenschappen samenhangen. Zo zal de duurzaamheid van een interne-partijgroep vooral afhankelijk zijn van de organisatiegraad, van de strategie van de doelstellingen en van de vraag of van een links-rechts positie gesproken kan worden bij de issues, waarover verdeeldheid bestaat. Op grond hiervan wordt de volgende indeling voorgesteld. (zie schema 1)

Schema 1: dimensies van interne partijverdeeldheid

<div style="text-align: center;"> <div style="display: inline-block; transform: rotate(-45deg); transform-origin: center;">motivatie</div> <div style="display: inline-block; transform: rotate(45deg); transform-origin: center;">organisatiegraad</div> </div>	inhoudelijk		niet-inhoudelijk
	meerdere issues	één issue	macht/geld
wel-georganiseerd	vleugel	fractie	factie
niet-georganiseerd	tendens	issue-groep	kliek

Indien er slechts 1 overheersend meningsverschil is spreken wij van een *issue-groep*. Indien er over meerdere beleidsvraagstukken meningsverschillen bestaan en er bovendien sprake is van een redelijke mate van overlap bij de partijleden die een eensluidende (minderheids)positie ten aanzien van deze issues hebben, spreken wij over een *tendens*. Dit in een ongeveer gelijke betekenis als die gegeven door Rose, namelijk "a stable set of attitudes". Tendensen hebben een lage organisatiegraad. Er is vaak sprake van een kern van personen en van aanhangers, die weliswaar niet overeenstemmen ten aanzien van alle beleidsvraagstukken, maar wel ten aanzien van een meerderheid daarvan. Als een issue-groep of tendens georganiseerd is wordt dit een fractie c.q. een vleugel genoemd. Hierbij kunnen zowel interne partijorganisaties als maatschappelijke organisaties op fracties c.q. vleugels wijzen. Vleugels komen vaak overeen met een links-rechts positie in de partij. De laatste twee groepen, die kunnen worden onderscheiden, zijn facties

en klieken. Klieken zien we als niet georganiseerde (vrienden)clubs. Bram Peper, vice-voorzitter van de PvdA, zei over het belang en het voorkomen van klieken in zijn partij, het volgende⁸:

"Natuurlijk zijn die wel belangrijk. Er zijn er honderden van. Op alle nivo's, tot een club om Joop, een club om Ien, een club om Wim, een club om Max, een club om Reckman, zeg het maar, het is een conglomeraat van kliekjes".

Bij klieken is de motivatie niet primair het beïnvloeden van beleid, maar gaat het veeleer om personen die functies in de partij bekleden en een kliek vormen met het doel deze functies veilig te stellen. Indien deze personen verbonden zijn aan een belangengroep in de partij en als zodanig georganiseerd zijn spreken wij van een factie. Facties onderscheiden zich van klieken doordat zij een organisatie-structuur hebben, waarin sprake is van leiders en volgers.

In dit artikel wordt echter, gelet op de beschikbare gegevens, slechts, ingegaan op het voorkomen van issue-groepen en tendenzen.

verklaringen voor interne partijverdeeldheid

Er kunnen 4 factoren worden onderscheiden, die de mate van homogeniteit binnen partijen mogelijk beïnvloeden.

1. Interne partijfactoren, waarbij de organisatiegraad van de partij, de grootte van de partij en de aanwezigheid van duidelijke algemeen geaccepteerde politieke leiders van belang worden geacht. Zo kan als algemene hypothese worden gesteld dat een hoge mate van hiërarchische organisatie van of geïnstitutionaliseerd centralisme binnen partijen een negatieve invloed heeft op het ontstaan van interne-partij-groepen. Maar indien zij door andere oorzaken toch ontstaan, moeten zij wel strak georganiseerd zijn, omdat dit de enige mogelijkheid is tot effectief optreden. Naarmate een partij groter is zullen ook sub-groepen ontstaan die zich in aparte organisaties met het beleid bezighouden. Voorbeelden zijn de lokale afdelingen, welke soms kweekplaatsen voor interne-partij-groepen worden genoemd.
De grootte van zowel de partij als van de lokale partijafdelingen houden positief verband met het ontstaan van interne-partij-groepen.
2. Het partijstelsel. Hierbij kan gedacht worden aan het aantal partijen dat in een land bestaat en de relaties tussen die partijen. Het is vooral Zarisky die op deze factoren de nadruk legt.⁹ Volgens hem zal

in een land, waarin één partij voortdurend aan de macht is, in die partij de kans op interne-partij-groepen groot zijn. In een land met weinig alternatieven zouden inhoudelijk georiënteerde partij-groepen vervangen worden door machtsgeoriënteerde.

3. Het kiesstelsel. In een kiesstelsel waar nieuwe partijen niet of nauwelijks van betekenis kunnen worden (bijvoorbeeld in het districtenstelsel, waar partijsplitsing haast automatisch tot electoraal verlies leidt), zullen de tegenstellingen binnen de partijen tot uitdrukking komen.
4. Economische ontwikkeling en de perceptie daarvan. O.a. stelt Raschke dat een conjunctuurstijging ten koste zal gaan van een linkervleugel in een partij.¹⁰ Als de conjunctuur in een dal komt is het verband zwakker. Zowel Raschke als Zarisky stellen echter dat de perceptie van economische ontwikkelingen in dit verband van groter belang is dan de werkelijke ontwikkelingen.

In de hypothesen is niet altijd duidelijk welke vormen van interne-partij-groepen door welke hypothesen worden verklaard.

Van de organisatiegraad van interne-partij-groepen kan verondersteld worden dat zij verklaard wordt uit interne partijfactoren als de mate waarin de partij hiërarchisch gestructureerd is, de aanwezigheid van politieke leiders en andere, vooral door Raschke genoemde factoren. Of een interne partij-groep machts- of inhoudelijk georiënteerd is, wordt volgens Zarisky vooral verklaard uit het type partijsysteem. Ook als de kracht van rivaliserende partijen groot is zal dit, volgens hem, binnen partijen waarschijnlijk leiden tot machtsgeoriënteerdheid, omdat met het oog op de positie van de partij dan vooral het leiderschap ter discussie wordt gesteld.

Het kiesstelsel, het partijsysteem en de ideologie van een politieke partij, verklaren voornamelijk de mate waarin politieke partijen inhoudelijke tegenstellingen kennen. Veel voorkomend is de stelling dat sociaal-democratische partijen meer verdeeld zijn dan liberale. Het is begrijpelijk dat deze twee partijvormen verschillende interne tegenstellingen kennen. In hoeverre dit zich echter uit in verschillende vormen van interne-partij-groepen dient te worden onderzocht.

hypothesen

Bij het analyseren van tendenzen en issue-groepen worden de volgende hypothesen nader onderzocht.

1. Het kiesstelsel van een land (districtenstelsel, evenredige vertegenwoordiging en mengvormen) is bepalend voor het al dan niet voorkomen van interne-partij-groepen.
 - 1a. Het voorkomen van interne-partij-groepen is meer waarschijnlijk in een land dat een districtenstelsel kent dan in een land met evenredige vertegenwoordiging.
 - 1b. Indien een land een kiesstelsel heeft dat een mengvorm is van districtenstelsel en evenredige vertegenwoordiging, is het voorkomen van interne-partij-groepen meer waarschijnlijk naarmate het kiesstelsel het nieuwe c.q. kleine partijen moeilijker maakt een volksvertegenwoordiger af te vaardigen.
2. Het al dan niet voorkomen van interne-partij-groepen wordt bepaald door de ideologie van de politieke partij. Het is waarschijnlijk dat interne-partij-groepen eerder voorkomen in sociaal-democratische dan in christen-democratische partijen en nog minder in liberale partijen.
3. Het al dan niet voorkomen van interne-partij-groepen wordt bepaald door het partijstelsel en de positie van partijen daarin.

het materiaal

Deze hypothesen worden onderzocht met gegevens uit een enquête-onderzoek naar de achtergrond en de meningen van het middenkader in politieke partijen. Dit onderzoek is in 1978/79 gehouden in het kader van een internationaal project, het "European Political Parties Middle Level Elites Project".¹¹ In de landen van de Europese Gemeenschap werden de belangrijkste politieke partijen benaderd en op een partijcongres van die partijen werden enquêtes uitgedeeld aan alle congresgangers. Deze konden tijdens of na het congres ingevuld en weer ingeleverd c.q. teruggezonden worden.

Begin 1982 had dit onderzoek resultaten opgeleverd van partijen in België,

Denemarken, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland. In de enquête is een groot aantal vragen opgenomen dat aan het middenkader van alle partijen in de deelnemende landen is gesteld, het "Common Part", en een aantal dat per land en partij kan verschillen, het "National Part". In dit onderzoek worden alleen vragen uit het Common Part gebruikt.

De gebruikte vragen zijn de volgende:

- A. "Hieronder ziet u een lijst met belangrijke politieke onderwerpen. Wilt u bij elk onderwerp aangeven of u het wel of niet eens bent met de voorgestelde maatregelen? (één antwoord aankruisen).
1. Het bestrijden van de inflatie
 2. Het versnellen van het proces van Europese integratie
 3. Het beperken van de overheids-controle over de particuliere ondernemingen
 4. Het aan vrouwen toestaan zelf over zaken betreffende abortus te beslissen
 5. Het bestrijden van de werkloosheid
 6. Het zich verdedigen tegen supermachten
 7. Het invoeren van de zwaarste straffen tegen terreurdaden
 8. Het ontwikkelen van kernenergie teneinde tegemoet te komen aan onze toekomstige energiebehoefte
 9. Het verscherpen van de controle op de activiteiten van de multinationale ondernemingen
 10. Het leveren van meer inspanningen om het milieu te beschermen
 11. Het ontwikkelen van een beleid gericht op de opheffing van economische verschillen tussen de regio's
 12. Het effectueren van het beginsel van gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen
 13. Het laten stijgen van de militaire uitgaven
 14. Het verkleinen van inkomensverschillen
 15. Het meer rekening houden met onze eigen belangen bij het geven van hulp aan de derde wereld".

De antwoord-kategorieën waren:

- sterk voor
- voor
- geen mening
- tegen
- sterk tegen.

- B. "Onafhankelijk van de te nemen specifieke maatregelen, welke van de bovenstaande onderwerpen beschouwt u als:
- het meest belangrijk: onderwerp nummer ...
 - het op een na meest belangrijk: onderwerp nummer ...
 - het op twee na meest belangrijk: onderwerp nummer ..."

De antwoorden op deze vragen worden nu als variabelen gebruikt om tendenzen en issue-groepen te bepalen. Hieronder wordt in grote lijnen weergegeven hoe dit wordt gedaan.

We gaan uit van de 15 attitude vragen en de drie vragen naar de belangrijkheid van problemen. Met deze gegevens is het mogelijk om, met behulp van een door Niedermayer ontwikkeld meetinstrument ter bepaling van het conflictpotentiaal, voor elke issue te bepalen in hoeverre het in een partij aanleiding kan geven tot conflicten.

Hierbij zijn van belang: het aantal voorstanders, (dat wil zeggen, het percentage respondenten dat "voor" of "sterk voor" een bepaald beleid is), het aantal tegenstanders en het aantal respondenten dat geen mening dan wel geen antwoord geeft.

Tevens is belangrijk hoe groot de afstand is tussen de standpunten van de voor- en tegenstanders en welk percentage van de partijleden in het conflict betrokken is. Eveneens is van belang welke prioriteit de issues krijgen: worden ze het meest belangrijk, het op één na belangrijkste, het op twee na belangrijkste of onbelangrijk gevonden?¹²

Vervolgens is onderzocht in hoeverre er interne-partij-groepen bestaan, die ten aanzien van één issue (issue-groepen) of ten aanzien van meer issues (tendenzen) een van de meerderheid in de partij afwijkend standpunt innemen. Gebruik wordt gemaakt van een zogenoemde cluster-analyse, waarbij de variabelen die een hoog conflictpotentiaal binnen een partij te zien geven als eenheden worden gebruikt. Het doel is een eventuele samenhang in de standpunten ten aanzien van deze issues te kunnen bepalen.¹³ Een dergelijke samenhang duidt dan op de aanwezigheid van tendenzen binnen de betreffende partij.

de onderzochte politieke partijen

Veertien partijen worden vergeleken. Zij komen uit landen met verschillende kiesstelsels. In Nederland geldt het principe van de evenredige vertegenwoordiging, waarbij een partij in de Tweede Kamer komt als zij een aantal stemmen gelijk of meer dan de kiesdeler krijgt. De kiesdeler wordt bepaald door het quotiënt van het aantal uitgebrachte stemmen en het aantal zetels in de Tweede Kamer.

In West-Duitsland geldt een soortgelijk systeem, maar daar wordt een kies-

drempel gehanteerd van vijf procent van de uitgebrachte stemmen. Indien een partij minder dan vijf procent van de stemmen krijgt komt zij niet in de volksvertegenwoordiging. Dit stelsel maakt het voor nieuwe partijen moeilijk een afvaardiging in de volksvertegenwoordiging te krijgen. In Frankrijk geldt een districtenstelsel met meerderheidsbeginsel. Frankrijk is onderverdeeld in een aantal districten, waarvan er enkele meer kandidaten kunnen afvaardigen naar de Nationale Vergadering. Binnen de distrikten geldt het meerderheidsbeginsel. Engeland tenslotte kent een zuiver districtenstelsel met uit elk district 1 afgevaardigde in het House of Commons. Dit stelsel biedt voordelen voor de grotere partijen en alleen regionale partijen hebben daarnaast nog kansen.

Van de Nederlandse partijen zijn vier in dit onderzoek opgenomen: de PvdA, het CDA, D'66 en de VVD.

De verhoudingen in de Nederlandse politiek zijn in de tweede helft van de zestiger jaren ingrijpend gewijzigd. Was er voor die tijd sprake van een verzuilde maatschappij waarin de "elites" de politiek bepaalden op basis van een stabiel electoraat en een passieve achterban, na die tijd werden verkiezingsuitslagen minder voorspelbaar. Er kwamen meer zogenoemde "zwevende kiezers" en de achterban wenste een grotere invloed op het beleid.

In de confessionele partijen - CHU, ARP en KVP - kwam onder druk van een afnemende aanhang een proces van samenwerking op gang. Dit leidde in 1975 tot een Christen-Democratisch Appèl (CDA) met een federatieve vorm. In 1980 volgde de officiële fusie. De drie oorspronkelijke partijen - later ook wel bloedgroepen genoemd - bleven echter een bepalende factor bij o.a. de verdeling van partijfuncties en de vertegenwoordiging op partijcongressen. Politiek inhoudelijk kwamen de verschillen soms overeen met de bloedgroepen, maar vaak niet.

Naast deze bloedgroepen kende het CDA nog verschillende jongerenorganisaties overeenkomstig de oorspronkelijke partijen. Hierbij heeft in de tweede helft van de zeventiger jaren vooral de als progressief bekend staande ARJOS van zich laten horen.

Toch kan niet worden gesteld dat het drie homogene partijen waren die het CDA vormden. Steeds weer bleek dat deze drie afzonderlijk ook interne problemen kenden. Sprekend voorbeeld in de KVP was het uittreden van een

aantal prominenten in 1967, die de PPR oprichtten. In de ARP was tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1972 een 'inbraak' mogelijk, met als gevolg een zeer verdeelde partij en het zich uit de politiek terugtrekken van politieke leiders.

De CHU tenslotte, stond als de meest conservatieve eenheid van het CDA bekend, maar zij heeft zich nooit gekenmerkt als een partij met een strakke stemdiscipline. Het is vaak voorgekomen dat de kamerfractie van deze partij verdeeld stemde en van een homogene eenheid kan wat deze partij betreft niet worden gesproken. Een sprekend voorbeeld was ook het zogenoemde "loyalisme", dat in 1977 ontstond met het kabinet-Van Agt I.

In de sociaal-democratische Partij van de Arbeid zijn de gevolgen van de ontzuiling het best zichtbaar. In de late jaren zestig onstond een interne-partij-groep onder de naam Nieuw Links. Deze beweging zette haar ideeën uiteen in een pamflet "Tien over rood". De doelstelling was onder meer het ontwikkelen van de PvdA tot actie- in plaats van beginselpartij, hetgeen in 1973 formeel werd besloten. De beweging bemande al snel een groot aantal belangrijke partijfuncties en zou het gezicht van de partij steeds meer gaan bepalen. Hiernaast bestonden een groot aantal zgn. 'functionele groepen' als 'De Rooie Vrouwen' en de 'Jonge Socialisten'. In 1970 kende de PvdA een afsplitsing in de vorm van DS'70 als reactie op de toenemende invloed van Nieuw Links. Door deze ontwikkelingen staat de Partij van de Arbeid bekend als Nederlands meest verdeelde partij, wat steeds opnieuw tijdens congressen en in interviews wordt benadrukt. Zowel wat betreft inhoudelijke vraagstukken (bijvoorbeeld bezuinigingen) en politiek-strategische kwesties (coalitievraagstukken) als wanneer het gaat om de positie van de politieke leiders wordt de verdeeldheid benadrukt.

In tegenstelling tot de PvdA staat de zich liberaal noemende VVD bekend als een homogene partij. Het enige issue dat de laatste jaren verdeeldheid binnen de partij te zien gaf was de kwestie van het stemrecht voor in Nederland verblijvende buitenlanders. Van stromingen in termen van sociaal en conservatief liberalisme is echter nauwelijks sprake geweest. Wel komen op gezette tijden ideeën op om in plaats van de in het centrum geplaatste CDA de PvdA als coalitie-partner te nemen.

De VVD heeft haar aanhang in de jaren zeventig verbreed. Kwamen de kiezers

vóór die tijd voornamelijk uit de hogere- en de midden-klassen, in deze jaren kreeg de partij ook meer kiezers uit de lagere sociale klassen. Hoewel dit verschijnsel de verdeeldheid in de VVD had kunnen vergroten, bleef zij voor de buitenwacht een intern homogene partij.

De andere zich liberaal noemende partij die in dit onderzoek is opgenomen is D'66. Deze partij is ontstaan in 1966 met in het begin voornamelijk doelstellingen in de sfeer van staatsrechtelijke hervormingen. Toen vele partijen een aantal van deze doelstellingen overnamen, richtte zij zich op andere zaken. In 1972 werd gekozen voor een samenwerkingsverband met de PvdA en de PPR. Maar al spoedig heerste er verdeeldheid over de vraag in welke vorm deze samenwerking zich zou moeten doorzetten (een federatie of slechts een overleg). Ook werd door sommigen in de partij afwijzend gereageerd op de dominerende rol van de PvdA in de samenwerking. De angst bestond dat dit tot electoraal verlies zou leiden. Dat deze angst niet onterecht was, bleek bij de verkiezingen van 1972. D'66 verloor 5 van de 11 zetels; maar hier tegenover stond dat de partij 1 ministerspost mocht bezetten.

Na de winst in 1977 leek D'66 een meer homogene partij, maar in 1981 veranderde het beeld met het in de publiciteit komen van een groep, die zich R'Appel noemde. Deze wilde een heroriëntatie op de oorspronkelijke doelstellingen.

Van de West-duitse partijen zijn in dit onderzoek de SPD, de FDP, de CDU en de CSU opgenomen.

De sociaal-democratische partij (SPD) staat, net zoals de PvdA in Nederland, als de meest verdeelde partij in West-Duitsland bekend.

Nadat de communistische KPD in 1956 uit het parlement was verdwenen en de SPD de enige partij aan de linkerkant van het politieke spectrum was, haalde in 1959 de rechtervleugel van de partij een belangrijke overwinning met de aanneming van het nieuwe partij-programma in Bad Godesberg. De SPD zou zich meer gaan richten op hervormingen binnen de sociaal-economische orde in plaats van op afschaffing van deze orde. Ten dele gebeurde dit om het imago van klassepartij kwijt te raken en zo meer kiezers te winnen.

In 1978 kent de SPD interne-partij-groepen in de vorm van de Jusos (de jonge socialisten) en de AFA (Arbeitsgemeinschaft für Arbeitnehmerfragen),

die als tegenhanger hiervan werd opgericht.

Naast deze groepen wordt door sommige auteurs de rol van de vakbonden benadrukt.

De liberale FDP staat in West-Duitsland in het centrum van de politiek. Als kleinste van de drie in het parlement vertegenwoordigde partijen is zij de laatste jaren (tot 1982) op nationaal niveau coalitie-partner van de SPD geweest. Op het niveau van de Laender werkte zij echter voor- namelijk samen met de CDU. Interne-partij-groepen zijn de jongeren- en studentenorganisaties. De groepen behoren tot de progressieve kant van de partij, waarvan wel wordt gezegd dat deze in de jaren zeventig steeds sterker is geworden. Dit bleek onder andere uit de toenemende invloed van de Jungdemocraten op programmatisch niveau.

De CDU is de grootste christen-democratische partij. Sinds 1949 was zij tot 1969 voortdurend regeringspartner: na dat jaar was zij tot 1982 alleen nog in de oppositie te vinden. Naast de meer op issues gerichte groepen in de CDU als de vrouwenorganisatie en organisaties op sociaal en economisch terrein, kent de CDU een meer algemeen georiënteerde jongerenorganisatie. De CDU heeft in de West-duitse politiek niet een centrumplaats weten te veroveren, zoals het CDA in Nederland.

De Beierse CSU is nauw met de CDU verbonden en heeft in het verleden evenals die partij nauwelijks met interne-partij-groepen te maken gehad. De tegenstellingen binnen de samenwerking tussen de twee partijen was zelfs vooral een zaak van de leiders (Kohl en Strauss) en verschillen konden worden geregeld door het benadrukken van de politiek die in de Laender werd gevoerd.

Uit Frankrijk zijn 3 partijen in het onderzoek opgenomen. De Rassemblement pour la République (RPR), de Union pour la Démocratie Française (UDF) en de Parti Socialiste Unifié (PSU).

De Gaullistische stroming is sinds 1947 werkzaam geweest onder verschillende partijnamen; sinds 1976 heet deze stroming RPR en heeft zij Chirac als leider. De primaire doelstelling van de Gaullisten was vanaf haar ontstaan altijd: een sterke republiek met een sterke leider. Die leider was lange tijd De Gaulle en na diens dood in 1969, gedurende enkele jaren,

Pompidou.

De partij heeft door haar grote leiders zowel links-als rechts-georiënteerde leden aangetrokken, maar tendenzen en vleugels zijn als zodanig nooit tot uitdrukking gekomen. Wel kende de Gaullistische stroming issue-groepen, die zich vooral richtten op een verandering in de politiek van De Gaulle ten aanzien van de Algerijnse kwestie. Andere inhoudelijke conflicten richtten zich onder andere op de vraag of het primaire streven regeringsverantwoordelijkheid moest zijn dan wel het uitbouwen van de partij tot een massa-organisatie. In de late jaren zeventig waren er meningsverschillen over de samenwerking met de Parti Républicain (PR) en over de wijze waarop die samenwerking geregeld moest worden. Bij de laatste presidentsverkiezingen (1981) waren de problemen met de PR zodanig dat in de tweede ronde geen stemadvies werd gegeven door de politieke leiders. Dit was één van de factoren die een overwinning van Mitterrand, de leider van het linkse blok, tot gevolg hadden.

Van het linkse blok is in dit onderzoek door het ontbreken van gegevens de grote Parti Socialiste niet opgenomen, maar wel haar kleine zusterpartij ter linkerzijde, de Parti Socialiste Unifié. Dit is een partij waarin verscheidene kleine linkse partijen zijn gefuseerd.

De derde 'partij' is de UDF. Deze is in 1978 ontstaan uit drie partijen om binnen het rechtse blok een tegenwicht te vormen voor de RPR, met welke partij ze vanaf 1973 had samengewerkt. De drie partijen, die zich met behoud van hun eigen identiteit in dit blok aansloten, waren: de 'Parti Républicain', het 'Centre des Démocrates Sociaux' en de 'Parti Radical-Socialiste'.

De christen-democraten hadden zich graag in het centrum van de coalitie gezien, maar hun beweging bleek te klein om een belangrijke rol te spelen. Sindsdien volgde zij de lijn zoals die door de leider van de coalitie, Giscard d'Estaing, werd uitgezet.

De PR had in deze coalitie de belangrijkste plaats, maar was voor het ontstaan van de coalitie al een verdeelde partij.

Drie Britse partijen zijn op de aanwezigheid van interne-partij-groepen onderzocht: de Labour Party, de Liberal Party en de Conservative and Unionist Party (Conservatives).

De sociaal-democratische Labour Party was tot voor kort een verzamelplaats

voor alle linkse groeperingen. Gedeeltelijk vond dit haar oorzaak in het Engelse kiesstelsel, dat het vrijwel onmogelijk maakt voor kleine partijen om in het parlement een vertegenwoordiger te krijgen. Sinds 1981 heeft de partij echter een concurrent in de vorm van de SDP (Social Democratic Party), waarin een aantal ex-Labour politici zich hebben verenigd. In 1978 (het jaar van de gehouden enquêtes) was de SDP er nog niet, maar het is te verwachten dat de tegenstellingen binnen Labour toen al aanwezig waren.

Vooraf de rol van de vakbonden is van belang bij de interne-partij-groepen in de Labour Party. Al sinds haar ontstaan zijn de vakbonden sterk in de partij vertegenwoordigd. Zij hebben zitting in veel partij-comités en hebben grote invloed op de kandidaatstelling van parlements-leden. Labour kent ook als enige van de hier onderzochte partijen zogenoemde directe (10%) en indirecte (90%) leden. Laatstgenoemde zijn leden die, omdat ze lid zijn van de vakbond, automatisch lid zijn van de partij.

Rose heeft met betrekking tot de aanwezigheid van interne-partij-groepen in Britse partijen het onderscheid 'facties' en 'tendenzen' geïntroduceerd. Hij stelde dat in de Labour Party vooral facties voorkomen, omdat de Labour Party een sterke linker vleugel zou hebben, die verbonden is met de vakbonden (in onze termen is een dergelijke factie een 'vleugel'). Bij de Conservatives zou het vooral gaan om ongeorganiseerde 'stable sets of attitudes' en die noemt Rose tendenzen.

Dat de vakbonden in de Labour Party een belangrijke rol spelen werd onder meer duidelijk bij de standpuntbepaling over het al dan niet toetreden tot de Europese Gemeenschappen, bij het vraagstuk van nationalisering en bij dat van de overheidsinvesteringen. Volgens Cyr¹⁴ is de invloed van de vakbonden vooral groot op de links-georiënteerde partijleden. Er is volgens hem niet sprake van een rechtervleugel. Berrington heeft gewezen op het toenemend belang van issue-groepen, vooral ten aanzien van het vraagstuk van de EG.¹⁵

Van de volgende interne-partij-groepen is bekend dat ze in 1978 in Labour actief waren: de "Tribune Group" onder leiding van Michael Foot vormt een linkervleugel. Deze groep heeft een eigen tijdschrift en bestaat al sinds 1965. Tweede is "The Manifesto Group", welke als reactie op de eerstgenoemde is opgericht. Zij kent weinig aanhangers. Derde hier te noemen groep is de "Campaign for Labour Victory", opgericht in 1977 met

een meer gematigd standpunt. Laatste is de "Social Democratic Alliance", welke een rechtervleugel wordt genoemd en eveneens de invloed van de Tribune Group wil terugdringen. Zij werd in 1976 opgericht.

De Liberal Party is een zeer oude partij met een tot voor kort steeds afnemend aantal parlamentszetels. Oorzaak hiervan is het districtenstelsel, dat de Liberals belette hun grote aanhang van \pm 18% volledig in parlamentszetels om te zetten.

Wat betreft de verdeeldheid binnen de partij wordt wel gesproken van een groep die een meer traditioneel liberalisme met een "laissez faire"-politiek aanhangt en een groep die een meer gematigd liberalisme voorstaat met minder conservatieve ideeën.

Deze tweede richting zou vooral bestaan uit jongeren. Ook de positie van de Liberals in het partij-systeem kan interne tegenstellingen duidelijk maken, want ze kan indien nodig zowel de Labour Party als de Conservatives steunen. Zo steunden ze tot 1960 de Conservatives, maar na die tijd hoofdzakelijk de Labour Party. In 1981 gingen zij zelfs samenwerken met de meer behoudende groep uit Labour, de SDP, en wisten hiermee electoraal succes te behalen.

De laatste te onderzoeken partij is de Conservative (and Unionist) Party. Hoewel deze partij de laatste jaren opener en minder hiërarchisch georganiseerd is, wordt door sommige auteurs gesteld dat de verdeeldheid van de partij in facties c.q. vleugels juist verhinderd kon worden door de centrale positie die partijleiders innemen.

In navolging van het ontstaan van een linkervleugel in de Labour Party is hier een soort rechtervleugel opgericht, de "Monday Club". Zij heeft als doel conservatieve principes verder toe te passen en een tegenwicht te vormen voor de 'Bow Group', welke meer links in de partij staat en in 1951 was opgericht met het doel de Conservative Party een meer liberaal imago te geven.

Andere groepen binnen de Conservative Party zijn de Tory Reform Group, een groep die meer overheidsinvloed op particuliere ondernemingen wenst, en de Selsdon Group, welke in 1973 werd opgericht uit onvrede met het beleid van Edward Heath en als doelstellingen heeft: ontmanteling van de verzorgingsstaat en denationalisatie.

De meeste auteurs zijn het er over eens dat in de Conservative Party

eerder sprake is van issue-groepen dan van tendenzen, omdat de verschillende groepen zich veelal richten op aparte beleidsterreinen. De Conservative Party is ook niet, zoals de Labour Party, direct verbonden met maatschappelijke organisaties.

Bovenstaand overzicht dient vanzelfsprekend niet te worden gezien als een volledige beschrijving van de genoemde partijen. Een dergelijke opzet is binnen dit kader niet mogelijk.¹⁶

Ingegaan is voornamelijk op verdeeldheid in de top van politieke partijen en de rol van officiële partij-organisaties binnen de partij. In ons onderzoek staat de positie van een deel van de achterban, het zogenoemde middenkader, centraal. Dit middenkader is geoperationaliseerd als de afgevaardigden op de geënquêteerde partijcongressen. Wat zal blijken is dat de resultaten van dit onderzoek verschillen van de hierboven gegeven informatie. Verdeeldheid in de top van een partij en tussen partij-organisaties hoeft blijkbaar niet overeen te komen met de aanwezigheid van tendenzen of issue-groepen.

de posities en verdeeldheid van het kader

Hoe staat het middenkader van deze partijen ten opzichte van de genoemde beleidskwesties? In tabel 1 staan hierover de gegevens.

Opvallend is allereerst dat de meeste politieke partijen het eens zijn over problemen op internationaal en regionaal nivo. De issues waar dit voor geldt zijn: het versnellen van het proces van Europese integratie, het opbouwen van een eigen verdediging tegen de supermachten, meer controle op multi-nationale ondernemingen en het verkleinen van regionale verschillen.

Hiernaast zijn alle partijen het er in meerderheid over eens dat het principe van de gelijkheid van man en vrouw moet gelden.

Uitzonderingen zijn bij het issue van de Europese integratie de Franse PSU, die hier tegen is en de Franse RPR en de Engelse Labour Party, waar het middenkader over dit issue verdeeld is.

Het issue van de verkleining van regionale verschillen geeft alleen bij de VVD en de Conservatives verdeeldheid te zien.

Een aantal issues differentieert naar partijen met een onderscheiden

achterliggende ideologie. Zo wordt door alle partijen - behalve de confessionele CDA, CDU en CSU - gesteld dat de vrouw het recht heeft zelf over een eventuele abortus te beslissen.

Het issue van de nivellering van inkomens geeft aan de ene kant de sociaal-democratische partijen te zien. Zij zijn daar voor. De Conservatives zijn hier tegen en de andere niet sociaal-democratische partijen zijn over dit issue verdeeld. (D'66 schaart zich, wat betreft dit issue onder de sociaal-democratische partijen.)

Ook het issue over het verminderen van de overheidscontrole op particuliere ondernemingen leidt tot een dergelijke differentiatie. De sociaal-democratische partijen en D'66 zijn hier tegen, terwijl de andere partijen in meerderheid voor een dergelijk beleid zijn.

Bij het vraagstuk of de militaire uitgaven moeten stijgen en of terroristen strenger moeten worden gestraft zien we, met uitzondering van de VVD, de sociaal-democratische partijen en de liberale partijen een in meerderheid gelijkkluidend standpunt innemen.¹⁷

Het vraagstuk van de kernenergie differentieert sterk tussen de partijen. Alleen de PSU is in overgrote meerderheid tegen de ontwikkeling hiervan. Bij de PvdA, D'66 en Liberals is een meerderheid tegen, maar het issue geeft hier een groot conflict-potentiaal. De meer behoudende partijen als VVD, Conservatives, CDU, CSU en RPR zijn in overgrote meerderheid voor de ontwikkeling van kernenergie.

Een ander issue, waarbij de behoudende partijen tegenover de andere staan, is het vraagstuk of meer rekening gehouden moet worden met de eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp. Wel geeft dit issue in alle partijen - behalve de PvdA - verdeeldheid te zien.

Een groot conflict-potentiaal biedt ook het dilemma inflatie/werkloosheidsbestrijding. De PvdA, SPD en PSU geven in grote meerderheid prioriteit aan de werkloosheidsbestrijding. Een minder grote meerderheid in D'66, CDA, RPR en UDF vindt het zelfde. Alleen de VVD, CDU en CSU geven prioriteit aan inflatiebestrijding. (Van de Engelse partijen kon dit slecht bepaald worden, omdat hier alleen naar het meest belangrijke issue was gevraagd.)

Zo is uit bovenstaande gegevens te zien dat niet alle issues tussen de partijen differentiëren. Deze issues zijn hier opgenomen omdat zij wel

Tabel 1. De attitudes van het middenkader

	CDA	VVD	PvdA	D'66	SPD	FDP	CDU	CSU	UDF	RPR	PSU	LAB	LIB	CONS
Toepassen van principe gelijkheid man en vrouw	90* 4	95 2	99 0	98 1	98 1	92 1	87 2	79 6	83 8	86 6	100 0	97 2	94 3	57 19
Verkleinen van regionale verschillen	86 3	67 13	94 2	77 8	97 1	85 4	93 2	93 2	91 2	92 1	99 0	96 1	87 3	65 14
Eigen verdediging op- bouwen tegen supermachten	87 6	90 4	62 18	68 13	94 2	90 2	97 1	98 1	85 5	97 1	96 1	75 10	79 8	95 1
Versnellen van de Euro- pese integratie	84 7	88 2	63 19	83 7	100 0	96 2	99 0	97 1	97 1	44 50	5 88	27 61	87 6	67 22
Toename van militaire uitgaven	35 40	71 11	1 95	7 74	8 80	14 67	72 13	76 13	57 33	80 8	99 1	10 83	21 60	96 2
Meer controle op multi- nationale ondernemingen	71 14	33 49	99 0	83 4	96 2	78 13	61 21	73 12	75 14	93 2	99 1	99 0	82 8	47 31
Verminderen overheids- controle op partic. ond.	48 38	86 6	8 91	27 58	8 90	50 40	83 10	72 16	77 16	73 18	4 95	8 90	61 26	96 3
Verkleinen van inkomens- verschillen	72 19	23 63	99 0	82 9	94 2	45 39	49 35	52 30	72 21	84 10	100 0	92 4	62 21	17 67
Ontwikkelen van kern- energie	68 17	87 2	17 76	37 48	54 37	64 33	94 3	98 1	79 16	99 0	7 93	53 35	42 48	92 3
Vrouwen zelf laten be- slissen over een abortus	25 69	78 13	97 2	94 4	97 2	93 5	23 71	19 76	51 35	53 36	95 4	74 20	66 21	43 33
Strengere straffen voor terroristen	64 26	81 14	24 68	29 56	43 47	30 61	86 9	91 4	95 2	99 0	23 56	44 45	58 32	95 4
Rekening houden met eigen belangen bij ontwik. hulp	24 68	53 36	8 89	14 78	23 72	22 67	57 31	57 29	61 28	62 29	39 58	24 70	19 71	69 16
Dilemma inflatie/werkloos- heidsbestrijding	32** 49	45 43	11 52	22 46	11 74	41 35	54 9	54 20	44 45	31 58	4 63	-- --	-- --	-- --

* Te lezen als: 90% van de ondervraagde CDA-leden was 'voor' of 'sterk voor' het toepassen van het principe van gelijkheid van man en vrouw. 4% was hier 'tegen' of 'sterk tegen'

** Te lezen als: 32% van de ondervraagde CDA-leden vindt inflatiebestrijding belangrijker dan werkloosheidsbestrijding. 49% vindt werkloosheidsbestrijding belangrijker

Tabel 2. Het conflict-potentiaal van issues binnen partijen

	CDA	VVD	PvdA	D'66	SPD	FDP	CDU	CSU	UDF	RPR	PSU	LAB	LIB	CONS
Toepassen van principe gelijkheid man en vrouw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.44
Verkleinen van regionale verschillen	-	.41*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.42
Eigen verdediging op- bouwen tegen supermachten	-	-	.46	.41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Versnellen van de Euro- pese integratie	-	-	.45	-	-	-	-	-	-	.58	-	.52	-	.48
Toename van militaire uitgaven	.50	-	-	-	-	.44	.41	.43	.48	-	-	-	.44	-
Meer controle op multi- nationale ondernemingen	.43	.55	-	-	-	.43	.44	.42	.43	-	-	-	-	.49
Verminderen overheids- controle op partic. ond.	.54	-	-	.49	-	.57	-	.44	.55	.47	-	-	.50	-
Verkleinen van inkomens- verschillen	.46	.47	-	-	-	.55	.50	.48	.45	-	-	-	.46	.45
Ontwikkelen van kern- energie	.47	-	.48	.57	.55	.63	-	-	.50	-	-	.58	.60	-
Vrouwen zelf laten be- slissen over een abortus	.52	.50	-	-	-	-	.58	.50	.60	.58	-	.50	.51	.55
Strengere straffen voor terroristen	.51	.49	.53	.52	.57	.56	-	-	-	-	.41	.59	.56	-
Rekening houden met eigen belangen bij ontwik. hulp	.52	.55	-	-	.49	.48	.50	.51	.50	.48	.57	.50	.49	.46
Dilemma inflatie/werkloos- heidsbestrijding	.66	.79	.59	.66	.66	.71	-	.67	.83	.32	-	?	?	?

* Te lezen als: Het issue van de verkleining van regionale verschillen levert in de VVD een conflict-potentiaal op van .41 (zie formule noot 12)

binnen een aantal partijen verdeeldheid zaaien. In tabel 2 staat het conflict-potentiaal dat de issues in de verschillende partijen te zien geven. Hierbij wordt opgemerkt dat dit nog niets hoeft te zeggen over het werkelijk voorkomen van issue-groepen of tendenzen.

Te zien is dat het CDA over de meeste issues een verdeeld kader kent (9 van de 13 issues). Het wordt wat dit betreft direct gevolgd door de FDP, de UDF, de Liberals, de Conservatives, de VVD en de CSU. Wat deze partijen gemeenschappelijk hebben naast deze interne verdeeldheid en wat misschien als verklarende factor kan worden gezien, is de plaats die zij innemen in de nationale politiek van het land waarin zij werkzaam zijn.

Het zijn òfwel partijen die ten tijde van dit onderzoek - 1978/9 - regeringspartijen waren, òfwel zich door hun strategie in het centrum van de politiek bevonden, omdat zij zowel met meer behoudende als met meer vooruitstrevende partijen zouden kunnen samenwerken. Op het eerste gezicht lijkt de CSU een uitzondering te zijn, omdat deze partij niet in het centrum van het politieke spectrum staat en wel ten aanzien van meer van de helft van de issues een verdeeld kader kent. De CSU is echter een partij die alleen optreedt in Beieren; in deze deelstaat is zij wel steeds de regeringspartij geweest.

Uitzondering is de SPD. Dit is een partij die wel ten tijde van het onderzoek regeringspartner was, maar toch ten aanzien van deze issues een weinig verdeeld kader kent.

Als we onderzoeken welke issues in welke partijen een groot conflict-potentiaal te zien geven stellen we het volgende vast: het CDA, de FDP en de Liberals hebben een groot aantal dezelfde issues, waarop zij zijn verdeeld.

Andere overeenkomsten zien we bij de VVD en de Conservatives, waarbij opgemerkt moet worden dat het principe van gelijkheid van man en vrouw alleen bij de Conservatives en de kwestie van het strenger straffen van terroristen alleen bij de VVD een verdeeld kader te zien geeft.

Ook de issues waarover PvdA, SPD en D'66 intern verdeeld zijn komen voor een groot deel overeen. Dit zelfde geldt voor CDU, CSU en UDF.

Twee factoren lijken van invloed op de resultaten: de positie van de partij in het partijstelsel en de achterliggende ideologie van de partij.

Hierbij geldt dat de dominante attitudes vooral verklaard worden uit de ideologie en de mate van verdeeldheid uit de positie van de partij in het partijstelsel. De verdeeldheid over een issue kan echter niet los worden gezien van de in een partij geldende dominante positie t.o.v. dat issue. Zo kan een issue bij twee partijen een groot conflict-potentiaal opleveren terwijl de posities van de meerderheden tegengesteld zijn. Dit zien we bijvoorbeeld bij de VVD en de CSU. Het issue van de controle op multi-nationale bedrijven geeft in beide partijen een hoog conflict-potentiaal. Beide partijen zijn dus verdeeld over de vraag of er meer controle op multi-nationale bedrijven moet komen. Als we echter kijken naar de meerderheids- en minderheidsposities zien we dat de VVD in meerderheid tegen en de CSU in meerderheid voor controle is.

resultaten: issue-groepen en tendenzen

Met behulp van een clusteranalyse is onderzocht in hoeverre binnen partijen sprake is van issue-groepen en/of van tendenzen.

In tabel 3 staat de technische 'fout' bij clustering van de middenkaderleden bij fusie van tien clusters en de toename van de 'fout' bij het fuseren daarvan tot uiteindelijk één cluster. Een streep in de tabel geeft aan waar bij de betreffende partij de grens voor het aantal interne-partij-groepen getrokken is.

Een cluster wordt gezien als een issue-groep indien de leden ervan een van de meerderheid afwijkend standpunt hebben ten aanzien van één en niet meer dan één issue.

Een cluster wordt gezien als een tendens als het cluster gevormd wordt rond meer dan één issue. Het overgrote deel van dat cluster neemt ten aanzien van meer issues een van de meerderheid afwijkend standpunt in.

Een cluster wordt niet als een interne-partij-groep gezien, maar als een "meerderheidsgroep", indien de partijleden die door de clusteranalyse in dat cluster zijn geplaatst ten aanzien van alle issues in meerderheid een standpunt innemen dat, gezien de standpunten van alle partijleden, steeds een meerderheidsstandpunt is.

Omdat in de vorige paragraaf al op de meerderheidsstandpunten is ingegaan (tabel 1) worden "meerderheidsgroepen" in het volgende buiten beschouwing gelaten.

Tabel 3. De toename van de 'fout' bij fusie van clusters (genormeerd)

	CDA	VVD	PvdA	D'66	SPD	FDP	CDU	CSU	UDF	RPR	PSU	LAB	LIB	CONS
E 10 clusters	25.5	20.4	4.4	15.9	1.8	21.9	16.1	16.0	22.5	15.0 ^a	0	11.0	19.1	14.0
E 9 clusters	1.6	1.8	1.0	2.0	1.2	1.6	1.7	1.3	1.5	2.0 ^b	0	1.7	1.6	1.6
E 8 clusters	1.7	1.9	1.3	2.5	1.3	1.7	1.7	1.7	1.6	2.1	0	2.9	1.7	2.0
E 7 clusters	1.7	2.8	1.5	2.7	2.2	1.8	2.3	1.9	1.9	2.7	0	3.1	2.0	2.2
E 6 clusters	1.9	3.2	<u>2.1</u>	3.5	3.1	2.3	3.0	2.4	2.2	2.8	0	3.5	3.0	2.4
E 5 clusters	2.0	<u>3.2</u>	5.3	3.6	3.5	2.6	<u>3.5</u>	3.1	<u>2.8</u>	2.9	0	3.8	3.4	3.2
E 4 clusters	2.4	4.0	5.4	4.1	<u>6.0</u>	2.9	4.9	<u>3.1</u>	3.6	3.7	0	<u>5.2</u>	4.5	<u>4.2</u>
E 3 clusters	<u>3.2</u>	4.6	5.8	<u>4.2</u>	8.8	<u>3.1</u>	6.4	4.1	4.0	<u>4.0</u>	<u>6.7</u>	6.7	<u>4.6</u>	5.6
E 2 clusters	4.5	5.1	6.3	6.7	9.0	4.5	7.4	4.3	4.1	6.1	17.9	8.7	5.7	6.8
E 1 cluster	8.6	7.2	9.0	8.5	17.5	11.6	10.5	7.0	5.0	6.8	27.4	10.9	8.0	8.4
Totale 'fout'	53.0	54.2	42.1	53.6	54.4	54.0	58.3	44.8	49.2	52.0	52.0	57.5	53.5	50.4

ad a) Deze tabel te lezen als: de 'fout' bij clustering van partij-leden van de RPR tot 10 clusters op basis van hun mening ten aanzien van politieke problemen die in die partij een hoog conflict-potentiaal hebben is gelijk aan 15.0

ad b) De toename van de 'fout' bij fusie van 10 tot 9 clusters is 2.0

Een overzicht van de grootte van de "meerderheidsgroepen", de tendenzen en issue-groepen staat in tabel 4. Hierop wordt landsgewijs ingegaan en wel zodanig dat de nummering van de issue-groepen in de tekst correspondeert met die in tabel 4.

De Nederlandse partijen

Bij het CDA zijn twee tendenzen gevonden. Een progressieve tendens, die voor het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw bij een abortus is, voor meer controle op multi-nationale bedrijven, tegen de toename van militaire uitgaven en voor het nivelleren van inkomens.

De tweede tendens kan conservatief genoemd worden, omdat de leden hiervan voor de toename van militaire uitgaven zijn, voor het ontwikkelen van kernenergie en voor strengere straffen voor terroristen.

Bij de VVD zijn vier issue-groepen onderscheiden. De eerste issue-groep is gevormd rond het dilemma of prioriteit gegeven moet worden aan inflatie- dan wel aan werkloosheidsbestrijding. Deze groep geeft de voorkeur aan werkloosheidsbestrijding.

De tweede issue-groep is in tegenstelling tot de meerderheid tegen een beleid gericht op het verkleinen van regionale verschillen.

De derde issue-groep is in tegenstelling tot de meerderheid in de partij voor inkomensnivellering.

De vierde groep is voor meer controle op multi-nationale ondernemingen.

Bij de PvdA zijn vijf issue-groepen gevonden. De eerste groep onderscheidt zich door het feit dat alle leden vóór het ontwikkelen van kernenergie zijn in tegenstelling tot de partijlijn.

De tweede groep onderscheidt zich doordat alle leden hiervan tegen een eigen verdediging tegen de supermachten zijn en verder de partijlijn volgen.

De derde groep heeft alleen een van de meerderheid afwijkend standpunt op het gebied van het strenger straffen van terroristen, waar deze groep voor is.

De vierde groep onderscheidt zich op het vraagstuk of het proces van Europese integratie versneld moet worden. Zij is hier tegen.

De vijfde groep geeft in tegenstelling tot de meerderheid van de partij een hogere prioriteit aan inflatiebestrijding in plaats van aan werkloosheidsbestrijding.

Tabel 4. De grootte van de interne-partij-groepen

	progressieve tendens	conservatieve tendens	eerste issue-groep	tweede issue-groep	derde issue-groep	vierde issue-groep	vijfde issue-groep	"meerderheidsgroep"	onbenoembaar	totaal
CDA	19.8*	34	-	-	-	-	-	46.2	-	100
VVD	-	-	24	19.8	18.6	16.1	-	24.6	-	100
PvdA	-	-	14	14	13	12	11	36	-	100
D'66	-	34.5	21.4	-	-	-	-	44.1	-	100
SPD	-	27	24	24.5	-	-	-	24.5	-	100
FDP	33.1	23.6	-	-	-	-	-	43.3	-	100
CDU	-	-	23.9	16.6	16.6	16.6	-	30.3	-	100
CSU	-	-	12.4	21.7	29.6	-	-	36.2	-	100
PSU	-	-	18.5	21.5	-	-	-	61	-	100
RPR	40.2	-	27	-	-	-	-	32.8	-	100
UDF	-	-	19.7	13.5	12.8	-	-	19	35	100
Labour	-	-	25.5	30.4	24.9	30.6	-	31.7	-	100
Liber.	27.8	24.2	-	-	-	-	-	48	-	100
Conserv.	-	-	19	19	14.3	-	-	46.3	-	100

* Te lezen als: het CDA kent een progressieve tendens, met een aanhang van 19.8% van de ondervraagde partijleden

Bij D'66 is een tendens en een issue-groep gevonden. De issue-groep onderscheidt zich op het punt van de kernenergie. De leden van deze groep zijn voor het ontwikkelen hiervan.

De D'66-leden die tot de tendens behoren vinden dat de overheidscontrole op particuliere ondernemingen moet afnemen, er strenger gestraft moet worden en dat aan inflatiebestrijding een hogere prioriteit moet worden gegeven dan aan werkloosheidsbestrijding. Gesproken kan worden van een conservatieve tendens.

De West-duitsse partijen

In de SPD kunnen drie groepen worden onderscheiden: twee issue-groepen en een tendens. Een van de eerste is in tegenstelling tot de meerderheid voor strengere straffen voor terroristen. De andere issue-groep is in tegenstelling tot de meerderheid tegen de ontwikkeling van kernenergie. Als laatste kan een conservatieve tendens worden onderscheiden. Deze wordt conservatief genoemd, omdat zij voor strengere straffen voor terroristen is, voor het meer rekening houden met eigen belangen bij ontwikkelingshulp en inflatiebestrijding van groter belang vindt dan werkloosheidsbestrijding.

In de FDP kunnen twee tendenzen worden onderscheiden. Een tendens wordt progressief genoemd, omdat de leden hiervan tegen het reduceren van overheidscontrole op particuliere ondernemingen zijn, tegen het ontwikkelen van kernenergie, aan werkloosheidsbestrijding een hogere prioriteit toekennen dan aan inflatiebestrijding, tegen strengere straffen voor terroristen en tegen de stijging van militaire uitgaven zijn. De tweede tendens kan conservatief worden genoemd, omdat zij voor het meer rekening houden met eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp is, voor strengere straffen voor terroristen, tegen inkomensnivellering, voor het reduceren van overheidscontrole op particuliere ondernemingen en tegen controle op multi-nationale ondernemingen.

In de CDU worden vier issue-groepen onderscheiden. De eerste kenmerkt zich doordat zij tegen het nivelleren van inkomens is.

De tweede issue-groep is in tegenstelling tot de partijlijn voor het zelfbeslissingsrecht van vrouwen bij een abortus.

De derde is tegen het rekening houden met eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp.

De laatste is tegen de verhoging van militaire uitgaven.

De CSU kent drie issue-groepen. Het eerste is voor het toestaan aan vrouwen zelf over een abortus te beslissen.

De tweede issue-groep is tegen het rekening houden met de eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp en de derde is in tegenstelling tot de meerderheid in de partij tegen verdere inkomensnivellering.

De Franse partijen

Bij de PSU is het resultaat bij drie clusters onderzocht. Hierbij zijn twee issue-groepen (de derde is een meerderheidsgroep).

De eerste is gericht op de vraag of terroristen strenger gestraft moeten worden. Deze groep is daar voor.

De tweede issue-groep is in tegenstelling tot de meerderheid in de partij voor het meer rekening houden met de eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp.

Bij de RPR zijn onderscheiden: een issue-groep rond het dilemma werkloosheid/inflatiebestrijding en één tendens, die aan werkloosheidsbestrijding prioriteit geeft boven inflatiebestrijding, tegen het rekening houden met eigen belangen bij ontwikkelingshulp is en vóór het versnellen van het proces van Europese integratie.

In de UDF kunnen op grond van de toename in de "fout" bij verdere fusie van clusters (zie tabel 3) vijf clusters worden onderscheiden.

Hiervan worden drie als issue-groep gezien en er is één cluster dat niet als tendens, issue-groep of meerderheidsgroep kan worden gekarakteriseerd. Deze laatste bestaat uit partijleden, waarvan 62,2% aan inflatiebestrijding een hogere prioriteit geeft dan aan werkloosheidsbestrijding, 49,2% tegen het toestaan aan vrouwen zelf over een abortus te beslissen en 42,2% tegen het rekening houden met de eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp is.

De eerste issue-groep is tegen de toename van de militaire uitgaven. De tweede is tegen verdere inkomensnivellering en de derde issue-groep is

tegen het reduceren van overheidscontrole op particuliere ondernemingen.

De Engelse partijen

Bij de sociaal-democratische Labour Party zijn vier issue-groepen gevonden. De eerste is in tegenstelling tot de meerderheid tegen het ontwikkelen van kernenergie.

De tweede issue-groep is tegen versnelling van het proces van Europese integratie.

De derde issue-groep is voor strengere straffen voor terroristen en de vierde kenmerkt zich doordat alle leden er tegen zijn dat vrouwen zelf beslissen bij een abortus.

Bij de Liberals worden twee tendenzen onderscheiden. Hierbij is een progressieve tendens, die zo kan worden genoemd omdat zij vóór het zelfbepalingsrecht van de vrouw bij een abortus is, vóór inkomensnivellering en tegen het rekening houden met het eigen belang bij het geven van ontwikkelingshulp.

De tweede tendens kan conservatief worden genoemd, omdat zij vóór het rekening houden met eigen belangen bij het geven van ontwikkelingshulp is, vóór kernenergie, vóór de toename van militaire uitgaven, tegen abortus en vóór strengere straffen voor terroristen.

Bij de Conservative Party is het resultaat bij vier clusters onderzocht. Hier werden drie issue-groepen gevonden. De eerste is tegen het toestaan aan vrouwen zelf over een abortus te beslissen.

De tweede issue-groep is tegen het principe van gelijkheid van mannen en vrouwen en de derde is in tegenstelling tot de meerderheid in de partij tegen het versnellen van het proces van Europese integratie.

conclusies

Nu duidelijk is geworden in welke partijen tendenzen en issue-groepen voorkomen, is het de vraag of het mogelijk is hiermee conclusies te trekken ten aanzien van eerder gegeven verklaringen voor deze vormen van interne-partij-groepen. Hierbij dient opgemerkt dat eventuele conclusies een voorlopig karakter hebben.

Het materiaal vertoont namelijk een aantal problemen. Genoemd kunnen worden de non-respons, het jaar waarin de enquêtes zijn gehouden en de verschillen in inhoud van congressen.¹⁸

Desalniettemin volgen in deze paragraaf een paar opmerkingen over de houdbaarheid van hypothesen en theorieën die het bestaan van interne-partij-groepen verklaren.

De mate van homogeniteit binnen partijen kan worden gemeten aan de hand van vier indicatoren. Dit zijn de volgende:

1. Het aantal issues, dat in een partij een groot conflict-potentiaal oplevert. Hoe meer issues er binnen een partij een hoog conflict-potentiaal geven, des te meer kan die partij als verdeeld worden gezien.

Gebleken is dat het aantal issues, waarover sterke verdeeldheid bestaat, afhankelijk is van de plaats die partijen innemen in het politieke systeem. Het middenkader van partijen in het centrum is volgens deze gegevens over meer zaken verdeeld dan het middenkader van partijen die niet in het centrum staan.

2. De som van alle toenames in de "clusterfout" is eveneens een indicatie voor de mate waarin een politieke partij is verdeeld. De politieke partij wordt hierbij beschouwd als een eenheid en onderzocht wordt hoe groot de "clusterfout" is als alle leden in één cluster (= de partij) worden geplaatst. Hierbij zijn de verschillen relatief gering. De PvdA, de CSU en de UDF behoren volgens dit criterium tot de minst verdeelde partijen, de CDU en de Labour Party tot de meest verdeelde. Een verklaring hiervoor is niet gevonden. Wel valt een algemener verband aan te wijzen. Dit is het zogenoemde landeneffect. Als we de partijen in elk land bekijken en de gemiddelde totale "fout" binnen die landen berekenen is te zien dat de verdeeldheid binnen partijen groter is, als zij uit een land afkomstig zijn, waar partijsplitsing onwaarschijnlijker is. Het kiesstelsel kan het voor nieuwe partijen eenvoudiger of moeilijker maken om in de volksvertegenwoordiging gerepresenteerd te worden. Als het voor nieuwe partijen moeilijk is, maakt dit partijsplitsing onwaarschijnlijk en tegenstellingen binnen partijen zullen dan groter zijn.

Maar het verband is zeer zwak. De verschillen binnen de onderscheiden landen zijn groter dan de verschillen tussen de landen en daarom kan dit

verband slechts als een zwakke indicator worden gezien van de hypothese dat het kiesstelsel van invloed is op de mate waarin politieke partijen zijn verdeeld.

3. De afstand tussen de interne-partij-groepen. Deze afstand wordt gegeven door het verschil tussen de "fout" in de clusters en de totale "fout". Als dit verschil groter is kan geconcludeerd worden dat de verdeeldheid ernstiger is.

Het beeld dat met betrekking tot deze indicatie gegeven kan worden is eveneens uit tabel 3 af te leiden. Hier richten wij ons alleen op de issue-groepen. De afstand daartussen is in sociaal-democratische partijen groter dan in de andere partijen. Volgens dit criterium zijn van de partijen die geen tendenzen kennen de sociaal-democratische relatief de meest verdeelde. (De partijen met tendenzen zijn buiten beschouwing gelaten, omdat het niet reëel lijkt twee verschillende interne-partij-groepen op dit criterium te vergelijken.)

4. De vorm van de interne-partij-groepen. Tendensen lijken op grotere verdeeldheid te wijzen dan issue-groepen.

De resultaten van dit onderzoek wijzen er op dat de verklaring voor vorm en voorkomen van interne-partij-groepen moet worden gezocht in de verhouding tussen partijen binnen een land.

Gegevens in de vorige paragraaf wijzen er op dat partijen die zich aan de zijkant van het politieke veld bevinden alleen issue-groepen kennen, terwijl partijen die zich in het centrum bevinden - CDA, FDP, Liberals - tendenzen kennen.

Partijen aan weerskanten van het politieke centrum, maar daar niet te ver van verwijderd, kennen een tendens die naar het centrum toe en een issue-groep die van het centrum af gericht is. (D'66, SPD, RPR.)

De verklaring hiervoor is kort en ligt voor de hand. Centruumpartijen hebben als ze een coalitie willen sluiten de mogelijkheid om te kiezen tussen een rechtse en linkse coalitie. Zij zullen dan ook een aanhang aantrekken waarvan een deel voor de rechtse en een deel voor de linkse coalitie is. Zij zitten als het ware op de wip tussen conservatieve en progressieve partijen. Dat hierdoor een verdeeld kader ontstaat is een waarschijnlijk onbedoeld en soms ernstig gevolg.

Bij de partijen die, politiek-technisch gezien, wel buiten, maar niet ver

buiten het centrum liggen (D'66, SPD, RPR) wordt de verklaring ook gezocht in de mogelijkheid tot het sluiten van coalities. Binnen deze partijen bestaat een tendens in de richting van het centrum. Eventuele coalities met centrumpartijen zullen door deze tendens worden gesteund.

Anderzijds kennen deze partijen een issue-groep welke van het centrum is afgekeerd, en deze zal niet naar een coalitie met de centrumpartij streven.

Het opvallende hiervan is dat de relatie tussen partijen de verhoudingen binnen partijen lijkt te beïnvloeden.

Deze hypothese is gedeeltelijk getoetst door de mening van de partijleden te onderzoeken over andere politieke partijen. Dit is alleen voor de Nederlandse partijen onderzocht en de resultaten voor het CDA zullen hier worden gegeven. Van het CDA vindt de progressieve tendens voornamelijk D'66, PPR en PSP sympathiek, terwijl de conservatieve tendens vooral de VVD, D'66, GPV en SGP sympathiek vindt. Dit bevestigt de uit de resultaten getrokken conclusie.

In de discussie over het belang van partij-interne dan wel partij-externe factoren voor de verklaring van partijverdeeldheid lijken de resultaten van dit onderzoek dus meer in de richting te wijzen van partij-externe factoren en vooral de plaats van de partij in het partijsysteem.

Nader onderzoek zal deze conclusie echter moeten toetsen.

noten

1. Dit artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie van de auteur "*Het Verdeelde Kader*", Sociologisch Instituut, Groningen, 1982.
2. *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 december 1982.
3. R. Rose, "Parties, factions and tendencies", in: *Britain, Political Studies*, (1964), blz. 74.
4. H. Berrington, *Tendencies, Issue-groups and ... Factionalism*, Paper for the ECPR workshop on factionalism in the political parties of Western Europe, Florence, maart 1980, blz. 2.
5. G. Sartori, *Parties and party systems: A framework for analysis*, (Cambridge, University Press, 1976), blz. 81.
6. J. Raschke, *Organisierter Konflikt in West Europäischen Parteien: Vergleichender Analyse partei-interner Oppositions-Gruppen*, (Opladen, Westdeutscher Verlag MbGH, 1977), blz. 29 e.v.
7. G. Sartori, a.w., blz. 77.
8. In: "De PvdA-strategen", *HP extra*, (Haagse Post, 1979), blz. 28.

9. E. Zarisky, "Party factions and comparative politics: some preliminary observations" in: *Midwest Journal of Political Science*, 4 (1960), blz. 27 e.v.
10. J. Raschke, *a.w.*, blz. 166.
11. Dit project, een initiatief van het European Consortium for Political Research, wordt gecoördineerd door de universiteit van Mannheim (BRD). Het Nederlandse deel van het onderzoek wordt uitgevoerd door een werkgroep van de Rijksuniversiteit te Groningen. Het geheel wordt gesubsidieerd door de Stiftung Volkswagenwerk, het Europees Parlement en de Europese Commissie. Zie o.a. K. Reif en R. Cayrol (ed.), *Common Reference handbook. European Elections Study*, (Institut für Sozialwissenschaften and Europa Institut of the Universität Mannheim), Intern rapport.
12. Vlg: O. Niedermayer, *Zur Verankerung der bestehenden Koalitionsstruktur in Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschlands*, TVS-papers, (Universität Mannheim, 1981), blz. 16 e.v. De door Niedermayer gebruikte formule ter bepaling van het conflict-potentiaal hebben wij als volgt aangepast:

$$KP = \frac{1}{4} \left(\frac{PSmi}{50} + \frac{PSme+PSmi}{100} + \frac{Mme-Mmi}{Md} + \frac{IZmi}{100} \right)$$

PSmi is het percentage partijleden dat een minderheidsstandpunt inneemt.
 PSme is het percentage partijleden dat het meerderheidsstandpunt inneemt.

Mme is de gemiddelde score van de meerderheid.

Mmi is de gemiddelde score van de minderheid.

Md is de maximale afstand tussen Mmi en Mme.

IZmi is het percentage van de minderheidsgroep dat het issue relatief belangrijk acht.

(Zie ook de onder noot 1 vermelde bron voor meer uitgebreide informatie hierover)

13. Hier is gebruik gemaakt van CLUSTAN IV. Vgl.: D. Wishart, *Clustan IV*, 1981. Als maat voor overeenstemming is de Euclidische afstand (Error Sum of Squares) voor binaire data gekozen. De clustermethode is Ward's Method.
14. In: Beller en Belloni (ed.), *Faction Politics: Political Parties and factionalism in comparative perspective*, CLIO press, Oxford, 1978, blz. 287 e.v.
15. H. Berrington, *a.w.*, blz. 1.
16. Voor uitgebreidere informatie zie o.a.
 - R.E.M. Irving - *The Christian Democratic Parties of Western Europe*, (London, Allen and Unwin (for the) Royal Institute of International Affairs, 1979).
 - W.E. Paterson and Thomas (ed.), *Social Democratic Parties in Western Europe*, (London, Billing & Sons, 1977).
 - P.H. Merkl (ed.), *Western European Party Systems*, (New York, Free Press, 1980).
 - S. Henig (ed.), *Political Parties in the European Community*, (London, Allen & Unwin Ltd., 1979).
17. Het is waarschijnlijk dat de voor de PSU niet verwachte scores op deze vraag in omgekeerde richting zijn gecodeerd. Dit heeft echter geen invloed op de resultaten van het onderzoek, daar dit issue in deze partij geen verdeeldheid te zien geeft.

18. In onderstaande tabel 4 staan de belangrijkste gegevens over de data.

Tabel 4. De enquête-gegevens

partij	datum afname	plaats congres	aantal* enquêtes	aantal ingevuld	respons rate
CDA	jan. 79	Den Haag	900	338	32%
VVD	mar. 78	Utrecht	282	167	61%
PvdA	feb. 78	Den Haag	602	367	61%
D'66	apr. 78	Zwolle	659	336	51%
SPD	dec. 78	Keulen	400	200	50%
FDP	jun. 79	Bremen	420	256	61%
CDU	mar. 79	Kiel	781	434	55%
CSU	sep. 79	München	1150	442	38%
UDF	feb. 79	Parijs	2000	422	21%
RPR	nov. 78	Parijs	1000	347	35%
PSU	jan. 79	St.Etienne	250	157	63%
Labour	oct. 78	?	?	254	?
Liber.	oct. 78	?	?	277	?
Conserv.	oct. 79	?	?	147	?

* Aantal uitgereikte enquêtes is gelijk aan aantal congresgangers

PARTIJPROGRAMMA'S EN BUITENLANDS

BELEID 1946-1981

Een vooronderzoek naar de ontwikkeling van de visies van politieke partijen op het Nederlandse buitenlandse beleid op basis van de verkiezingsprogramma's van KVP/CDA, PvdA en VVD.*

R.A. Koole

inleiding

"Voters do not decide issues" schreef de bekende socioloog Schumpeter in 1942.¹ Hij wilde daarmee aangeven dat het bij verkiezingen vooral om de 'mannetjes' en niet in de eerste plaats om de standpunten gaat. Toch worden er bij verkiezingen door partijen nog steeds overzichten van standpunten uitgegeven. Deze programma's worden natuurlijk niet voor niets geschreven. In het eerste hoofdstuk van dit artikel wordt daarom ingegaan op de functie en het belang van partijprogramma's.

In het tweede hoofdstuk worden de grenzen van het belang van partijprogramma's op het gebied van het Nederlandse buitenlandse beleid nader bepaald. De buitenlandse politiek immers onderscheidt zich van de overige politiek door het feit dat internationale betrekkingen in principe niet alleen door Nederland worden bepaald.

Het derde hoofdstuk vergelijkt de verkiezingsprogramma's van de KVP/CDA, PvdA en VVD op kwantitatieve wijze. Bijvoorbeeld de vraag over de verondersteld tanende belangstelling voor buitenlandse politiek komt hier aan de orde.

Voor deze drie partijen is gekozen omdat zij de hoofdstroom van de Nederlandse politiek vertegenwoordigden. De KVP (en later het CDA) was voortdurend regeringspartij in wisselende combinaties, waaraan steeds ofwel de PvdA ofwel de VVD (en van 1948-1952 beide) deelnamen. Hierdoor kan dit artikel tevens een bijdrage leveren aan een later onderzoek naar de mate van overeenkomst tussen geformuleerde wensen en voornemens en feitelijk gevoerd beleid.²

Het vierde hoofdstuk tenslotte poogt de programma's op drie globale beleidsterreinen (veiligheidsbeleid, regionaal beleid en mondiaal beleid) inhoudelijk te vergelijken. Nagegaan zal worden door welke oriëntaties en belangenaccentueringen de drie partijen zich van elkaar onderscheidden. Concluderend zullen middels enige hypothesen voor verder onderzoek enkele resultaten worden samengevat.

I. Over de functie en het belang van partijprogramma's

Voordat men iets kan zeggen over de functie en het belang van partijprogramma's zal men eerst stil moeten staan bij de instellingen, die deze publiek maken: de politieke partijen. De programma's, immers, zijn de visitekaartjes van de partijen. Deze partijen vervullen verschillende functies, die in meer of mindere mate af te leiden zijn uit hun ontstaans-geschiedenis. Twee Nederlandse auteurs, Lucardie³ en Elzinga⁴, onderscheiden er beide vier:

Lucardie:

1. uitoefenen van druk op gezagsdragers
2. politieke vorming of socialisatie
3. articulatie en aggregatie van eisen
in programma's
4. stellen van kandidaten

Elzinga:

1. representatie
2. participatie-bevordering
3. registratie en integratie
4. selectie van kandidaten

Behalve wat betreft de eerst genoemde functies zijn beide indelingen vergelijkbaar. Lucardie legt iets meer nadruk op het streven naar politieke macht; Elzinga benadrukt het representeren van de politieke en maatschappelijke verscheidenheid. De als derde genoemde functie bij beide auteurs heeft betrekking op het opstellen van programma's. "Politieke partijen", aldus Elzinga, "registreren de noden, wensen en verlangens in de samenleving en wenden hun invloed aan om de ingenomen standpunten tot gelding te brengen in de politieke besluitvorming."⁵ Wanneer een partij bovendien de beginselen en spelregels van het politieke bestel onderschrijft komt ook haar 'integratiefunctie' beter tot haar recht.

De manier waarop partijen hun functies vervullen wordt voor een belangrijk deel bepaald door de 'karakertrekken' van die partijen. De Amerikaanse politicoloog Karl W. Deutsch noemt twee dichotomieën, volgens welke we

partijen kunnen typeren.⁶ In de eerste plaats de tweedeling tussen *power oriented-parties* en *policy oriented-parties*; in de tweede plaats het onderscheid tussen *membership-parties* en *skeleton-parties*.

Leiders en leden van *policy oriented-parties* willen er allereerst voor zorgen dat bepaalde wetten aangenomen worden en een bepaald beleid wordt gevoerd, ongeacht wie de macht verkrijgt om deze dingen door te voeren. "They want to determine what gets done, no mather who gets the job to do it." Andere partijen (maar ook vele individuele politici - zo voegt Deutsch er aan toe) zijn voornamelijk *power oriented*. Deze maken zich minder druk over welk beleid gevoerd wordt, zolang zij maar degenen zijn, die de touwtjes van de macht in handen hebben.

Van geen enkele Nederlandse partij kan gezegd worden dat zij volledig *power oriented* dan wel *policy oriented* is. Iedere partij heeft haar '*Prinzipienreiter*' of haar '*realisten*'. Wel kan - gebruikmakend van Deutsch' terminologie - gesteld worden dat naarmate een partij zich meer in het centrum van het politieke spectrum bevindt, de *power oriented* tendens over het algemeen sterker is. Eveneens kan men zeggen dat naarmate een partij groter is, deze tendens neigt tot dominantie. Al naar gelang de mogelijkheden kleiner zijn om macht uit te oefenen, is de nadruk op beginselen en specifieke beleidsmaatregelen groter. De richting, waarin deze causale relatie vorm krijgt, is echter niet zonder meer vast te stellen. Heeft een partij geen (grote) macht omdat zij zich principieel opstelt of benadrukt zij de beginselen omdat zij zich aan de periferie van het machtsspel bevindt?

Tenslotte kan voorzichtig opgemerkt worden dat veranderingsgezinde partijen eerder *policy oriented* zijn, omdat zij genoodzaakt zijn de richting aan te geven waarin de gewenste verandering zich dient te voltrekken. Behoudende partijen daarentegen kunnen volstaan met het streven naar de macht, om zo de status quo te kunnen handhaven.

Van de in dit artikel nader beschouwde partijen is het CDA (en daarvoor de KVP) in deze optiek wellicht het meest *power oriented*. De bekende 'loodom-oud-ijzer'-theorie is hiervan een pregnant voorbeeld. Ook de VVD en de PvdA zijn relatief nogal *power oriented*, gezien hun grootte en hun plaats relatief dichtbij het politieke centrum, maar van die twee partijen was de PvdA weer het meest *policy oriented*, omdat zij meer dan de VVD veranderingsgezin⁷d was.

De tweede dichotomie van Deutsch is voor de huidige partijpolitieke situatie in Nederland van minder belang. Alle na-oorlogse partijen zijn in meer of mindere mate *membershipparties* geweest, al gold dit bijvoorbeeld in veel sterkere mate voor de CPN dan voor de CHU, die dicht in de buurt van het *skeleton-party*-model kwam.

Bovengenoemde opmerkingen over functie en karakter van politieke partijen zijn van direct belang voor het omschrijven van de functies van partijprogramma's. Zowel Lucardie (expliciet) als Elzinga (impliciet) zien het opstellen van die programma's als één van de functies van partijen, naast andere. Deze indeling behoeft echter enige precisering om de partijprogramma's te kunnen beoordelen. Het programma is niet een doel in zich voor een partij, maar een middel om andere functies en belangen van partijen te dienen.

Het formele doel van verkiezingsprogramma's is het formuleren van uitgangspunten en beleidsvoornemens in een intern-consistent program, ten-einde het voor de kiezer mogelijk te maken een verantwoorde keuze te doen bij de verschillende verkiezingen. Op deze wijze functioneert het program dus als *profilering* ten opzichte van andere partijen en levert als zodanig een bijdrage aan het staatkundig proces van de parlementaire democratie.

Het programma heeft echter ook verschillende andere functies, die zowel met het intern als met het extern functioneren van de partij te maken hebben. Extern is het programma tevens bedoeld om (meer) kiezers te winnen. Dit kan op twee manieren gebeuren: direct - een kiezer stemt op een partij om (onderdelen van) haar programma -, indirect - het partijprogramma draagt bij aan de beeldvorming rond de partij, die de kiezer kan bewegen op haar te stemmen. Deze *wervende functie* moet niet verward worden met het eerder genoemde profileringsideaal. Een partij kan immers het onderwerp van de mensenrechten uitgebreid in het program opnemen, omdat het 'goed in de markt ligt', zonder zich te profileren ten opzichte van andere partijen, die immers eveneens voor de mensenrechten op de bres staan. Omgekeerd kan een partij een onderwerp, waarmee ze zich onderscheidt, maar dat wel eens niet wervend zou kunnen zijn, opzettelijk niet of zo onopvallend mogelijk in het program opnemen.

Een derde functie van het programma is dat het gebruikt wordt als *onderhandelingsinstrument* in het parlementaire debat of in coalitiebesprekingen.

Met een vaag programma is het makkelijker compromissen sluiten dan met duidelijke stellingnames. Aan de andere kant kunnen strijdpunten, mits niet te vaak en te absoluut gebruikt, ook een steun in de rug van de parlementariërs en/of onderhandelaars zijn. Deze functie van onderhandelingsinstrument neemt vanzelfsprekend af naarmate de noodzaak om compromissen te sluiten geringer wordt. Partijen in en vlakbij het centrum van het politieke spectrum hebben daarom wat meer 'wisselgeld' nodig dan meer perifere partijen.

Er kunnen drie interne functies van het program onderscheiden worden. In de eerste plaats kan het programma dienen om partijbestuurders en mensen die namens de partij in vertegenwoordigende lichamen zitten ter *verantwoording* te roepen. Bij sommige partijen kan dit leiden tot een vorm van fractiediscipline, hoewel dit in formeel-juridische zin in strijd is met het wettelijk vastgelegde 'vrije mandaat' van volksvertegenwoordigers. Andersom kan een individueel fractielid zich soms verzetten tegen de opgelegde fractiediscipline door zich ook te beroepen op het partij-program.

Een tweede interne functie is de *stroomlijning van de besluitvorming* binnen de partij, waardoor voorkomen kan worden dat vleugels, afdelingen of andere partijorganen zich bij essentiële onderwerpen op verschillende of zelfs tegenstrijdige manieren uitlaten.

De laatste functie van een partijprogramma is de partijleden te motiveren zich actief voor de partij en haar beleidsdoeleinden in te zetten (het *mobilisatie instrument*). In de PvdA was dit onder andere heel erg duidelijk bij de samenstelling van het verkiezingsprogramma 1981. Toen werd geprobeerd om het ontwerpverkiezingsprogramma niet meer zoals voordien door een commissie van deskundigen te laten ontwerpen, maar door de (actieve) leden aan de basis.⁸ Ook andere partijen kennen deze functie van het partijprogramma als mobilisatie-instrument, waarbij het niet uitgesloten is dat sommige passages speciaal zijn opgenomen met het oogmerk een deel van de achterban tevreden te houden.

In schema 1 worden de zes verschillende functies van een partijprogramma nog eens samengevat.

Van de zes functies benadrukken de partijen zelf meestal het profileringsinstrument. Maar bijvoorbeeld Joop van den Berg (directeur van de Wiardi Beckman Stichting) geeft - sprekend over de PvdA in de jaren

schema 1: functies van partijprogramma's

<u>werking</u>	<u>functies</u>
extern	1. profileringsinstrument
"	2. wervingsinstrument
"	3. onderhandelingsinstrument
intern	4. verantwoordingsinstrument
"	5. stroomlijningsinstrument besluitvorming
"	6. mobilisatie-instrument

na de opkomst van Nieuw Links - toe⁹:

"Bezit en ontwikkeling van ideeën werden onevenredig afhankelijk van het toevallige talent van individuele politici (Van Kemenade, Van Thijn, Pronk) en overigens van incidentele maatschappelijke modes. Belangrijker dan programma's - zelden stelselmatig uitgewerkt - werden het mobilisatievermogen ervan en de 'stemmenmaximalisatie', alsmede hun betekenis als middel tot wantrouwige disciplineren van bestuurders en volksvertegenwoordigers."

Niet alle functies van partijprogramma's zijn steeds van gelijk gewicht. Uit bovenstaand citaat blijkt al dat het program als wervingsinstrument in de loop der jaren belangrijker is geworden. Dit geldt niet alleen voor de PvdA. Door de ontzuiling en het daarmee samenhangende fenomeen van de 'zwevende kiezers' werden de partijen veel meer dan voorheen gedwongen om het electoraat op te zoeken. Het program speelde daarbij waarschijnlijk een groeiende rol. De gepolitiseerde kiezers verwachtten meer duidelijke antwoorden op specifieke vragen en stelden meer eisen, hetgeen langere en detaillistischer programma's met zich mee bracht. Lang niet altijd werden de naar voren gebrachte wensen tegen elkaar afgewogen, zorgvuldig aan de algemene partijbeginselen getoetst of op hun (financiële) consequenties onderzocht. Enige verbetering is de laatste jaren echter wel te constateren door het toevoegen van 'kostenplaatjes' of 'prijskaartjes' aan de programma's, hoewel op de exactheid van de berekeningen vaak wat valt af te dingen.

De toegenomen lengte en detaillering van de programma's als reactie op de toename van de wensen en verlangens van het gepolitiseerde electoraat wil evenwel nog niet zeggen dat de politiek op al die beleidsonderdelen is gedemocratiseerd (begrepen als: meer invloed van de kiezers op het feite-

lijk gevoerde beleid). Nader onderzoek zal moeten uitmaken in hoeverre de aldus gearticuleerde wensen ook weerspiegeld werden in concrete politieke maatregelen. Dat de programma's in toenemende mate gebruikt worden om - niet altijd met succes - de eigen volksvertegenwoordigers ter verantwoording te roepen kan een aanwijzing zijn dat deze democratisering (ook op het gebied van het buitenlands beleid) niet zonder meer valt te constateren.

belang van de programma's in de politiek en voor onderzoek

Gezegd is wel eens dat programma's reeds verouderd zijn op het moment van hun verschijnen. Niet voorziene nationale en internationale politieke ontwikkelingen bewerkstelligen inderdaad dat onderdelen snel achterhaald worden. Zijn ze daarom zonder belang in de politiek? Zeker niet. Bovenstaande omschrijving van de functies gaf al aan dat op het moment van aanvang van de mogelijke uitvoering van de programma's (d.w.z. na de verkiezingen of na de kabinetsformatie) deze al een grote rol hebben gespeeld als wervingsinstrument tijdens de campagne. En naarmate ook andere functies door de programma's worden vervuld neemt hun belang toe. Bovendien geldt de kritiek op de snelle veroudering van programma's met name de detaillistisch uitgewerkte beleidsvoornemens. Hoe specifiek een programma, des te groter is de kans op datering. Erkenning van de DDR is op een bepaald moment als onderwerp achterhaald, terwijl de algemene problematiek van de mensenrechten gedurende lange tijd actueel blijft. Over het belang dat partijen zelf aan hun programma's hechten nadat deze hun wervende functie hebben verricht kan aan de hand van Deutsch' onderscheidt tussen *power oriented* en *policy oriented parties* het volgende gezegd worden. *Power oriented parties* tillen veel lichter aan hun programma dan de andere categorie partijen. Soms laten ze al direct bij coalitieonderhandelingen enkele tijdens de campagne als wezenlijk gepresenteerde standpunten varen. Om verwijten van kiezersbedrog te bestrijden zullen ze zich - niet altijd terecht - beroepen op "de veranderde economische en/of internationale situatie" of op "de noodzaak compromissen te sluiten in het landsbelang". Partijen die meer *policy oriented* zijn of binnen hun gelederen een sterke *policy oriented* stroming herbergen, zullen zich ook navenant na de verkiezingen meer aan het programma proberen te houden en sneller "afhaken" bij onderhandelingen.

Voor (historisch of politicologisch) onderzoek gebruikmakend van partij-programma's is het daarom van belang stil te staan bij de verschillende functies die deze kunnen hebben en bij de wijze, waarop partijen er zelf mee omgaan. Daarbij dient ook onderscheid gemaakt te worden tussen de soms snel gedateerde gedetailleerde beleidsvoornemens en de meer algemene uitspraken over beleidsterreinen. De eerste kunnen soms een aardige momentopname te zien geven van de op dat moment levende maatschappelijke inzichten en behoeften. De laatste zijn eerder geschikt om meer inzicht te verkrijgen in de historische ontwikkeling van maatschappelijke denk-beelden en verhoudingen.

Voordat de verkiezingsprogramma's van CDA/KVP, PvdA en VVD op achtereenvolgens kwantitatieve en inhoudelijke wijze worden vergeleken, wordt in hoofdstuk II eerst ingegaan op het specifieke karakter van het buitenlands beleid met betrekking tot de verkiezingsprogramma's.

II. Buitenlands beleid in programma's: problemen en verklaringen

Het specifieke gebied van de buitenlandse politiek onderscheidt zich van de overige door drie eigenschappen:

1. *afstandelijkheid*: behalve voor een - wellicht groeiende, maar nog kleine minderheid - is het buitenlands beleid over het algemeen voor velen nog een "ver-van-mijn-bed-show". Onbekendheid met het onderwerp en de veronderstelde afstand ervan tot de eigen belangen en ervaringen kunnen deze desinteresse verklaren.
2. *complexiteit*: de 'ingewikkeldheid' is nog groter dan die van het binnenlands beleid, vooral omdat de regering op het gebied van internationale betrekkingen niet zoals bij binnenlandse kwesties de hoogste beleidsuitvoerder is, maar slechts één van de vele nationale actoren van verschillend gewicht.
3. *geheimhouding*: onderdelen van diplomatie en defensiebeleid onttrekken zich aan publieke waarneming en controle. Nog meer dan op andere beleidsterreinen wordt ten behoeve van een grotere onderhandelingsvrijheid of ter bescherming van militair-strategische belangen ook in de westerse landen een zekere mate van geheimhouding van belang geacht.

Door deze drie factoren wordt een democratische controle op het buitenlands beleid moeilijker dan voor andere sectoren van het overheids-

beleid. Een verkiezingsprogramma zal daarom in zijn buitenlandparagraaf zeer voorzichtig (moeten?) zijn met beloften naar de kiezers toe.

Over het betrekken van het electoraat bij de vorming van het buitenlands beleid schreef de Amerikaanse politicoloog Epstein in 1967¹⁰:

"Certainly the idea of asking the electorate to change foreign policy by preferring one party over another is well outside the experience of most democratic nations. International commitments are difficult to change by unilateral action based on an electoral verdict. Party promises to make a change, therefore, are almost certain to be specious if they are made at all."

Epstein vroeg zich bovendien af of het gebied van het buitenlands beleid wel geschikt is voor een publiek debat tussen partijen¹¹:

"Foreign policy appears peculiarly unsuitable for discussion in the arena of electoral competition, not just because it is difficult and complex, but mainly because it is seldom such as to allow for genuine alternatives. In this respect, foreign policy does differ in kind from domestic policy."

Juist sinds de tijd dat Epstein deze regels schreef heeft de gedachte van democratisering van (buitenlands) beleid opgang gemaakt. De oorlog in Vietnam was wel degelijk een buitenlands politiek onderwerp dat een publieke discussie losmaakte en waarbij (in de Verenigde Staten) echte alternatieven gepresenteerd konden worden. En ook de huidige discussie over kernwapens laat zien dat bij een dergelijk onderwerp verschillende beleidskeuzes mogelijk zijn, die derhalve in een openbaar debat besproken kunnen worden.

Toch is het door Epstein geconstateerde dilemma nog steeds actueel: is democratisering van het buitenlands beleid wel mogelijk en in welke mate is het überhaupt wenselijk? Deze vraag is (uiteraard) niet objectief vast te stellen.¹²

Wanneer toegenomen inspraak zou leiden tot een verkleining van de vaak noodzakelijke geachte manoeuvreerruimte van de verantwoordelijke minister, tot een vermindering van eveneens noodzakelijke geachte coherentie en continuïteit van het buitenlands beleid, of tot een aanzienlijke verlaging van de snelheid van handelen, dan kan dit de belangen van 'het volk' schaden. Mocht dit stelselmatig het geval zijn dan kan het electoraat (in theorie) via zijn vertegenwoordigers eventueel een beperking van zijn eigen invloed bewerkstelligen. De moeilijkheid, die zich hierbij kan voordoen, is dat volksvertegenwoordigers zich met vele verschillende beleids-terreinen bezig moeten houden en dus ook om verschillende redenen gekozen kunnen zijn. Een parlement, dat op sociaal-economisch gebied besluiten

neemt die door een meerderheid van het electoraat ondersteund worden, zou op het terrein van de nucleaire bewapening wel eens een besluit kunnen nemen, dat niet door de meerderheid van de kiezers wordt onderschreven. Deze strijdigheid, ook wel 'Ostrogorski-paradox' genoemd¹³, kan men op twee manieren proberen te ondervangen.

De eerste is via een referendum over één specifieke, emotioneel liggende kwestie (bijvoorbeeld: wel of geen plaatsing van kernwapens). Deze oplossing brengt nogal wat haken en ogen met zich mee en raakt de kern van de parlementaire democratie. Door het karakter van het referendum niet beslissend, maar raadgevend te laten zijn kunnen deze moeilijkheden wellicht voor een deel omzeild worden.¹⁴

De tweede manier biedt minder garanties, en verplaatst de paradox eigenlijk slechts, zonder hem op te lossen. Zolang echter een referendum (nog) niet is ingevoerd lijkt het maximaal haalbare: proberen een specifiek onderwerp tot inzet van de verkiezingen te maken, zodat de uitslag daarvan zoveel mogelijk correspondeert met de in de maatschappij levende visies op dat onderwerp. Dat is wat we de laatste vijftien jaar hebben kunnen waarnemen: met wisselend succes hebben belangen- en/of actiegroepen geprobeerd huns inziens cruciale onderwerpen op de politieke agenda te plaatsen. Door deze 'agenderingsfunctie' worden politieke partijen ook steeds meer gedwongen om zich in hun programma's met de aldus aangereikte onderwerpen bezig te houden. Hierboven is reeds uiteengezet dat de partijen hierbij ook een eigen (aggregatie)taak hebben. Of de partijen zich wel steeds volledig van deze taak gekwetend hebben wordt in de hoofdstukken III en IV onderzocht.

Met name in hoofdstuk IV komt hierbij het 'waarom' van het voorgestelde buitenlandse beleid aan de orde. Gebruik zal gemaakt worden van het onlangs verschenen overzichtsartikel van Rozemond. Hierin onderscheidt hij ter verklaring van het Nederlandse buitenlandse beleid vier soorten behartiging van het nationale belang¹⁵:

1. de *concurrerende* soort (wedijver om schaarse zaken als grondstoffen, orders en in zekere zin invloed);
2. de *stabiliserende* soort (wapenbeheersing en - tot op zekere hoogte - defensiebijdragen);
3. de *humanitaire* benadering (selectieve aanwending van diplomatie en sancties gericht op naleving van mensenrechten, afhankelijk van de incidentele haalbaarheid, plus morele ontwikkelingshulp);

4. de *normerende* soort (gericht op toepassing van gedragsregels en principes, met gelijke behandeling van gelijke gevallen).

Deze ruime opvatting van het nationale belang sluit idealisme als invloedsfactor niet uit, maar geeft tegelijkertijd de grenzen daarvan aan. In hoofdstuk IV zal op een drietal aandachtsterreinen nagegaan worden welke soorten nationaal belang bij de onderzochte partijen de nadruk kregen. Eerst wordt echter in hoofdstuk III de kwantitatieve aandacht van de partijen voor het buitenlands beleid geanalyseerd.

III. De programma's van KVP/CDA, PvdA en VVD kwantitatief vergeleken

Zoals reeds in de inleiding is gezegd, beperkt dit artikel zich tot de programma's van KVP/CDA, PvdA en VVD. Deze drie partijen vormden in de na-oorlogse periode de hoofdstroom van de Nederlandse politiek en kregen de kans (de ene partij vaker dan de andere) om hun voornemens ook in regeringsdaden om te zetten.

De *lengte van verkiezingsprogramma's* van deze partijen is de laatste 15 jaar enorm toegenomen. Kon in de jaren vijftig vaak volstaan worden met de uitwerking van het beginselprogramma of algemeen staatkundig programma in enkele actuele urgentiepunten, gedurende het laatste decennium werden voor elke verkiezing voor de Tweede Kamer ware boekwerkjes aan de verschillende congressen ter vaststelling voorgelegd. Na zich twee, soms drie dagen door de papierberg van voorstellen en amendementen te hebben heen geworsteld, konden de partijleiding en het actieve kader dan met een klein pocketboek de boer op tijdens de verkiezingscampagne. Deze ontwikkeling heeft een aantal nadelige gevolgen. Ten eerste bevordert zij een éénzijdiger samenstelling van congressen: alleen echte 'vergaderfreaks' houden een dergelijke marathon vol. Ten tweede leiden ze tot de paradox dat hoe uitgebreider en detaillistischer een programma is, des te oppervlakkiger de discussie daarover binnen de beslissende vergadering wordt door tijdgebrek en vergadermoeheid. Tenslotte moet het programma, wil het zijn belangrijke wervende karakter behouden, vervolgens weer 'vertaald' worden in eenvoudiger pamfletten over deelaspecten, gericht op speciale doelgroepen. Het eigenlijke programma heeft geleidelijk meer het karakter van een naslagwerk gekregen.

Deze ontwikkeling is bij alle onderzochte partijen te constateren. Het

88 bladzijden dikke CDA-programma van 1981 "Om een zinvol bestaan" is hiervan een voorbeeld. Het KVP-werkprogramma van 1952 telde slechts 12 - in grootte vergelijkbare - bladzijden. De KVP/CDA-programma's waren overigens door de bank genomen steeds het omvangrijkst, die van de VVD het kleinst. De PvdA gaf qua programma-omvang in de jaren vijftig en zestig relatief meer terrein aan KVP/CDA en VVD prijs, maar herwon dit in de jaren zeventig.

Een grotere omvang en meer aandacht voor details maakt een program echter niet automatisch concreter. Het "Nederland uit de NAVO, de NAVO uit Nederland" van de PSP is in zijn bondigheid concreter dan de moeizame uitwerking van het voorwaardelijk NAVO-lidmaatschap van de PvdA in 1977.

Hoewel de programma's in omvang toenamen, is *de relatieve omvang van de buitenlandparagrafen* daarin na dertig jaar uiteindelijk niet noemenswaardig veranderd. Deze besloeg bij alle drie de partijen gemiddeld ongeveer 15%.¹⁶ Tabel 1 laat echter wel fluctuaties in de afgeronde percentages zien. Duidelijk blijkt dat de programma's van de PvdA de grootste wisselingen in relatieve aandacht voor het buitenland te zien hebben gegeven. In de periode van herstel en wederopbouw (jaren '40 en '50) was die aandacht gering, om in de jaren '60, toen de welvaartstaat bereikt leek, omhoog te schieten. KVP en VVD werden op een achterstand gezet. In 1967 zien we verhoudingsgewijs bij de PvdA en de KVP een duidelijke daling en bij de VVD een geringere groei van de aandacht voor problemen over de grenzen. Deze trend zette zich ook in de programma's van 1971 voort. Dit is niet verbazingwekkend. Een blik op de andere paragrafen leert dat veel aandacht werd opgeëist door het thema van de 'democratisering', dat aan het eind van de jaren zestig zoveel beroering in het politieke bestel bracht. Het lijkt erop dat toen het concurrerend vermogen van dit thema in de jaren zeventig gaandeweg minder werd, weer meer aandacht gegeven kon worden aan onderwerpen van buitenlands-politieke aard. We zien dit bij de VVD en de PvdA. Het CDA was in deze optiek minder gevoelig voor politieke 'modes' en daalde in de jaren '70 langzaam tot ongeveer 13%, om in 1981 weer licht te stijgen. De relatieve aandacht van de PvdA voor het buitenland nam in 1981 echter weer fors af. Dit kan verklaard worden door de groeiende belangstelling voor sociaal-economische vraagstukken, ingegeven door de economische crisis. Was in 1977 de ruimte, die in het program door de werkgelegenheids-

problematiek werd ingenomen nog ongeveer gelijk aan die van de buitenlandparagraaf, in 1981 was dit ruim anderhalf maal zoveel.

tabel 1. omvang buitenlandparagraaf: afgerond percentage van totale programma

		'48	'52	'56	'59	'63	'67	'71	'77	'81
KVP/	1.	(22)	11	9	7	18	16	14	13	14
CDA	2.	(8)	5	3	5	1	0	1	0	0
	3.	(30)	16	12	12	19	16	15	13	14
PvdA	1.	5	8	10	9	27	20	12	18	12
	2.	5	5	2	4	0	0	1	0	0
	3.	10	13	12	13	27	20	13	18	12
VVD	1.	(4)	7	8	7	11	14	9	13	14
	2.	(9)	16	6	4	2	0	1	0	1
	3.	(13)	23	14	11	13	14	10	13	15

1 = buitenlandparagraaf exclusief (de)kolonisatiekwesities en 'koninkrijks-zaken';

2 = (de)kolonisatiekwesities en 'koninkrijkszaken';

3 = 1 + 2. De cijfers tussen haakjes voor 1948 manen tot extra voorzichtigheid bij interpretatie, gezien de zeer kleine omvang van het totale programma.

De stelling dat men als gevolg van de economische recessie meer dan voorheen gepreoccupeerd is met binnenlandse problemen¹⁷ is hiermee echter nog niet zonder meer bewezen. We zagen immers dat ook in een periode van economische bloei, zoals de jaren '60, de relatieve aandacht voor het buitenland kon verminderen.

De problematiek van de dekolonisatie en 'koninkrijkszaken' nam in de jaren '40 en '50 begrijpelijkerwijs een grote plaats in. Indonesië en Nieuw Guinea waren in die jaren immers 'hot issues'. Daarom is het opmerkelijk dat na de beslechting van deze conflicten in 1962 de aandacht in de programma's voor het buitenland als geheel niet terugliep, maar juist opvallend steeg, alsof de partijen zich nu (moreel) bevrijd voelden van

knellende dekolonisatiebanden en zich zonder gewetensnood op de rest van het buitenland konden storten. De aandacht voor Suriname en de Nederlandse Antillen - hoewel regelmatig aanwezig - is steeds gering geweest, ook rond het onafhankelijk worden van Suriname in 1975.

In de loop van de jaren vond er een *verschuiving van de aandacht binnen de programma's* plaats. Nemen we twee jaren, waarvan de programma's lang genoeg zijn om kwantitatieve vergelijkingen op deelgebieden zinnig te doen zijn - 1956 en 1977 -, dan zien we zes hoofdgebieden in belangrijkheid van plaats wisselen of zelfs hoegenaamd verdwijnen. Dit laatste geldt - we zagen het reeds - voor de *dekolonisatie-problematiek* (die in 1956 bij de KVP en de PvdA ongeveer een tiende van de buitenlandparagraaf in beslag nam en bij de VVD zelfs bijna de helft) en voor de *Benelux-samenwerking*. In kwantitatieve aandacht kelderde de *Europese samenwerking*, die in 1956 nog de hoofdmoot vormde (toen een kwart bij de KVP en bijna een derde bij de PvdA en de VVD), hetgeen gezien de discussies rond oprichting van de EEG dat jaar niet verwonderlijk is. De belangstelling liep bij de PvdA terug tot bijna een tiende en bij de VVD tot ruim een tiende van de buitenlandparagraaf. De KVP/CDA-houding is op deze trend evenwel een uitzondering: slechts een lichte teruggang tot ruim een vijfde van de totale aandacht voor het buitenland. Dit zou op een meer constante continentale gerichtheid van de christen-democraten kunnen wijzen, maar echt aantoonbaar is dit op basis van deze twee momentopnamen natuurlijk niet.

De *Verenigde Naties* bleven als aandachtspunt van het buitenlands beleid aanwezig, zij het kwantitatief op de achtergrond (tussen 5 en 10% van de totale buitenlandparagrafen).

In 1977 bleek de relatieve aandacht binnen de paragrafen over buitenlands beleid verschoven te zijn ten gunste van *defensie- en veiligheidsaangelegenheden* en *ontwikkelingssamenwerking*. Nadere beschouwing van de programma's leert dat de eerste verschuiving al in de jaren zestig plaatsvond, terwijl de aandacht voor de ontwikkelingssamenwerking vooral in de jaren zeventig groeide. Opmerkelijk is dat in 1977 de VVD de meeste aandacht schonk aan ontwikkelingssamenwerking (ruim een derde van de paragrafruimte; in 1956 niets) en het CDA en de PvdA relatief beduidend minder (circa een vijfde van de ruimte, tegen circa 7% in 1956). Eveneens valt op dat de PvdA en het CDA in 1977 relatief aanzienlijk meer

aandacht aan defensie- en veiligheidsaangelegenheden schonken dan de VVD (CDA en PvdA bijna 30%, VVD bijna 20%; in 1956: KVP nog geen 5%, PvdA en VVD circa 11%). Deze twee verschijnselen houden wellicht verband met de behoefte zich in te dekken tegen een mogelijk verwijt van politieke tegenstanders dat de eigen partij een bepaald belangrijk geacht beleidsterrein zou verwaarlozen. Gezien de wervende functie van partijprogramma's geen onlogische gedachte.

Kwantitatief nagenoeg afwezig in alle programma's (niet alleen die van 1956 of 1977) zijn de *internationale economische betrekkingen*, althans als aparte vermelding. Voor een deel is dit voor een land als Nederland zeer belangrijke beleidsaspect terug te vinden in de teksten over de Europese samenwerking, die echter hoofdzakelijk gaan over de uitbreiding, verdieping en democratisering van de Gemeenschappen. Het nauwelijks expliciet noemen van de bevordering van de economische belangen van Nederland in de partijprogramma's kan wijzen op een door alle partijen ervaren vanzelfsprekendheid, die zich niet tot profilering ten opzichte van andere partijen leent, of op het geringe of negatieve wervende vermogen van een dergelijk thema in een verkiezingscampagne. Ook een combinatie van deze overwegingen lijkt niet uitgesloten.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over de *détaillering van de buitenland-paragrafen*. Met de grotere omvang van de programma's nam ook de gedetailleerdheid toe (niet te verwarren met concreetheid). Vele onderwerpen werden aan de orde gesteld door de partijen, die daartoe gestimuleerd werden door speciale belangengroeperingen. Geen programma kan er tegenwoordig omheen zaken als 'mensenrechten' en 'kernwapens' of landen als Israël of Zuid-Afrika te noemen. Soms worden ook daarbij technische details niet geschuwd (vooral bij vredes- en veiligheidsvraagstukken). Beperken we ons tot het aantal verschillende landen of gebieden, dat in de programma's genoemd wordt (tabel 2), dan zien we dat dit aantal in 1971 bij de VVD en de PvdA en in 1977 bij het CDA ineens een sprong omhoog maakte om bij de eerste twee partijen daarna weer fors te dalen. De in tabel 2 genoemde getallen zijn te klein om vergelijkingen in de tijd te kunnen maken. De getallen voor 1971 bij de PvdA en VVD lijken een incident te zijn geweest, misschien te begrijpen als onwennigheid t.a.v. het optreden van actie- en belangengroepen (de nieuwe wijze van eisenarticulatie vanuit een meer gepolitiseerde maatschappij).

tabel 2. aantal landen of regio's die in de partijprogramma's minstens
1x expliciet zijn genoemd

	KVP/CDA	PvdA	VVD
'48	2	5	0
'52	4	1	1
'56	4	5	3
'59	3	0	5
'63	6	5	5
'67	4	6	8
'71	4	<u>12</u>	<u>19</u>
'77	<u>12</u>	7	2
'81	11	7	9

Door de al eerder geconstateerde mogelijk kleinere gevoeligheid voor politieke 'modes' reageerde het CDA hier ook later op dan PvdA en VVD. De expliciet genoemde landen en regio's waren vanzelfsprekend niet steeds dezelfde. Eigenlijk alleen West-Europa (meestal zonder te differentiëren) werd steeds genoemd. De twee supermachten werden nauwelijks expliciet vermeld (behalve af en toe bij de VVD), al waren ze impliciet aanwezig in constante aanduidingen als "de NAVO" of "het Atlantisch Verband" aan de ene kant en "het Oosten" of "het Oostblok" aan de andere kant. De meeste landen en gebieden werden slechts in een beperkt aantal verkiezingsjaren genoemd: Vietnam bijvoorbeeld vooral in 1967, Australië (i.v.m. de Nieuw Guinea-crisis) in 1959 en de volksrepubliek China (i.v.m. toelating tot de Veiligheidsraad) in 1967 en 1971. Frappant is dat de PvdA, die in de loop der jaren gemiddeld minder landen en regio's expliciet noemde dan KVP/CDA of de VVD, deze toch ruim twee maal zo vaak *als eerste* in haar programma's opnam. De PvdA blijkt hier dus een duidelijke 'trendsetter' te zijn geweest, althans t.o.v. KVP/CDA en VVD.

Bovenvermelde kwantitatieve vergelijkingen gaven een indruk van de relatieve aandacht van partijen voor het buitenlands beleid. In het volgende hoofdstuk wordt nagegaan hoe deze aandacht zich in de loop der jaren inhoudelijk heeft gewijzigd.

IV. Inhoudelijke analyse van de buitenland-paragrafen

Globaal gezien omvat het Nederlandse buitenlandse beleid drie aandachts-terreinen: het veiligheidsbeleid, het regionaal beleid en het mondiaal beleid. Deze terreinen komen in dit hoofdstuk achtereenvolgens aan de orde. Ter verklaring van (verschuivingen in) het in de programma's voorgestelde buitenlandse beleid wordt gebruik gemaakt van de door Rozemond genoemde vier soorten nationaal belang (stabiliserend, concurrerend, humanitair en normerend - zie hoofdstuk II).

IV.1. Veiligheidsbeleid

van neutraliteitspolitiek naar bondgenootschap

Door de Tweede Wereldoorlog was de basis voor een voortzetting van de vooroorlogse Nederlandse neutraliteitspolitiek niet meer aanwezig. De machtsverhoudingen werden sindsdien bepaald door twee supermachten. Niet een machts-evenwicht binnen Europa, maar één tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten bepaalde de grenzen van een Nederlands beleid.

Dit verlaten van de 'zelfstandigheidspolitiek', door de KVP in 1946 expliciet in haar program vermeld, betekende niet dat men zich enthousiast in een bondgenootschap stortte. In geen enkel program van 1946 (voor dit jaar is ook gekeken naar het 'beknopt program' van de Partij van de Vrijheid - voorloper van de VVD) werd gepleit voor iets dat leek op blokvorming. Integendeel, de mondiale politiek kreeg de nadruk. Alleen binnen het kader van de Verenigde Naties kon gedacht worden aan regionale verdragen of samenwerking. De 'cultuurverwantschap der volkeren' moest daarbij volgens alle drie de partijen voorop staan.

De programma's voor de verkiezingen van juli 1948 lieten echter reeds een duidelijke verschuiving zien. De recente gebeurtenissen in Tjechoslowakije waren hieraan niet vreemd. Als eerste punt noemde het KVP-verkiezingsmanifest "Het verdedigen van West-Europa tegen iedere aanval van buitenaf of van binnenuit" en verder moest een internationale politiek gevoerd worden "die ons de vriendschap verzekert van die landen, van wie geen aanval te vrezen is...". De angst zat er goed in. Ook bij de PvdA (zij

beplette o.m. het tenietdoen van "de invloed der agenten van Moskou"), maar "onder volstrekte afwijzing van iedere afpersingspolitiek" bleef zij voor overleg "ook met staten en statengroepen, welke tot een andere cultuurkring behoren".

De belangrijkste wijziging in 1948 op het gebied van het veiligheidsbeleid betrof de ondertekening van het Verdrag van Brussel op 17 maart door vijf Westeuropese landen (waaronder Nederland). Deze Westelijke Unie zou een jaar later door de Verenigde Staten aangevuld en versterkt worden, waarmee de NAVO zou ontstaan.

In de KVP- en PvdA-programma's van 1948 werd deze Westelijke Unie genoemd, maar opvallend is dat de KVP daarbij niet de voorwaarde stelde dat medewerking aan deze Unie binnen het kader van de VN moest plaatsvinden. De PvdA deed dit wel: een aanwijzing wellicht voor een meer mondialistische benadering van de PvdA tegenover een meer regionale (continentalistische) van de KVP. De VVD was in haar beknopte program hier nogal vaag over en sprak zich slechts uit voor samenwerking (ook op militair gebied) "van alle democratische staten ter verdediging van de Christelijke beschaving". (Deze expliciet Christelijke oriëntatie zou de VVD overigens vanaf 1956 uit haar verkiezingsprogramma's weglaten).

In 1952 waren de randvoorwaarden voor de Nederlandse buitenlandse politiek inmiddels veranderd. In december 1949 was Indonesië onafhankelijk geworden, zij het formeel eerst binnen een niet functionerend 'Unie-verband' met Nederland. En in het parlement was de keuze voor de NAVO zonder reserve (behalve bij de CPN) goedgekeurd. De ommezwaai van afzijdigheidspolitiek naar bondgenootschap was volledig. Althans op het eerste gezicht. Men beweert wel dat hoewel "de koers veranderde, veel van de houding bleef", waarmee bedoeld wordt op de idealistische en legalistisch-moralistische benaderingen van de buitenlandse politiek.¹⁸ Met name zou dit gegolden hebben voor de geïnteresseerde staatsburgers, het niveau waarop ook de verkiezingsprogramma's in eerste aanleg gericht waren en zijn. In dit verband valt het op dat in de KVP- en PvdA-programma's van 1952, waarin voor het eerst volledig van deelname aan militaire blokvorming werd uitgegaan (nu ook voor de PvdA niet meer uitsluitend onder de VN-paraplu), tevens voor het eerst het thema van de 'ontwikkelingshulp' werd genoemd. De VVD noemde noch het één noch het ander in 1952, maar zij had in een 'werkprogram' van een jaar eerder wel vermeld volledig achter

de uitvoering van het Atlantisch Pact te staan.

In ieder geval geldt voor alle drie partijen dat zij ook sinds de toetreding van Nederland tot de NAVO (en later ook tot de EEG) het bevorderen van een 'internationale rechtsorde' steeds als uitgangspunt voor het te voeren buitenlands beleid bleven nemen. De Verenigde Naties werden daarvoor het meest geschikte apparaat gevonden.

Nadat de basis van het na-oorlogse Nederlandse veiligheidsbeleid eenmaal definitief gelegd was, beperkten de programma's zich vanaf 1952 tot het invullen en nuanceren van dit stabiliserende soort nationaal belang. Binnen de consensus over de noodzaak van het NAVO-bondgenootschap vielen echter duidelijke accentverschillen te constateren, die naarmate de jaren verstreken soms tot wezenlijk verschillende interpretaties konden uitgroeien.

communisticche dreiging

Bij de toetreding tot de NAVO was de angst voor de vermeende communistische dreiging een belangrijke drijfveer geweest. Opvallend is daarom dat dit argument in 1952, ten tijde van de Korea-crisis niet vermeld werd. In 1956 keerde het bij de PvdA terug. De KVP en de VVD achtten deze tegenstelling toen niet vermeldenswaard. In 1959 noemde de laatste partij evenwel de dreiging van de Sowjet-Unie voor "het vrije westen" (en de "onderontwikkelde gebieden") heel expliciet. De KVP gebruikte gelijkluidende termen, maar de PvdA liet de term 'communisticche dreiging' van nu af achterwege. De KVP zou dit na 1963 ook doen, maar de VVD sprak in 1967 nog van de "communisticche agressie" in verband met de oorlog in Vietnam.

Deze terminologie verdween dus ongeveer gelijkertijd met de Koude Oorlog, die eerst vooral de PvdA en later de KVP en de VVD in haar ban leek te hebben.

defensie-inspanningen

De grote defensie-inspanningen werden in 1959 door de PvdA (toen net oppositiepartij geworden) voor het eerst voorzichtig bekritiseerd: "beperking van militaire uitgaven tot een percentage van het nationaal in-

komen, overeenkomende met het gemiddelde van vergelijkbare NAVO-landen". Vanaf 1967 was dit onderwerp met toenemende concreetheid steeds terug te vinden in de PvdA-programma's. Sprak men in 1967 nog van "herziening van het Nederlandse aandeel" en "omschakeling van de vloot" (afschaffing van de Karel Doorman), in het verkiezingsprogramma 1971 werd gestreefd naar verlaging van de defensie-uitgaven. In de 'Hoofdpijnen van een regeringsprogramma' van de PvdA, D'66 en de PPR van datzelfde jaar werd deze verlaging expliciet aangeduid met rond een kwart procent (was 3,6%); een jaar later in 'Keerpunt 1972' met 0,20 à 0,25%. Mogelijk is deze concretisering het gevolg van de inbreng van de kleine progressieve partijen. De even concrete vermelding van maximaal 3% in 1977 zou daar dan een nawerking van kunnen zijn. In 1981 werd geen bepaald percentage bij dit onderwerp genoemd.

De VVD-verkiezingsprogramma's zijn ten aanzien van de defensie-inspanningen consistent en concreet geweest: Nederland diende zich te houden aan het binnen de NAVO noodzakelijk geachte aandeel. In 1977 kon zij ter ondersteuning daarvan de Defensienota 1974 noemen, nota bene uitgebracht door het centrum-linkse kabinet-Den Uyl. Dit kon niets anders betekenen dan dat er een enorme discrepantie bestond tussen de door regeringspartijen - i.h.b. de PvdA - geuite verlangens en het feitelijk gevoerde beleid.

De KVP/CDA-teksten toonden zich ofwel nogal flexibel op het punt van eventuele vermindering van de defensie-inspanning ofwel spraken zich concreet uit voor het op peil houden ervan. In 1967 moest "de Nederlandse defensie-taak in verband met de toenemende internationale ontspanning en de daaruit voortvloeiende wijziging van de taken van NAVO en VN opnieuw worden bezien", maar in 1981 wilde men zich duidelijk houden aan "een binnen het NAVO-bondgenootschap overeengekomen peil". Het door de PvdA vanaf 1971 ingenomen standpunt dat het stabiliserend soort nationaal belang ook behartigd kon worden door juist een vermindering van de nationale defensie-inspanningen werd door de overige twee grote partijen niet gedeeld.

wapenbeheersing en ontwapening

Op het gebied van internationale wapenbeheersing en ontwapening deelden KVP/CDA en VVD het hierboven genoemde standpunt van de PvdA wel. Hier-

bij gingen zij alle drie uit van de noodzaak van een machtsevenwicht in Europa en achtten derhalve een eenzijdige ontwapening uit den boze.

Zo stelde de PvdA in 1963 (het jaar waarin dit onderwerp voor het eerst in de programma's werd genoemd):

"In eenzijdige, nationale ontwapening ziet de Partij van de Arbeid geen bijdrage tot de vrede. Deze zou het machtsevenwicht verstoren ten nadele van het westen. Juist deze positie van evenwaardige kracht is een onmisbare voorwaarde voor het welslagen van onderhandelingen over beperking of afschaffing van de bewapening. Eenzijdige, nationale ontwapening zou het gevaar van een atoombrand dichterbij brengen in plaats van dat gevaar te verminderen. Daarom is handhaving van de politieke en militaire samenwerking in het NAVO-bondgenootschap onvermijdelijk."

Deze krachtige uitspraak diende mogelijkwerijs om zich te profileren tegenover de in 1957 opgerichte PSP, die in 1959 1,8% van de stemmen had behaald en zich in 1963 in haar programma voor "een eenzijdige ontwapening als een begin van internationale ontwapening" uitsprak.

De VVD heeft deze bij de PvdA geciteerde positie steeds volgehouden.

De KVP/CDA- en PvdA-programma's begonnen dit standpunt evenwel vanaf 1967 te nuanceren. Voor het CDA bleven deze nuanceringen beperkt tot initiatieven binnen de NAVO gericht op wederzijdse ontwapening. In 1981 stelde het CDA daarnaast (voor het eerst): "Dit sluit eventuele, ook door Nederland te initiëren, éénzijdige stappen van de NAVO niet uit". Deze weinig concrete uitspraak veranderde echter weinig aan de tot dan toe volgehouden positie: Nederland mocht in zijn eentje die stappen niet doen.

De PvdA-programma's gingen op dit punt verder dan die van het CDA. In 1981 schreef het programma o.m.: "Ontspanning betekent: (...) wapenbeheersing en ontwapening door onderhandelingen en daarop gerichte eenzijdige stappen". Deze nielden voor Nederland onder andere in: geen stationering van nieuwe middellange afstandssystemen op eigen grondgebied en afstoting van vier à vijf kerntaken binnen vier jaren. Deze positieve vermelding van de term 'eenzijdige' door het CDA en vooral de PvdA was waarschijnlijk ingegeven door acties van de vredesbeweging, met name het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV).

De laatste PvdA-programma's leken soms een laboratorium van denken over veiligheidsbeleid. In 1971 nog voorzichtig, maar in 1977 en 1981 duidelijk, borrelden ideeën op over een nieuw collectief Europees veiligheidsstelsel, waardoor de bestaande machtsblokken als NAVO en Warschau-pact opgeheven zouden kunnen worden. Dit stelsel zou op zijn beurt weer een

stap zijn naar een wereldomvattend veiligheidsstelsel binnen het kader van de VN. Het lidmaatschap van de NAVO werd in 1977 'voorwaardelijk' gemaakt (de ontspanning moest er door bevorderd worden), in 1981 weer enigszins verzwakt tot "kritisch".

De PvdA leek een heel eind teruggekeerd naar de oorspronkelijk mondialistische benadering van de veiligheidsproblematiek, zoals die ook in haar program van 1948 zichtbaar was geweest. Maar ook hier nam de PvdA van de drie grote partijen een afwijkende positie in.

kernwapens

Met de problemen rond ontwapening en wapenbeheersing hangt het sinds 1959 in de programma's steeds terugkerende onderwerp van de kernwapens samen. Aanvankelijk werden kernwapens door alle drie de partijen impliciet of expliciet gezien als een noodzakelijke bijdrage aan de stabilisering van de wereldvrede. De VVD verwoordde dit gezichtspunt in 1963 nog aldus:

"Wil zowel de vrede als de vrijheid voor het Westen verzekerd blijven, dan dient nauwlettend gewaakt te worden tegen iedere verstorend van het militaire evenwicht tussen Oost en West. Daarom is een zo sterk mogelijke atomaire bewapening van het Westen volstrekt noodzakelijk. Zij is onder de tegenwoordige omstandigheden zelfs de enige garantie voor handhaving van de vrede."

Er aan toegevoegd werd dat "bij de Verenigde Staten van Amerika een zeer overwegende zeggenschap omtrent het gebruik van kernwapens moet berusten". Het streven naar "de opbouw van zelfstandige nationale Europese kernmachten" werd dan ook verworpen.

De KVP en de PvdA hebben dit standpunt nooit expliciet vermeld in hun programma's. Zij legden vanaf de eerste vermelding van kernwapens de nadruk op 'het verontrustend bezit' (KVP-1959) ervan of op de noodzaak kernwapenproeven te stoppen (PvdA-1959). De PvdA was van de drie partijen vaak de eerste om nieuwe gezichtspunten in haar programma's te ventileren. Ook het non-proliferatie streven kwam in het PvdA-programa van 1963 voor het eerst voor, in die van de VVD en de KVP pas in 1967. Nadat deze twee thema's in internationale verdragen waren vastgelegd verminderde de aandacht in programma's voor kernwapens enigszins. In 1971 noemde het VVD-programma de kernwapens geheel niet en sprak de PvdA slechts in één zin van: "uitbanning van bacteriologische, chemische en nucleaire wapens". De CDA-partijen toonden in 1971 nog de meeste belangstelling

en waarschuwden tegen verlaging van de nucleaire drempel en pleitten voor wederzijdse afschaffing van nucleaire bewapening.

In 1977 lag de situatie anders. Het CDA pleitte voor volledige stopzetting van alle kernproeven, voor versterking van waarborgen bij de niet-verspreiding van kernwapens, en voor actieve steun aan het totstand komen van kernwapenvrije zones. De VVD besteedde nog zeer weinig aandacht aan de kernwapens ("een krachtige conventionele strijdmacht doet de afhankelijkheid van nucleaire wapens verminderen"). De PvdA daarentegen ging er uitgebreid op in. Naast vele andere zaken wenste zij het inbrengen door de NAVO van tactische kernwapens in de MBFR-onderhandelingen. Bij dit laatste werd toegevoegd: "indien de NAVO dit niet voor 1978 doet, moet Nederland de kernwapens van eigen bodem verwijderen".

In 1981, zagen we reeds, sprak de PvdA zich concreet uit tegen plaatsing van nieuwe middellange afstandswapens (kruisraket en Pershing II). Het CDA besteedde toen eveneens meer aandacht dan voorheen aan dit in de publieke opinie inmiddels zeer omstreden onderwerp. Ook volgens het CDA moesten de kernwapens de wereld uit, maar éézijdige Nederlandse stappen werden vooralsnog afhankelijk gesteld van resultaten van internationale onderhandelingen, waarmee de verantwoordelijkheid ten dele werd afgeschoven. Dit voorbehoud ging de VVD te ver: de kruisraketten moesten geplaatst worden, tenzij de Sowjet-Unie zou beginnen met vermindering van middellange afstandswapens.

Aldus zien we dat alle drie de partijen in de loop der jaren tot de conclusie zijn gekomen dat het aantal kernwapens in de wereld teruggebracht moet worden. De PvdA echter raakte er steeds meer van overtuigd dat nieuwe kernwapens eerder destabiliserende dan stabiliserende gevolgen voor de wereldvrede hebben. Daarom was zij van mening dat eenzijdige stappen van Nederland nodig kunnen zijn binnen het algemene streven naar tweezijdige ontwapening. De VVD bleef het primaat van het machtsevenwicht benadrukken en kende daarbij aan het plaatsen van nieuwe kernwapens als reactie op een verondersteld overwicht van de Sowjet-Unie juist een stabiliserend effect toe. Het CDA nam een positie in, die lag tussen die van de PvdA en de VVD, waarbij het echter meer dan bij de andere behandelde aspecten van het veiligheidsbeleid, duidelijk afstand bewaarde tot de VVD. De "voortdurende spanning tussen de plicht om de waarden van onze westerse democratie te beschermen en de weerzin, die de moderne bewape-

ning oproept" (CDA-1981) en "die de schepping als zodanig bedreigt" (CDA-1977) werd er bovendien versterkt door de eveneens voortdurende spanning tussen een atoom-pacifistische stroming binnen de partij en een meer machtspolitiek georiënteerde richting. Het programma van 1981 kreeg daardoor een compromis-karakter.

IV.2. Regionaal beleid

Het regionale beleid is (naast de steeds minder in de aandacht komende Benelux) voortdurend gericht geweest op het proces van de *Europese eenwording*. Deze samenwerking tussen Europese staten is na de oorlog in eerste instantie vooral onder Amerikaanse druk tot stand gekomen. Alle drie onderzochte partijen hebben zich hier steeds voor uitgesproken (anders dan bijvoorbeeld de SGP, die er "de invloed van Rome en het humanisme" door bevorderd zag; beginselprogram in 1965). Toch zijn er wel degelijk verschillen te constateren op basis van de programma's. In 1956 toen het Verdrag van Rome ondertekend werd, waren deze verschillen reeds direct waarneembaar. PvdA en KVP somden beide de voorwaarden op, waaraan een Europese Gemeenschap zou moeten voldoen: bovennationaal van karakter, doeltreffend democratisch gecontroleerd en voorzien van een sociaal handvest. De KVP voegde daar de vriendschap tussen Duitsland en Frankrijk aan toe: de "hoeksteen van iedere duurzame Europese samenwerking". Deze zou eens het gehele Europa moeten omvatten, met behoud van het "nationaal eigene". De PvdA benadrukte daarentegen de noodzaak van een politieke en sociaal-economische Europese Gemeenschap onder meer om "Europa zijn taak te kunnen laten vervullen in de wereldgemeenschap als geheel". Verder werd de "bedrijfstakgewijze organisatie van het Europese bedrijfsleven" als doelstelling van de KVP door de PvdA vervangen door een "Europese planeconomie".

De VVD evenwel toonde van het begin af minder enthousiasme voor de Europese Gemeenschap in deze vorm. De samenwerking mocht niet een "louter continentale" zijn: "Ook op Engeland en de Scandinavische landen moet het oog worden gericht. Ja, het belang der vrije volken vordert ook de samenwerking met het Noord-Amerikaanse continent" (VVD-1956).

Sterk vereenvoudigd zou men de verschillen tussen de partijen op dit punt aldus kunnen samenvatten: aan de ene kant de enthousiaste KVP en PvdA, respectievelijk meer continentalistisch en meer mondialistisch van optiek;

aan de andere kant de minder overtuigde VVD, die eerder Atlantisch gericht was. Eventuele tegengestelde belangen tussen met name de Europese (concurrerende) en de Atlantische (stabiliserende) oriëntaties werden niet geconstateerd, althans niet in de programma's.

De verschillen in benadering zijn in de loop der jaren blijven bestaan, maar de scheidslijnen werden wellicht iets vager. In 1981 noemde ook het CDA de noodzaak van de verbondenheid van Europa met de Verenigde Staten, maar de VVD ging verder en sprak van nauwe samenwerking. De machtige bondgenoot kwam in de Europa-paragraaf van de PvdA in 1981 geheel niet voor. Die partij was (nog steeds) zeer gericht op de wereld-politiek. De taak van de Europese samenwerking werd drieledig genoemd: 1. bijdrage tot democratie in Europa en ontspanning in de wereld; 2. doorbreking Oost-West-tegenstelling; 3. eerlijk delen tussen Noord en Zuid. Het concurrerende nationale belang kwam er niet in voor, hetgeen zeker bij het Europees beleid opvallend mag worden genoemd. Het CDA was daar zeer uitvoerig over; de VVD iets minder uitvoerig, maar wel duidelijk. Ondanks deze verschillen was er in het algemeen toch sprake van een fundamentele overeenstemming. Hierdoor leende het Europees beleid zich moeilijk tot profilering ten opzichte van andere partijen. Een overeenkomst was in de jaren zestig bijvoorbeeld het pleidooi voor toetreding van Engeland. Opvallend is dat alleen de PvdA en de VVD deze wens expliciet in hun programma's opnamen, terwijl de (continentalistische) KVP (nota bene de partij van minister van buitenlandse zaken, Luns, die zich hiervoor steeds sterk heeft gemaakt) slechts sprak van "alle Europese volkeren".

Een tweede overeenkomst, maar nu expliciet bij alle drie de partijen, was het streven naar verdere democratisering door o.m. versterking en rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement. Uitbreiding van de Europese Gemeenschap werd door alle drie de partijen wenselijk geacht, maar toen in de jaren zeventig de toelating van Spanje, Portugal en Griekenland aan de orde kwam stelde de PvdA een democratische structuur als voorwaarde.

De belangrijkste overeenkomst tenslotte betrof - ondanks verschillende kritiek op onderdelen en een verminderd enthousiasme - het aanvaarden van het bestaan van de Europese Gemeenschap op zich. Tegenstellingen als in Groot-Brittannië bestonden hier niet tussen de grote partijen. In de programma's werd dit bestaan nooit strijdig geacht met andere belangen.

De kiezer werd aldus mogelijk een fundamentele keuze onthouden.

IV.3. Mondiaal beleid

internationale rechtsorde

De internationale rechtsorde is bij de drie partijen steeds een algemene doelstelling van het buitenlands beleid geweest, althans in de partijprogramma's. Het eerste beginselprogramma van de PvdA, vastgesteld in 1947, schreef daar over:

"In een wereld, die door twee oorlogen werd geschokt en ontwricht, die geteisterd werd door economische crisissen en daardoor veroorzaakte massale werkloosheid, die de verschrikkingen van de totalitaire terreur heeft ondergaan, en die thans, na het einde van de tweede wereldoorlog, de teleurstelling van het uitblijven ener geordende wereldsamenleving, de dreiging van nieuwe oorlogsgevaaren en de druk van de economische chaos diep gevoelt, worden miljoenen bewogen door het verlangen naar een orde van sociale gerechtigheid, bestaanszekerheid en volkswelvaart, geestelijke vrijheid en wereldvrede".

Het streven naar die wereldrechtsorde werd tot 1977 in de programma's nooit strijdig geacht met (andere) Nederlandse belangen. Misschien werd er impliciet van uitgegaan dat de laatste automatisch door de eerste werden gedekt. De op het eerste gezicht altruïstische politiek kan dan voor een deel niet meer zijn geweest dan goed begrepen eigenbelang. Dat niet iedereen daar bezwaar tegen had blijkt onder meer uit het feit dat minister Van Dijk van Ontwikkelingssamenwerking in 1982 zei¹⁹:

"Als Nederlanders hebben we een direct belang bij de totstandkoming van een meer rechtvaardige en stabiele wereldorde, waarin de belangen van de zwaksten worden beschermd en uitzicht op een menswaardig bestaan voor allen wordt geboden. En ik ben er van overtuigd dat ook onze eigen kreupele economie nieuwe impulsen kan ontvangen uit de economische groei en ontwikkeling van de Derde Wereld".

In de programma's echter werd dit expliciet nooit vermeld en bleef het beeld van een ethisch verheven 'schone-handen-politiek' gehandhaafd.

ontwikkelingssamenwerking

In het Nederlandse mondiale beleid traden in de na-oorlogse periode twee aspecten steeds meer op de voorgrond: allereerst de ontwikkelingssamenwerking en in de jaren zeventig de mensenrechtenproblematiek.

De ontwikkelingssamenwerking deed in 1952 haar intrede in de programma's: zowel de PvdA als de KVP maakten er melding van (de VVD zou dit pas in 1959 doen). Ze werd toen nog met hulp aan "vreemde" (KVP) of "economisch minder ontwikkelde" (PvdA) gebieden aangeduid en betrof nog niet meer dan een soort intentieverklaring. In 1956 vulde de PvdA dit enigszins aan door er op aan te dringen dat de financiering bij voorkeur via de VN moest plaatsvinden; de KVP liet dit in het midden, maar brak een lans voor missie en zending op dit gebied. In 1959 noemde de VVD voor het eerst deze problematiek, maar anders dan de PvdA en de KVP legde de VVD de nadruk op het stabiliserende soort nationaal belang in plaats van op het humanitaire:

"Voorkomen moet bovenal worden, dat de landen, die men als de onderontwikkelde gebieden pleegt aan te duiden, stuk voor stuk in de Russische invloedssfeer geraken. Daarom heeft ook Nederland zijn bijdrage te leveren aan de economische hulp, die deze gebieden behoeven en die van Russische kant zal komen, als het westen hier niet waakzaam is. Een kortzichtige politiek zal hier gemakkelijk het karakter kunnen dragen van een zuinigheid, die de wijsheid bedriegt".

Deze Russische dreiging als motivatie voor het geven van ontwikkelingshulp was in 1963 al weer uit het VVD-programma verdwenen en vervangen door het meer algemene motief van de handhaving van de vrede in de wereld. Het humanitaire belang (menselijkheid, rechtvaardigheid) werd in 1963 als eerste genoemd, maar nevensgeschikt geacht aan het stabiliserende.

In de jaren zeventig kwam daar bovendien nog het concurrerende (economische) belang bij, zij het zeer voorzichtig en niet erg concreet. In 1971 bepleitte de VVD de bevordering van de particuliere kapitaalstroom, waarbij de afschrijvingen en andere winsten, "na overmaking van een redelijk rendement voor het risicodragend vermogen" in het ontwikkelingsland zouden moeten worden herinvesteed. In 1977 en 1981 werd de inschakeling van het bedrijfsleven bij het beleid inzake ontwikkelingssamenwerking uitdrukkelijk genoemd.

Ook het CDA bedacht in 1981 hierbij een rol aan het bedrijfsleven toe, maar onder voorwaarde van de mogelijkheid van openbare toetsing.

In 1977 had het CDA deze rol nog niet zo duidelijk vermeld. Tot die tijd waren het net als bij de PvdA uitsluitend humanitaire belangen geweest, die het Nederlandse beleid inzake ontwikkelingslanden motiveerden. Beide partijen noemden daarbij concrete percentages van het nationaal inkomen om de hoogte van het hulpbedrag aan te geven.

De PvdA deed dat al vanaf 1963. Toen was het 1% om tijdens de hoogconjunctuur (1967 en 1971) op te lopen tot 2% en daarna (1977 en 1981) op minimaal 1,5% werd gezet. De CDA-partijen spraken in 1971 van een verdubbeling van het hulpbedrag, dat in de twee latere programma's eveneens op 1,5% werd bepaald.

De VVD wilde principieel geen percentage in het program opnemen, en beperkte zich vnl. tot de vagere term 'afhankelijk van de doelmatigheid'. In 1977 werd daarbij tevens gezegd dat rekening gehouden diende te worden met "de financieel-economische situatie in ons land". Interessant is te zien dat de partij hier in 1981 op teruggekomen is: "het Nederlandse ontwikkelingsbeleid mag geen barometer zijn van de economische ontwikkeling in Nederland zelf". Of deze verandering uit overtuiging of uit electorale overwegingen is ontstaan, daarnaar kan men slechts gissen. Uit een opiniepeiling van november 1979 bleek in ieder geval dat ondanks de economische teruggang 54% van de ondervraagden de hoogte van de hulp wilde handhaven. 17% wilde deze zelfs verhogen.²⁰

De PvdA ging (als enige van de drie) verder en stelde vanaf 1977 zelfs dat in het kader van een Nieuwe Internationale Economische Orde Nederland in het belang van de ontwikkelingslanden een aanpassing van nationale productie en consumptie moest accepteren. Bij de nu voor het eerst zo duidelijk gestelde strijd tussen verschillende Nederlandse belangen gaf de PvdA hier de voorrang aan het humanitaire boven het concurrerende belang. Het CDA en de VVD constateerden deze belangenstrijd niet in die mate, al ging de eis tot absolute handhaving van de hoogte van het ontwikkelingsfonds in die richting.

Van de vele andere met het ontwikkelingsbeleid samenhangende aspecten noemen we tenslotte hier kort nog de benadrukking door KVP/CDA (tot in 1981) van missie en zending en de visie van de PvdA (vanaf 1971) dat ook aan bevrijdingsbewegingen hulp kan worden gegeven, waarbij vanaf 1977 de voorwaarde dat deze hulp humanitair en onderwijskundig van aard moest zijn niet meer expliciet werd vermeld. Het CDA keurde in 1981 hulp aan bevrijdingsbewegingen eveneens goed, daarbij onderstrepend dat "geweldloze doorbreking van structuren en machten voorop (diende) te staan". Belangrijk is dat het CDA het geweld als "laatste mogelijkheid om het geweld van het bestreden regime te keren" niet meer uitsloot.

Het bilaterale beleid moest volgens de PvdA (vanaf 1971) gericht zijn op werkelijke structurele en sociale hervormingen; het CDA beperkte zich tot 1981 vooral tot oriëntatie op de "allerarmsten", terwijl de VVD eerder de economische ontwikkeling van het gehele ontwikkelingsland voor ogen stond.

mensenrechten

De problematiek van de mensenrechten is eigenlijk pas in de jaren zeventig volop in de belangstelling komen te staan. Vanaf 1971 is de term steeds in de programma's van alle drie partijen te vinden geweest. Vóór de jaren zeventig gaven de partijen echter wel kritiek in algemene zin op dictatoriale staten of op rassendiscriminatie. In 1971 werd dit concreter. De PvdA vroeg toen om ratificatie van VN-verdragen met betrekking tot de rechten van de mens en de CDA-partijen bepleitten in het kader van de VN nieuwe gezagsorganen op dit gebied. De PvdA wilde ondemocratische staten als Griekenland en Portugal uit de NAVO laten verwijderen, de CDA-partijen lieten dit probleem onvermeld, maar de VVD had het er moeilijk mee:

"Uitstoting van Portugal en Griekenland uit de NAVO is reglementair onmogelijk, zou het grote belang van de Westeuropese verdediging schaden en zou bovendien het probleem van ondemocratische regimes niet oplossen. Dit betekent geenszins, dat de situatie in die landen niet zo beklemmend en onaanvaardbaar is, dat niet ieder geëigend pressiemiddel moet worden gebruikt om democratische structuren te bevorderen".

De VVD, die in deze 'flower-power'-periode in haar program uitsprak dat buitenlandse politiek "de noodzakelijke geloofwaardigheid (zou) missen wanneer zij niet door het gevoel wordt geïnspireerd", gaf toch voorrang aan het veiligheidsbelang.

In 1977 groeide het gewicht van de mensenrechten-problematiek in de programma's enorm. Dit liep parallel met een internationale trend. Zowel hier te lande (minister Van der Stoep) als elders (de Amerikaanse president Carter) hadden uitvoerende politici de mensenrechten tot hoeksteen van het buitenlands beleid uitgeroepen. Vier jaar later werden er zelfs aparte paragrafen aan gewijd, door alle drie partijen voor het eerst.

De ogenschijnlijke consensus aangaande de mensenrechten aan het eind van

de jaren zeventig blijkt bij een nadere beschouwing van de programma's toch niet echt volledig te zijn geweest. Alle drie de partijen bepleitten de aanstelling van een Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens in de VN, maar de VVD bleef met nadruk selectieve verontwaardiging afwijzen. Iedere schending keurde deze partij in gelijke mate af maar "wel past bij de beoordeling van politieke systemen in landen die aan het begin van hun ontwikkeling staan enige bescheidenheid" (VVD-1981). Het normerende nationaal belang (gelijke behandeling van gelijke gevallen) bleek toch niet zo zuiver beleden te worden door de VVD. Gemakkelijk valt immers op grond van deze "bescheidenheid" te beargumenteren dat Oostbloklanden strenger behandeld moeten worden dan Derde-Wereldlanden, hetgeen toch ook een selectie is. Afgaande op de exacte bewoordingen in hun programma's in 1981 waren het CDA en de PvdA juist minder selectief verontwaardigd dan de VVD.

Opvallend is weer dat geen enkele partij een mogelijk conflict tussen dit humanitaire (of wellicht normerende) belang en bijvoorbeeld het stabiliserende veiligheidsbelang zag. Bij de VVD, die op andere beleidsgebieden dit laatste belang vaak liet prevaleren, roept dit de vraag op of deze partij het veiligheidsprobleem niet meer vanuit een 'bewapeningsoptiek' dan vanuit een 'ontspanningsoptiek' beziet. Ook het CDA signaleerde deze mogelijke belangenstrijd niet. De PvdA legde als enige een verband tussen de verschillende belangen in een op het eerste gezicht duidelijke alinea: "Mede in het belang van de mensenrechten wordt de ontspanningspolitiek in de Oost-West-betrekkingen voorgezet" (PvdA-1981). Het probleem werd hiermee echter gecamoufleerd. De vraag bleef bestaan of de schending van de mensenrechten in Oost-Europa ook moet worden aangekaart indien dit tot verhoging van de internationale spanning zou leiden. Dat de PvdA hier niet uit kwam, bleek ook uit de recente discussie tussen PvdA-prominenten over de toestand in Polen.²¹ Zou de vraag ontkennend beantwoord worden dan zou de PvdA hier het stabiliserende boven het humanitaire nationale belang stellen.

De mensenrechtenproblematiek werd in de laatste jaren in de programma's steeds specifiek toegepast op Zuid-Afrika en op de Palestijnse kwestie.

Zuid-Afrika, voor het eerst door de PvdA genoemd in 1969, in 1977 door het CDA en pas in 1981 door de VVD, werd het symbool van onderdrukking

van de mensenrechten in de vorm van rassendiscriminatie. Volgens het CDA (1981) vormde de apartheid in Zuid-Afrika een bestanddeel "van een situatie die een wezenlijke bedreiging is voor de internationale vrede en veiligheid". Daarom moest onverkort worden vastgehouden aan het VN-wapenembargo en gestreefd worden naar economische sancties. De toepassing van de gedragscode voor het bedrijfsleven diende te worden versterkt. Deze gedragscode moest volgens de VVD slechts "in acht worden genomen". Maar economische dwangmaatregelen waren voor de VVD alleen aanvaardbaar indien zij de beëindiging van het apartheidsstelsel bespoedigden en de economie van de omliggende landen niet zouden ontwrichten. De dialoog met Zuid-Afrika moest worden opengehouden. Dit gematigde standpunt werd door de PvdA duidelijk niet gedeeld: "Nederland neemt het initiatief tot een volledige economische en militaire boycot van Zuid-Afrika en binnen EG-verband het initiatief om de Gedragskode te vervangen door een gezamenlijke boycot" (PvdA-1981). Het CDA, dat overigens de deur naar Zuid-Afrika nog op een kier hield, stond bij deze kwestie heel dicht bij de radicale PvdA.

Anders lag dit bij het *Palestijnse vraagstuk*, dat in de programma's voor het eerst door de VVD aan de orde werd gesteld in 1971: de Staat Israël moest door de Arabische staten erkend en het "vraagstuk van de Palestijnse vluchtelingen" rechtvaardig geregeld worden.

Tussen 1971 en 1977 hadden de Yom Kippur-oorlog en de olieboycot plaatsgevonden. Het pro-Israëliisch standpunt van de VVD uit 1971 was in 1977 uit het program verdwenen: het Midden-Oosten-conflict werd zelfs geheel genegeerd. De twee andere partijen deden dit niet. Het CDA bepleitte veilige en erkende grenzen voor Israël en wilde "dat de positie der Palestijnen in staatkundige vorm wordt geregeld". Dat zou dus bijvoorbeeld ook binnen Jordanië of Israël kunnen gebeuren. De PvdA stelde echter dat initiatieven in VN-verband gesteund moesten worden "welke kunnen leiden tot de oprichting van een Palestijnse staat naast Israël".

In 1981 nam het CDA een soortgelijke positie in als in 1977, onder de toevoeging dat er geen officiële contacten met de PLO mochten zijn, "zolang deze zich de vernietiging van de staat Israël ten doel stelt". De VVD, die nu weer aandacht aan de problematiek schonk, gebruikte aangaande de PLO gelijke bewoordingen. Ze sprak bovendien niet van een mogelijke Palestijnse staat; doch slechts van zelfbestuur, "waarbij de

veiligheid van Israël niet mag worden aangetast". Nederland moest er - volgens de VVD - voor zorgen dat het beleid van de Europese Gemeenschap aansloot bij dat van de Verenigde Staten. Zoals vaker liet de VVD aldus het Atlantische gezichtspunt prevaleren boven het Europese.

Interessant is dat ook bij de PvdA in 1981 de term 'Palestijnse staat' is komen te vervallen. Gesproken werd slechts van wederzijdse erkenning van de PLO en Israël, van terugtrekking van Israël uit de bezette gebieden en van het inbrengen van de status van Jeruzalem in een vredesregeling.

Deze verschuiving van standpunten in de programma's van 1981 ten opzichte van die van 1977 kan er op wijzen dat de schrik van de olieboycot in 1973/74 in 1981 grotendeels was verdwenen. Duidelijk is wel dat pas na die boycot de partijen zich uitgebreid met het Midden-Oosten bezig gingen houden in hun programma's. Behalve de VVD in 1971 had alleen de PvdA het gebied - en dan alleen Israël - één keer eerder genoemd. In 1963 had deze partij namelijk geschreven: "Met de economische belangen van de jonge staat Israël dient bij de voortschrijdende integratie van Europa ten volle rekening te worden gehouden". Deze twee vermeldingen waren dus duidelijk pro-Israël. Die van 1977 en 1981 waren kritischer, maar zeker niet uitsluitend pro-Arabisch.

Waarschijnlijk bestaat er ook bij het Midden-Oosten-beleid een discrepantie tussen het door de partijen in de programma's gewenste en het feitelijk door de regering gevoerde beleid. Soetendorp stelt dat de veronderstelde pro-Israëlische houding van de na-oorlogse Nederlandse regeringen een mythe was.²² Een mythisch karakter van de pro-Israëlische houding van politieke partijen (die veel dichterbij het electoraat stonden en staan) is op basis van de programma's niet aantoonbaar. Wel kan men vaststellen dat de aandacht voor Israël in de jaren vijftig en zestig ergs miniem was. Of het normerend nationaal belang (gelijke behandeling) bij het Israëlisch-Arabisch conflict voorrang gekregen heeft boven het humanitaire (selectieve verontwaardiging) lijkt op basis van de verschuiving van de standpunten in de programma's van 1977 en 1981 niet waarschijnlijk. "Hoevelen slagen er in", vraagt Rozemond zich terecht af²³, "het zelfbeschikkingsrecht van Joden en Palestijnen met één en dezelfde maat te meten?"

V. Bij wijze van conclusie

Het is niet eenvoudig de in de voorgaande hoofdstukken aangedragen materie samen te vatten. Er zijn meer vragen opgeroepen dan beantwoord, hetgeen in de lijn van een voorstudie ligt. De grenzen van onderzoek naar partij-programma's werden in het eerste hoofdstuk aangegeven en in het tweede nog eens verduidelijkt, waar het ging om het beleidsterrein van de buitenlandse politiek. In het derde en vierde hoofdstuk werden de programma's naar omvang respectievelijk naar inhoud vergeleken. Enkele resultaten van deze vergelijkingen worden hieronder in stellingen samengevat, die kunnen dienen als hypothesen voor verder onderzoek.

1. Partijprogramma's kunnen wanneer ze in confrontatie met die van andere partijen over een langere periode worden vergeleken een beeld geven van de ontwikkeling van politieke visies op een bepaald beleidsterrein. Daarbij dient met het toenemend belang van de wervende functie van programma's rekening gehouden te worden. Zeker op het gebied van het buitenlands beleid is de kans op discrepantie tussen de in de programma's geuite wensen en het door geestverwanten feitelijk gevoerde regeringsbeleid hierdoor toegenomen. Deze kans is nog groter bij meer concrete programma's.
2. Bij de drie onderzochte partijen waren de programma's op het punt van het buitenlands beleid over het algemeen het meest concreet bij de PvdA en het minst bij KVP/CDA en VVD. Dit komt overeen met de verwachting dat de PvdA meer 'policy-oriented' dan KVP/CDA en VVD zou zijn.
3. De relatieve belangstelling voor buitenlandse politiek in de programma's blijkt na 30 jaar ongeveer gelijk te zijn gebleven. De fluctuaties (vooral bij de PvdA groot) liepen niet parallel met de economische conjunctuur, zodat van een verminderde belangstelling voor het buitenland als gevolg van de economische recessie op basis van de onderzochte programma's niet gesproken kan worden.
4. De partijen constateerden in hun programma's niet of nauwelijks de mogelijkheid van met elkaar strijdige (nationale) belangen. Hierdoor werden de kiezers enkele expliciete fundamentele keuzes onthouden.

5. Verschillen in oriëntatie tussen de partijen konden wel geconstateerd worden. Binnen de grenzen van de Nederlandse buitenlandse politiek was de VVD meer dan de andere Atlantisch, de PvdA meer mondiaal en KVP/CDA meer continentaal georiënteerd.
6. De verschillen in oriëntatie kwamen overeen met het benadrukken van bepaalde belangen (meestal zonder strijdigheid tussen belangen te constateren). De PvdA benadrukte vooral de humanitaire nationale belangen, de VVD vooral de stabiliserende (veiligheids)belangen. KVP/CDA-programma's onderstreepten eveneens vaak de stabiliserende belangen, maar gaven in een enkel geval de prioriteit aan de humanitaire (bijvoorbeeld inzake Zuid-Afrika). De teksten van de KVP/CDA-programma's waren evenwel meestal nogal flexibel van aard, hetgeen bij een permanente regeringspartij niet verbaast.
7. De PvdA heeft duidelijk meer en eerder dan de andere partijen nieuwe onderwerpen aangedragen in haar buitenlandse paragrafen. De geprononceerde veranderingsgezinde houding van de partij was hieraan niet vreemd. Dit zegt overigens nog niets over de haalbaarheid van ingebrachte wensen en voornemens.

noten

- * Met dank aan dr. A.P.M. Lucardie en dr. R.B. Soetendorp voor hun commentaar op een eerste ruwe versie van dit artikel. De verantwoordelijkheid voor de inhoud ligt uiteraard geheel bij de schrijver.
- 1. J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York/London, Harper and brothers, 1942), blz. 282.
- 2. Een probleem vormde de fusering van KVP, ARP en CHU tot het CDA. Overwogen is daarom om voor 1971 het KVP-program i.p.v. het gezamenlijke program van de toekomstige CDA-partijen te gebruiken. Daar is van afgezien, omdat het gezamenlijk program ook door de KVP werd onderschreven en niet wezenlijk afweek van het KVP-program en omdat voor de jaren zeventig door het gezamenlijk program een bruikbare continuïteit voor handen was. De invloed van de verschillende 'bloedgroepen' op het totale CDA-buitenlands beleid is overigens een nadere studie waard, maar valt buiten het kader van dit artikel. De geraadpleegde programma's zijn de (uitgebreide) verkiezingsprogramma's vanaf 1946, zoals die op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in originele, gedrukte of gecopieerde versies aanwezig zijn. De verkiezingen van 1972 zijn nagenoeg buiten beschouwing gelaten omdat deze kort na de vorige (1971) plaatsvonden en de partijen

- hierdoor nauwelijks hun standpunten hadden gewijzigd en vaak ook niet in een apart nieuw program hadden neergelegd.
3. A.P.M. Lucardie, "Politieke partijen" in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen, *Politiek in Nederland*, (Alphen aan den Rijn, Samsom, 1981), blz. 61-78, met name blz. 70-73.
 4. D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, (Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1982), blz. 17-18.
 5. Ibidem.
 6. K.W. Deutsch, *Politics and Government. How people decide their fate*, (Boston etc., Houghton Mifflin, 1980), blz. 61-62.
 7. Het zou interessant zijn om na te gaan of de *power oriented*-tendens in de PvdA (vgl. de zogenoemde 'nieuwe realisten') sterker wordt nu deze partij onder druk van de economische crisis meer de nadruk gaat leggen op het behoud van bestaande (sociale) verworvenheden in plaats van op het bevechten van nieuwe.
 8. Zie o.a. P. Lucardie en J. Oorburg, "Sociaal-democraten in soorten; een analyse van een discussie in PvdA-afdelingen", in: *Socialisme en Democratie*, 39 (1982), nr. 11 (november), blz. 519-528.
 9. J. van den Berg, "Vergezicht en kleine stappen. Over de werkzaamheden van de Wiardi Beckman Stichting in de eerstkomende jaren", in: *Organisatorische en financiële verslagen 1981 van de neveninstellingen van de Partij van de Arbeid*, (Amsterdam, PvdA, 1982), blz. 104-128; citaat blz. 112.
 10. Epstein, Leon D., *Political Parties in Western Democracies*, (New York etc. Praeger, 1967), blz. 273-274.
 11. Ibid., blz. 273.
 12. Zie voor een Nederlandse bijdrage aan de discussie hierover: Baehr, P.R., "Democracy and foreign policy in The Netherlands", in: *Acta Politica*, 83/1, blz. 37-62. Vele auteurs zijn van menings dat het onmogelijk is 'de grote massa bij het buitenlands beleid te betrekken'. Zie o.a. H.N. Boon, *Afscheidsaudiëntie. Tien studies over de diplomatieke praktijk*, (Rotterdam, Ad Donker, 1976), die op blz. 26 onder meer prof. Röling, W.L. Brugsma, Alexis de Tocqueville en George Kennan aanhaalt om deze mening te ondersteunen.
 13. Genoemd naar één van de eerste partijsociologen (1854-1919); zie o.a. R.A. Koole, "Ostrogorski en de partijdemocratie", in: *Intermediair*, 3 december 1982, blz. 17, 19, 21; m.n. blz. 19.
 14. O.a.: Chavannes, Marc, 'De meerderheid van Ed. van Thijn', in: *NRC-Handelsblad*, 5 februari 1983, blz. 7.
 15. S. Rozemond, 'Buitenlandse politiek en Nederlands belang', in: *Acta Politica*, XVIII (1983), januari, blz. 3-35.
 16. Gemeten in steeds het aantal centimeters tekst.
 17. A. van Staden, 'De politieke partijen en het buitenlandse beleid', in: *Parlement, partijen en buitenlandse politiek. Een discussie*. (Baarn, In den Toorn, 1977), blz. 28-41, stelling op blz. 41. Van Staden haalt hier Stanley Hoffman aan.
 18. Zie o.a. A. van Staden, *Een trouwe bondgenoot: Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap 1960-1971*, (Baarn, In den Toorn, 1974), blz. 20-23.
 19. Zoals geciteerd bij Rozemond, *op. cit.*, blz. 17.
 20. *Aspecten van internationale samenwerking*, 13 (1980), nr. 5, blz. 160.
 21. Zie bijvoorbeeld *De Volkskrant*, d.d. 21 oktober 1982 (H. van den Bergh) en d.d. 24 december 1982 (M. van Traa).
 22. R. Soetendorp, *Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëliisch conflict 1947-1977*, (Groningen, diss., 1982), Zie stelling 1.
 23. Rozemond, *op. cit.*, blz. 29.

KATHOLIEKE KIEZERS IN EN BUITEN HET GAREEL

Boekbespreking

Jan Bank

De laatste jaren valt in bescheiden mate het verschijnsel te signaleren van een Canadese belangstelling voor het politieke bestel in Nederland. Aan de namen van de onderzoekers kan men afleiden, dat zij van Nederlandse herkomst zijn. Ilja Scholten schreef over verzuiling en de consequenties van haar voortbestaan. Paul Lucardie behandelde Nieuw Links. Een ander in de reeks is Herman Bakvis, die in het bijzonder de katholieke macht in Nederland heeft bestudeerd. Het lijkt er even op, dat Canadese immigranten zich naar het land van herkomst keren om te beschrijven uit welke samenleving zij of hun ouders vertrokken. Hetzelfde verschijnsel kan men hier en daar ontwaren in de Australische belangstelling voor het vroegere Nederlands-Indië.

Herman Bakvis, politicoloog van huis uit, voorzag zijn onderzoek van de titel *Catholic Power in the Netherlands*. Deze macht definieert hij in de eerste plaats als electorale macht: de stabiliteit van de katholieke partij in de parlementsverkiezingen vanaf 1918 tot en met 1963 en het snelle verval sindsdien. Het laatste maakt overigens het eerste des te interessanter. Met de politieke theorieën, die hij tot zijn beschikking heeft, komt Bakvis er naar eigen verklaring niet uit. Noch het model van de partij-identificatie noch dat van de subcultuur bieden voldoende opheldering over de oorzaken van zowel de vroegere stabiliteit als het latere verval. Ze zijn beide immers gericht op verklaring van bestaande verhoudingen: het model van de "partij-identificatie" op een langdurige relatie tussen een politieke partij en een bevolkingsgroep, het model van de "subculturele beïnvloeding" op een saamhorigheidsbesef, waarin ook een politieke partij past. Beide sluiten in principe plotselinge veranderingen uit.

De poging tot verklaring, die Bakvis zelf vervolgens onderneemt, levert een schat aan gegevens op. Hij heeft vanuit zijn electorale preoccupatie

de "katholieke macht" voor 1963 in kaart gebracht en de ontbinding ervan sindsdien op een wijze, die waardering verdient. Een Nederlands voorbeeld is tot dusver alleen door Thurlings geleverd. De vergelijking van de beide electorale periodes krijgt bij de auteur een grotere nadruk dan de opeenvolging ervan. Dat behoeft geen verwondering te wekken, omdat een onderwaardering van de factor "tijdsvolgorde" eigen is aan de politicologische wijze van onderzoek. De constanten vallen meer op, de periodes zijn langer gekozen en de gebeurtenissen daarbinnen, om niet te zeggen de dynamiek van de tijd blijft onderbelicht. Deze kritiek komt van een recensent, die zich historicus acht. Voordat de argumenten daarvoor worden aangedragen, dient Bakvis te worden geprezen voor de opbouw van zijn beschrijving.

Het boek is ingedeeld in vieren: een uiteenzetting over de katholieke gemeenschap in Nederland en een dienovereenkomstige verklaring van het katholieke stemgedrag tot en met 1963, gevolgd door een belichting van de veranderingen in de katholieke kerk in de jaren '60 als oorzaak van de ontbinding van de Katholieke Volkspartij. Wanneer Bakvis het heeft over de katholieke gemeenschap in Nederland, spreekt hij van een subcultuur. Deze is in zijn ogen maar zeer ten dele bepaald geworden door factoren van "ethnicity". De meerderheid van de gelovigen was boven de grote rivieren te vinden, zodat katholicisme niet mag worden vereenzelvigd met het Zuiden, dat tamelijk homogeen is in zijn overwegend katholieke bevolking. Wordt "ethnicity" uitgebreid tot taal en tot leesen luistergewoonten, dan wordt het moeilijker. Uit de statistieken van de jaren '50 valt in de relevante gemeenschap een duidelijke voorkeur af te lezen voor dagbladen en de radiogids van de KRO. Bakvis schrijft deze culturele afzondering echter niet toe aan "ethnicity" maar aan de invloed van een kerkelijk leergezag.

Belangrijke factoren voor deze subcultuur stammen uit een wijds begrip "ideologie", die Bakvis eigenlijk niet zozeer in de betekenis van ideeënleer gebruikt maar als een compositie van historische ervaringen, culturele kenmerken en "The Emancipation Ideology". Tot de historische ervaringen rekent hij een isolationistische mentaliteit, welke teruggaat tot de periode van de katholieke schuilkerken in de Republiek. De ideologie van de emancipatie is in de negentiende eeuw geformuleerd, nadat de Bataafse Republiek de niet-calvinistische minderheden in beginsel gelijke rechten had toegezegd. De "calvinistische penetratie" is een cultureel verschijnsel,

dat Bakvis in navolging van Van Heek doet verklaren, waarom het Nederlandse katholicisme in vergelijking met dat van Duitsland of België zo rigoureus is in het naleven van de geboden en plichten.

Uit deze ideologische elementen is een netwerk van organisaties opgebouwd, dat de katholieke kerk in Nederland de mogelijkheid verschafte van een aanzienlijke sociale controle. Het is vooral dat aspect, wat de politoloog Bakvis met zijn electorale bekommernis boeit. De leiding van de kerk, de bisschoppen, was meer collegiaal dan in menige andere kerkprovincie en was bovendien stilliger in haar politieke en maatschappelijke interventies. Priesters waren er, alweer in vergelijking met andere landen, velen en ze waren door een variëteit van taken en posities (van huisbezoek aan gezinnen tot geestelijk adviseur van organisaties) ook in staat tot beïnvloeding en leiding. De cliënteleslotte, de gelovigen, waren in de periode tot 1963 in het algemeen volgzaam, hetgeen Bakvis onder andere tracht aan te tonen aan de hand van cijfers over de vervulling van de paasplichten in 1956.

Het zou hem echter te ver gaan de electorale stabiliteit (en het electorale succes) van de katholieke partij zonder meer toe te schrijven aan de sociale controle van de verzuiling. Het kerkelijk gezag was hem niet toereikend genoeg in zijn geboden en verboden. "There had to be some minimal return, some justification for its existence beyond the assertion of the bishops that a Catholic party was necessary for the cohesion of the Catholic subculture." Bakvis komt ondanks deze aanvankelijke twijfel dan toch weer tot de conclusie, dat het de clericale leiding (bisschoppelijke op landelijk niveau en priesterlijke per plaats) is geweest, die in de periode tussen de beide wereldoorlogen en eigenlijk ook nog na 1945 de katholieke kiezers rond de Rooms-Katholieke Staatspartij/Katholieke Volkspartij heeft verzameld en behouden. Onder deze kerkelijke patronage was de partij veilig; zij wist verschillende sociale groepen te verenigen en zelfs te bevredigen. Bakvis stelt vast, dat flexibiliteit en pragmatisme de partij beheersen, zelfs in zulke religieuze kwesties als het grondwettelijk verbod op processies buiten de kerken. De grote aantallen leden - na de Tweede Wereldoorlog een tijdlang vierhonderdduizend - kan men niet als blijk beschouwen van een gepassioneerd partijleven; de meesten waren inactief.

Na 1963 komt er in dit succesvol immobilisme verandering. De KVP had in

dat verkiezingsjaar haar hoogste resultaat bereikt: 31,9 percent van de stemmen. "One prominent KVP politician described the pleasant celebration which was held in the city of Den Bosch just after this election. It followed a four-year period in which the KVP prime minister De Quay had presided over a very successful government. Everyone at this gathering was blissfully unaware of what lay in store for them in the next few years." Wat de feestende KVP-ers zich op dat moment niet hebben gerealiseerd - hoe konden zij ook anders - was de schok van de "Theological Revolt" in de katholieke kerk. Daar zoekt Bakvis in eerste aanleg de motor van de veranderingen. Hij wijst, deels in navolging van onderzoekers als Coleman en Thurlings, op het verschijnsel van de kritische "onderstroom" die door het netwerk van katholieke seminaries en organisaties heenliep en die in de jaren '60 aan de oppervlakte komt. In zekere zin is dat door een tolerant episcopaat bevorderd.

Naast deze kritische "onderstroom", die in de jaren '60 ook ontdekkers krijgt in zulke bisschoppen als Bekkers en De Veth, treden er veranderingen op in de houding van de cliënteel. Deze kijkt onder andere naar het nieuwe medium televisie; ze is "better educated, more affluent, less dependent upon the church for spiritual and practical help and more dependent upon their recently acquired consumer goods." Bovendien begon zij zich minder en minder te richten naar de kerkelijke voorschriften omtrent sexueel gedrag en geboorte-moraal. Niettemin zijn het ook ten aanzien van de katholieke cliënteel de kerkelijke feiten geweest, die de deuren hebben geopend: de verwachtingen van een modernisering die het Tweede Vaticaans Concilie met zich mee zou brengen. Toen deze verwachtingen niet bewaarheid werden, begonnen velen zich van de kerkelijke voorschriften los te maken. In Nederland werd ook die losmaking enige tijd in kerkelijke vormen van dialoog en medezeggenschap opgevangen. De KVP tenslotte moest van deze "Theological Revolt" en van de veranderingen in de kerkelijke cliënteel de gevolgen dragen. In 1963 kreeg ze meer dan 84 percent van de stemmen van katholieke kiesgerechtigden. Vier jaar later was dat percentage geslonken tot 63 percent en in 1972 tot 38 percent. Dit verlies is eigenlijk gemakkelijk verklaard. De KVP was, niettegenstaande pogingen na de Tweede Wereldoorlog om van haar vanzelfsprekende representatie van de Nederlandse katholieken een programmpartij te maken, in haar electorale aantrekkelijkheid te zeer gebonden geweest aan bisschoppelijk optreden. Toen de kerk zelf het netwerk van de organi-

saties losser begon te maken, viel ook deze band weg. Bakvis vermeldt een typerende noodsprong van KVP-leider Schmelzer om de abortus-kwestie te gebruiken in een verkiezingscampagne in een poging de deconfessionalisering te remmen. Het baatte niet. De liberalisatie van de abortus was nu juist een van de symbolische elementen in het proces van verzelfstandiging van de vroegere gelovigen.

Aantoonbaar is, dat het proces van liberalisatie van kerkelijke voorschriften en dat van electorale neergang van de KVP wel gelijktijdig plaats vinden, maar niet hetzelfde zijn. Ook onder de meer orthodoxe gelovigen werd in de jaren '60 de keuze voor de Katholieke Volkspartij minder vanzelfsprekend. Bakvis toont in zijn studie aan, dat de neergang algemeen was; eigenlijk geen specifieke groep binnen de maatschappelijke samenstelling van de katholieke zuil werd ervan uitgesloten noch een specifieke landstreek. Met een verwijzing naar de totstandkoming van het Christen-Democratisch Appèl als een relatief succesvolle reddingspoging uit de deconfessionalisering bereikt de auteur het heden.

De aldus gemaakte samenvatting van Bakvis' onderzoek begint en eindigt met de vergelijkbaarheid van beide (electorale) periodes. In de ene is de katholieke partij stabiel, in de andere wordt zij ontbonden. Dat is op een gedegen wijze in kaart gebracht en daarvoor verdient de auteur hulde. De historicus, die het leest, blijft evenwel achter met een aantal onopgeloste problemen. Welk oorzakelijk verband is er tussen stabiliteit en ontbinding? Waarom is nu juist in de jaren '60 dat controle-mechanisme verlaten, niet alleen door de gehoorzame gelovigen maar ook door twijfelende of tolerante priesters? Waarom 1967 en niet bijvoorbeeld 1945?

Legt men Bakvis' studie op de weegschaal van de geschiedwetenschap, dan valt op het eerste gezicht op, dat ze hier en daar wordt ontsierd door feitelijke onjuistheden. Om er enkele te noemen: J. Gielen was ten tijde van het Mandement van 1954 geen minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (p. 85), Romme was voor 1946 geen leider van de RKSP (p. 201), de kerkhistoricus J. de Jong was in 1934 geen kardinaal, zelfs geen aartsbisschop (p. 32) en Jan Rogier niet de schrijver van de studie van zijn vader over de parochie Sint Antonius in Delfshaven (p. 24). Het is onjuist om te stellen, dat de relatie tussen de katholieke arbeidersbeweging en de katholieke partij "distant if not cool" was in de na-oorlogse periode. Dat kan voor de jaren 1945-1950 onmogelijk beweerd worden door een auteur,

die er kennis van zou hebben genomen dat de Rooms-Katholieke Staatspartij in 1945 haar restauratie dankt aan de voorzitter van de KAB, De Bruyn, en dat de Katholieke Volkspartij in 1946 tot haar voorzitter koos de vakbondsleider W.J. Andriessen. De precisie in dit boek is in het algemeen meer voor de cijfers gereserveerd dan voor de feiten.

Deze onjuistheden zijn voor een deel veroorzaakt door het gebruik van de aanwezige bronnen. Bakvis heeft zijn onderzoek gedaan in boeken en tijdschriften, heeft onderzoeksverslagen doorgenomen van met name het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI) en heeft tenslotte vraaggesprekken gevoerd met 51 niet nader genoemde personen uit de wereld van het Nederlands katholicisme en ook daarbuiten. De interviews leveren hier en daar verrassende en originele bewijsstukken op van het betoog. In de rij van bronnen ontbreekt het partij-archief. Politicologen zijn daar ex professo niet de grootste liefhebbers van en voor een studie naar electorale bewegingen zou het ook niet nodig zijn een dergelijk onderzoek te verrichten, maar waar het partijleven zelf in het geding is in Bakvis' studie, wordt een dergelijke kennisverwerving wel noodzakelijk. Ik denk in dit verband aan het beschrijven van de besluitvorming van de partijraden, de voornaamste instelling van advies en medezeggenschap voor het partijkader van de RKSP/KVP. Nu steunt de auteur ook in zijn lapidaire uitspraken op de schaarse en vooral onvolledige literatuur over de katholieke partij.

Belangrijker is echter het verklaringsmodel zelve; dat van de electorale stabiliteit gevolgd door electoraal verval. Ik heb al eerder gesteld, dat het causale verband in dat proces, een typisch historische vraagstelling, Bakvis niet zozeer heeft bezig gehouden. Hij heeft allereerst gezocht naar factoren, die de stabiliteit bepaalden, en naar hun verdwijnen. Verzuiling in katholieke kring is evenwel niet alleen een mechanisme van sociale controle. De "Emancipation Ideology", die de auteur in het begin van zijn studie noemt, is bijvoorbeeld ook een element ervan. Zij leidt tot het stichten van eigen scholen en tot een onderwijsexpansie die op den duur de verhoudingen binnen de kerkelijke gemeenschap aantast. Wanneer Bakvis concludeert, dat in de jaren '60 in alle klassen "the younger, better educated Catholics possessing an interest in political affairs" de partij in de steek lieten, dan spreekt hij over de vruchten van de emancipatie-ideologie. Het is een voorbeeld dat met andere is aan te vullen. De factoren van mobiliteit of van een grotere bestaanszekerheid

zijn in de jaren '60 geen losse, formele elementen en verschijnselen, maar producten van een maatschappij, die voor een deel haar wortels juist heeft in de politieke bewustwording van een aantal minderheden in Nederland.

Sociale controle is een element van de katholieke zuil, een van boven af gestimuleerde en geleide ontwikkeling, een eigen modernisering zo men wil, de andere. Dit proces kwam in de jaren '60 aan zijn einde. Dat wordt onderbelicht in een boek, dat zijn belang in de eerste plaats ontleent aan de systematiek van de beschrijving van de katholieke machtsverhoudingen.

Herman Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands*. (Kingston and Montreal, 1981).

POLITIEKE PARTIJEN EN RECHT:

DISCUSSIE ZONDER EINDE?

Naar aanleiding van twee recent verschenen publicaties*

G.G.J. Thissen

"Hoezeer ik de rechterlijke macht (...) waardeer, ik vind dat je de rechter niet te snel als waardetoedeler moet laten optreden. In beginsel moet, zodra het om een belangrijk waardenconflict gaat, de uitkomst van het politieke proces, dus de wetgever, de oplossing bieden."¹

inleiding

Politieke partijen vormen in het thans functionerende politieke kaderwerk in Nederland onmisbare onderdelen, bekleden "een intermediaire positie tussen burger en overheid."² Deze sleutelrol wordt duidelijk, wanneer men een blik werpt op enige belangrijke taken, die politieke partijen vervullen: kandidaatstelling voor volksvertegenwoordigende lichamen, articulatie en aggregatie van eisen in beginsel- en verkiezingsprogramma's, politieke vorming en het uitoefenen van druk op gezagsdragers.³ Feit is echter, dat aan deze belangrijke positie van politieke partijen geen recht wordt gedaan in de theoretische fundering van het Nederlandse staatsbestel. In Grondwet en belangrijke (publiek-)wetgeving wordt slechts gesproken over vertegenwoordigers en vertegenwoordigden, de "intermediaire structuren" ontbreken ten enenmale. Slechts in Kieswet en Omroepwet wordt - en wel mondjesmaat - gewag gemaakt van het bestaan van politieke partijen. Kortom, er bestaat een discrepantie tussen de politieke praktijk in Nederland en de staatsrechtelijke norm, zoals neergelegd in Grondwet en staatsrechtelijke regels.

In de rijen van wetenschappers, die zich met het verschijnsel politieke partij bezighouden, stonden de juristen niet vooraan. Met name politicologen en andere sociale wetenschappers en niet te vergeten historici hebben zich geworpen op de bestudering van Nederlandse politieke partijen. De laatste

jaren groeit echter de wetenschappelijke belangstelling van (staats)-rechtsgeleerden voor het verschijnsel politieke partij en haar positie in het Nederlandse staatsbestel. Niet in de laatste plaats is deze belangstelling gevoed door de discussies over de deelname van partijen als de Nederlandse Volks-Unie (NVU) en de Centruumpartij (CP) aan de verkiezingen en over de vraag of deze groeperingen uit het politieke leven verbannen zouden moeten worden door middel van een partijverbod. Een en ander resulteerde in 1982 in twee boekwerken: een dissertatie⁴ van mr. drs. D.J. Elzinga en een boek plus inaugurele rede⁵ van prof. mr. H. van den Brink.

Beide auteurs hebben zich in hun studies niet beperkt tot het vraagstuk van de verboden politieke partij (zonder dat probleem overigens uit de weg te gaan), maar behandelen de relatie kiezers-politieke partijen-gekozenen vanuit vele invalshoeken, daarmee regelmatig de kern van de Nederlandse rechtsstaat rakend. Onderwerpen als de relatie tussen politieke partij en fractie, afspraken tussen partij en kandidaten voor een plaats in volksvertegenwoordigende lichamen, het vraagstuk van overheidssubsidiëring van activiteiten van partijen en de interne organisatie (inclusief kandidaatstellingsprocedure) komen aan de orde.

Deze publicaties, waaraan in het navolgende aandacht zal worden besteed, monden - naar mijn mening terecht - uit in een pleidooi voor een (grond)wettelijke regeling van het partijwezen in Nederland. Daarmee is overigens ook alles gezegd over de overeenkomsten tussen beide auteurs, zoals in het vervolg zal blijken.

terugblik

Het lijkt niet onverstandig eerst enige momenten uit de discussie tot nu toe over het vraagstuk van een (grond)wettelijke regeling van het partijwezen aan te stippen.⁶ In de dertiger jaren was het prof. mr. G. van den Bergh die een afzonderlijke wettelijke regeling van het partijwezen bepleitte of op grond van het bestaande artikel 9 in de Grondwet (vrijheid van vereniging en vergadering) of op grond van een nader toe te voegen lid aan dit artikel (in de nieuwe, nog af te kondigen Grondwet wordt de onderhavige materie geregeld in de artikelen 1.8 en 1.9). Zijn gedachten gingen daarbij met name uit naar het nauwkeurig wettelijk regelen van de procedure, die tot verbodenverklaring van een politieke partij zou moeten leiden.⁷

De toermalige regering, bij monde van minister De Wilde (Binnenlandse Zaken), verzette zich heftig tegen deze suggestie: hiermee zou de "poort naar willekeur" worden geopend.⁸ Het onderwerp kwam ter sprake tijdens de behandeling in de Tweede Kamer van het voorstel om in de Grondwet een bepaling op te nemen om "leden van vertegenwoordigende lichamen, die een streven tot uitdrukking brengen, gericht op verandering van de bestaande rechtsorde met toepassing of bevordering van onwettige middelen, van hun lidmaatschap vervallen te verklaren". Dit voorstel tot wijziging van de Grondwet sneefde in tweede lezing in de Tweede Kamer (20 oktober 1937), met de stemmen van de linkse oppositie en de NSB tegen.⁹

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de aandacht voor het vraagstuk van de (grond)wettelijke regeling van het partijwezen, mogelijk onder invloed van de opvallende bepaling over het partijwezen in het Bonner Grundgesetz van 1949. In 1954 stelde de Staatscommissie-Van Schaik voor om in een te wijzigigen Grondwet de volgende, let wel facultatieve bepaling op te nemen: "De wet kan, in het belang van een zuivere politieke wilsvorming, regels stellen omtrent politieke partijen". De commissie motiveerde dit voorstel als volgt¹⁰:

"Gezien de zeer belangrijke plaats, welke de politieke partijen in ons staatsbestel innemen, en gelet op hun grote invloed op de staatkundige wilsvorming, treft het de commissie als een anomalie, dat de Grondwet thans in geen enkele bepaling gewag maakt van deze partijen. Het beeld, dat de Grondwet van onze staatsinrichting geeft, is daardoor niet reëel."

In 1953 werd een staatscommissie ingesteld, die de regering moest adviseren over het kiesstelsel (op grond van een interimadvies van deze commissie worden sedert 1956 politieke groeperingen in de Kieswet genoemd) en een wettelijke regeling van het partijwezen, de Staatscommissie-Teulings, later -J. Donner. In 1958 concludeerde deze commissie, dat "alles samengenomen, althans voor het tegenwoordige, gegeven de toestand van het Nederlandse partijwezen, moet worden geoordeeld, dat voor enigerlei wettelijke regeling met betrekking tot het politieke partijwezen niet voldoende aanleiding bestaat."¹¹

Deze opvatting is sedertdien min of meer richtinggevend geweest. Dat gold voor het groepje eminente staatsrechtsoogleraren, dat op verzoek van de regering een "Proeve van een nieuwe Grondwet" opstelde¹², voor de Staatscommissie-Cals/Donner, die de regering adviseerde over een nieuwe, algehele herziening van de Grondwet¹³ en voor de kabinetten, die zich bezighielden met de invulling van de grondwetsherziening. Zowel het kabinet-Den Uyl¹⁴

als het kabinet-Van Agt I¹⁵ hielden vast aan deze opvatting, het laatste kabinet moest er zelfs voor in het krijt treden tegen de PvdA-Eerste- en Tweede-Kamerfracties, die zich gesteund wisten door D'66.

Het kabinet-Den Uyl liet echter de deur naar een wettelijke regeling van het partijwezen in navolging van de Staatscommissie-Cals/Donner¹⁶ op een kier.¹⁷ Ook hierin week het kabinet-Van Agt I niet af van het standpunt van zijn voorganger: "Zou er intussen op bepaalde punten aanleiding ontstaan tot tussenkomst van de wetgever, dan is deze ook zonder specifieke grondwetsbepaling bevoegd daartoe met in achtname van de grenzen die hem in artikel 1.8 worden gesteld over te gaan."¹⁸

Verscheidene auteurs hebben inmiddels nieuwe hoop - althans wat betreft een (grond)wettelijke regeling van (aspecten van) het partijwezen - gevestigd op de in 1982 ingestelde Staatscommissie inzake de relatie kiezers-beleidsvorming, in de wandeling de Staatscommissie-Biesheuvel geheten.¹⁹

Waarom heeft men zich al die jaren verzet tegen een (grond)wettelijke regeling van het Nederlandse partijwezen, in weerwil van de opvattingen, die daarover in ons omringende landen opgeld doen? Belangrijke argumenten kunnen misschien het best in het volgende citaat van prof. mr. A.M. Donner, nota bene co-promotor van Elzinga, weergegeven worden²⁰:

"Politieke meningsvorming is een zaak van de publieke opinie en die laat zich niet regelen, althans is het pogen om dat wel te doen dodelijk voor het functioneren van democratie en zelfs voor rechtsstaat. Men kan optreden tegen evidente misbruiken - maar hoe moeilijk dat is, weten wij bij ervaring. (...) Laten wij daarom de officiële erkenning van het partijwezen zo lang mogelijk uitstellen, want het recht brengt naar zijn aard nu eenmaal mee dat zulke erkenning ook regeling meebrengt en wie regelt, beperkt. Kijk maar om U heen. Ik zie het anders: de beste waarborg voor een grote vrijheid van vereniging en vergadering is, dat ook partijen aan dat algemene regime onderworpen blijven."

Vrijheid van partijvorming - inderdaad een zeer belangrijke voorwaarde voor "een democratisch systeem van politieke representatie" - wordt in deze visie het best gewaarborgd door een "maatschappelijke en privaatrechtelijke positie van de politieke partij" (Elzinga, 16, 38). Op de achtergrond komt hierbij ook de klassiek-liberale theorie over representatie om de hoek kijken. Daarin wordt de volkswil namens de kiezers gevormd door vertegenwoordigers van de burgers. In deze democratie-opvatting, waarin politieke partijen als zodanig als een bedreiging voor de nationale

eenheid worden ervaren, lag en ligt de grondslag van het Nederlandse constitutionele bestel besloten: de meest duidelijke uitingen er van in de Grondwet zijn de artikelen 88 ("De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk", in de nieuwe Grondwet artikel 3.1.1) en 96 ("De leden stemmen zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen", in de nieuwe Grondwet gewijzigd in "De leden stemmen zonder last", artikel 3.2.3, lid 3).

Donner werpt zich op als verdediger van beide genoemde grondwetsartikelen: deze "sluiten nog steeds goed aan, zo niet bij de desiderata der politieke praktijk, dan te meer bij de eisen van het statelijk handelen als volk."²¹ Naast deze overwegingen van meer principiële aard zijn vaak als argumenten tegen een (grond)wettelijke regeling van het partijwezen aangevoerd het ontbreken van duidelijke misstanden, die een wettelijke regeling noodzakelijk maakten, of als onoverkomelijk beschouwde problemen met betrekking tot de uitvoerbaarheid van een dergelijke regeling.²² Voorts is gewezen op het voorbeeld van de Bondsrepubliek Duitsland, waar vraagtekens gezet worden bij de effectiviteit van (onderdelen van) het daar sedert 1967 van kracht zijnde Gesetz über die politischen Parteien²³, terwijl ook misstanden op het gebied van de partijfinanciering - ondanks de stringente wettelijke bepalingen - niet uitgebleven zijn.²⁴

representatieve partijendemocratie

Na dit uitstapje terug naar het begin: de publicaties van Van den Brink en Elzinga. De centrale probleemstelling van het boek van de laatste luidt: "welke evenwichten (moeten) er aangebracht (...) worden tussen de kiezersdemocratie, zoals die uit de wettelijke en grondwettelijke teksten gededuceerd kan worden, en de partijendemocratie, zoals die in de praktijk van de parlementaire democratie bestaat" (2). Centrale these is de gedachte, dat de speelruimte van politieke partijen beperkt wordt door de negatie van diezelfde partijen door de (grond)wetgever. Dit niettegenstaande het feit, dat het geldende (grond)wettelijk regime partij-organisaties een bijna onbeperkte vrijheid tot handelen lijkt te geven (51).

Elzinga noemt dit "negatieve normering", iets regelen door iets niet te regelen. Als voorbeelden geeft hij het beginsel van het vrije mandaat van de volksvertegenwoordiger, het systeem van kandidaatstelling zoals gegeven in de Kieswet en voorts de problematiek van de verboden politieke partij.

Kortom, aldus Elzinga, "door een negatieve normering (dient) de politieke partij als privaatrechtelijke organisatie ondergeschikt (...) te blijven aan de (grond)wettelijke normen aangaande de verhouding kiezer-gekozene." (51-52) Deze "negatieve normering" is met andere woorden beredeneerd vanuit de beginselen van de democratie-gedachte, waarin eigenlijk geen plaats is voor politieke partijen.

En dat vindt hij niet terecht, daar de exclusieve representatie-democratie in de politieke praktijk langzamerhand vervangen is door de "representatieve partijendemocratie": een democratie waarin het representatiebeginsel nog niet is verdwenen omdat het partijwezen afhankelijk is van electoraat en volksvertegenwoordigers, maar waarin politieke partijen een belangrijke invloed uitoefenen. Met name de strijd voor het algemeen kiesrecht en de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging (1917) was een stimulans voor de groei en bloei van strak georganiseerde massapartijen als opvolgers van de met argwanende ogen bespiede kiesverenigingen uit de 19de eeuw.²⁵ Elzinga schrijft:

"Aan de representatieverhouding tussen kiezer en gekozene voegt de politieke partij een dimensie toe door de gekozene aan de kiezer te binden en namens de kiezer als verantwoordingsforum te fungeren voor de gekozen volksvertegenwoordigers. (...) Door het verkiezingsproces te organiseren en door via partij-politieke opdeling van de volksvertegenwoordiging zorg te dragen voor een zo doelmatig mogelijk functioneren van de gekozen organen, hebben de politieke partijen zich ontwikkeld tot constitutionele bestanddelen van de parlementaire democratie." (16-17)

Hij tracht aan de hand van zes thema's evenwichten te vinden tussen de "formele kiezersdemocratie" en de "feitelijke partijendemocratie". Die thema's zijn de kwestie van de vergrondwettelijking van de functies van het partijwezen, het vraagstuk van het vrije mandaat, de problematiek van de verboden politieke partij, de rol van politieke partijen bij de kandidaatstelling voor vertegenwoordigende lichamen, het vraagstuk van verkiezingsafspraken en de kwestie van overheidssubsidiëring van politieke partijen.

In antwoord op één van de gestelde vragen beveelt Elzinga opnemning van een grondwettelijke bepaling over politieke partijen aan. Daarin moeten neergelegd worden de belangrijke rol van politieke partijen in het politieke wilsvormingsproces en de vrijheid van partijvorming (83-84). Op die manier zou de representatieve partijendemocratie, zoals die in de praktijk functioneert, een grondwettelijk karakter krijgen: "Ondanks het relatieve karakter van de grondwettelijke bepalingen inzake het staatkundig bestel speelt de politieke wilsvorming zich voor een belangrijk deel af binnen de door het

grondwettelijk recht toe te ~~voeg~~ *gestane ruimte*." Door een grondwettelijke verankering van de positie van politieke partijen in het staatkundig bestel "verworden" deze nog niet tot publiekrechtelijke organen of staatsorganen: "Grondwettelijke erkenning betekent niet automatisch een verstatelijking van het partijwezen." (82)

partijenstaat

In het boek van Van den Brink staat de juridische ordening - dat wil zeggen een zodanige ordening dat leidinggevende principes als democratie worden verwezenlijkt - van het staatsbestel centraal met speciale aandacht voor de positie van politieke partijen binnen dat bestel. Direct aansluitend hierop tracht hij een antwoord te vinden op de vraag of de juridische ordening toereikend is en als dat niet het geval is (zoals bij de positie van de politieke partij) op welke wijze er een mouw aan gepast kan worden (7-8). Hij komt tot de volgende slotsom: "Echter, uitgaande van de bestaande basisstructuren (parlementaire democratie) en deze ten einde denkend, is mijn pleidooi gericht op het aanvaarden en doordenken van de partijendemocratie of de partijenstaat." (114) Eerder laat hij er weinig twijfel over bestaan de opvattingen van de Duitse staatsrechtgeleerde G. Leibholz²⁶ over de positie van politieke partijen in het staatsbestel te omarmen (62-64), aan politieke partijen een publiekrechtelijke status toe te willen kennen (30) en partijen als staatsorganen te zien (98). Leibholz schildert in zijn boeken de overgang van de liberale representatieve democratie naar de partijenstaat. In die conceptie is geen plaats voor een vorm van representatie. De "volonté générale" wordt gelijkgesteld met de opvattingen van de meerderheid van de politieke partijen. In het parlement worden de al in partijverband genomen beslissingen geregistreerd. In de opvattingen van Leibholz zouden bevolking en (meerderheid van) politieke partijen samenvallen. Voorwaarden voor het bereiken van dit ideaal zijn een wettelijk geregelde vergaande democratisering van het partijwezen en een verstatelijking van de functies er van.

Er is veel kritiek geuit op de opvattingen van Leibholz, al leek zelfs het Westduitse Bundesverfassungsgericht (waar hij vele jaren deel van uitmaakte) aanvankelijk onder invloed van zijn ideeën te zijn geraakt getuige uitspraken uit het begin van de vijftiger jaren waarin politieke partijen "integrierende Bestandteile des Verfassungsaufbaus" werden genoemd en de

functie van "Verfassungsorgan" kregen toebedeeld. Deze uitspraken vloeiden voort uit de gloednieuwe bepaling in het Grundgesetz over politieke partijen, door Leibholz gekenschetst als een "principiële, bijna revolutionaire vernieuwing". In 1966 keerde dit hoogste Westduitse rechtscollege terug op zijn schreden. Het onmiddellijk gevolg daarvan was het Parteiengesetz uit 1967.²⁷

Een criticus noemt het concept van de identificatiedemocratie "gekunsteld", want "de wil van de meerderheid blijft de wil van de meerderheid en niet van het gehele volk".²⁸ Elzinga verwijt Leibholz vooral geen oog te hebben gehad voor het in de dagelijkse politieke praktijk te constateren verschijnsel, dat de invloed van het partijwezen op de politieke besluitvorming "aan belangrijke beperkingen onderhevig is". Daarbij kan gedacht worden aan de concurrentie, die politieke partijen op dit vlak aangedaan wordt door maatschappelijke organisaties. Voorts duidt hij Leibholz zwart-wit-denken euvel, omdat deze alle vertegenwoordigingsmechanismen verwijderd uit de gecompliceerde relaties tussen kiezers-politieke partijen-gekozenen (8-15). Terug naar Van den Brink. Deze trekt uit de aangevoerde argumenten tegen Leibholz en het idee van de partijenstaat de conclusie, dat er des te meer reden is naar verbetering, naar voltooiing van de partijenstaat te streven: "Het is de consequentie die Leibholz trekt." (64) En daarbij wil Van den Brink niet achterblijven getuige de eerste zeven hoofdstukken van zijn boek. De interne partijdemocratie moet met behulp van wettelijke regels uitgebouwd worden "in het belang van de democratie" (70); het functioneren van fracties zou althans op het financiële vlak als verantwoordelijkheid van politieke partijen beschouwd moeten worden (97); geconstateerd dient te worden, dat Tweede-Kamerleden "slechts partijen" vertegenwoordigen (44) en de positie van de burger tegenover de staat zou versterkt moeten worden door versteviging van de positie van de burger in de partijdemocratie (56). Ook Van den Brink komt, met name in zijn op 21 juni 1982 gehouden - en als hoofdstuk 8 in het boek afgedrukte - inaugurele rede tot de conclusie, dat de positie van politieke partijen in de Grondwet verankerd moet worden, zodat het grote belang dat aan de plaats van politieke partijen in het politieke bestel gehecht wordt duidelijk naar voren komt. Tevens zou daarin de grondslag voor een wettelijke regeling van politieke partijen gelegd moeten worden. Interne partijdemocratie, openbaarheid, het vraagstuk van de verboden politieke partij, overheidssubsidiëring, de relatie partij-gekozenen-fractie en het bevorderen van het lidmaatschap van partijen zouden

daarin aan de orde moeten komen. Voor een verdere uitwerking verwijst Van den Brink naar een publicatie uit 1959 van zijn hand (123-125).²⁹

partij en fractie

De verhouding tussen de politieke partij en de volksvertegenwoordigers behorend tot die partij en verzameld in een fractie³⁰ is wellicht één van de grootste probleemvelden, wanneer het gaat om een afbakening van de positie van politieke partijen in het staatsbestel. De grondwettelijke norm erkent slechts kiezers, die de - eenmaal gekozen zijnde zonder last en ruggespraak handelende - volksvertegenwoordigers aanwijzen. In de praktijk machtigen de kiezers in feite de politieke partijen volksvertegenwoordigers aan te wijzen: kiezersuitspraken beïnvloeden slechts de krachtsverhoudingen tussen politieke partijen in volksvertegenwoordigende organen. "De volksvertegenwoordiger vertegenwoordigt de kiezer door tussenkomst van de politieke partij", omschrijft Elzinga (95) de praktijk. Ook na de verkiezingen blijven er nauwe relaties bestaan tussen enerzijds politieke partij en anderzijds fractie en individueel fractielid. De individuele volksvertegenwoordiger staat op zijn beurt weer onder invloed van de fractie.

Evident is de overheersende positie van de politieke partij in de kandidaatstellingsprocedure. In formeel opzicht slaat de balans in de verhouding tussen partij en fractie bij veel groeperingen door naar de partij³¹, hoewel in de praktijk de positie van de fractie en het individuele fractielid veel sterker is dan uit statuten en reglementen valt af te leiden. Tweede-Kamerleden ervaren dat zelf ook zo.³² In de relatie tussen volksvertegenwoordiger en fractie blijkt de noodzaak om als fractie eensgezind naar buiten te treden te overheersen.³³

Wat is dan gezien dit geheel van bindingen tussen politieke partij en volksvertegenwoordiger(s) nog de inhoud van de grondwettelijke bepaling van het vrije mandaat, in de nieuwe Grondwet beperkt tot het stemmen zonder last? Boukema: "Er wordt - nu althans - mee uitgedrukt dat een bindend mandaat in die zin nietig is dat het resultaat van een in de Kamer(s) gehouden stemming niet kan worden aangevochten op grond van het feit dat een kamerlid zich daarbij aan de partijdiscipline (of fractiediscipline, F.T.) heeft onttrokken."³⁴ Elzinga kent het vrije mandaat een "belangrijke restfunctie" toe, namelijk "de onmogelijkheid de volksvertegenwoordiger

zijn zetel te ontnemen" (106). Afschaffing van het vrije mandaat zou betekenen, dat de partijendemocratie "zich in zijn meest scherpe vorm" manifesteert. Volksvertegenwoordigers zouden na verkiezingen om allerlei redenen door hun partijen teruggeroepen kunnen worden. Deze consequenties van de afschaffing van het vrije mandaat ervaart Elzinga als een verstoring van het evenwicht tussen kiezers-democratie en partijen-democratie (met allerlei bindingen van volksvertegenwoordigers aan partijen). "Teruggedrongen op zijn restfunctie laten het vrije mandaat en de organisatievrijheid van het partijwezen zich combineren. De gegroeide invloed van de politieke partijen kan in het formele democratiesysteem worden ingevoegd door bij de interpretatie van het grondwettelijk vrije mandaat met het bestaan van politieke partijen rekening te houden", concludeert hij (111). Een uitwerking van deze stellingname leidt tot de slotsom, dat roeyement, terugroeping en uitstoting uit de fractie nooit zetelverlies tot gevolg kunnen hebben. In de eerste plaats is het juridisch niet afdwingbaar. In de tweede plaats komt politieke partijen niet het recht toe op eigen houtje de verkiezingsuitslag (vertaald in politieke krachtsverhoudingen in het volksvertegenwoordigend lichaam) te wijzigen. Dat recht is voorbehouden aan de kiezers. Spiegelbeeld van deze opvatting is de mening dat een fractielid, dat op eigen initiatief de fractie of de partij verlaat, gedwongen zou moeten worden zijn zetel op te geven (111-113). Elzinga wil dit wettelijk regelen evenals een koppeling van de plaatsing op de kandidatenlijst en het partij-lidmaatschap, waarmee een partij de bevoegdheid krijgt niet-leden van de bij de Kiesraad opgegeven kandidatenlijst te schrappen. Op die manier komen slechts partijleden voor opvolging bij tussentijdse vacatures in aanmerking (218).

Deze voorgestelde wettelijke regeling geldt blijkbaar ook als de partij- of fractie-uittreding een gevolg is van een politiek conflict binnen een partij of fractie. Wanneer de uitgetredene(n) een redelijke steun geniet(en) onder de partij-aanhang (let wel ook kiezers!) kan men zich afvragen of de balans niet teveel naar de partijendemocratie doorslaat als gevolg van deze beperking van de restfunctie van het vrije mandaat?³⁵

Van den Brink manoeuvreert in zijn boek bepaald niet subtiel met het vrije mandaat. Dat blijkt uit zijn definitie van het begrip partijendemocratie: "de burger geeft zijn stem slechts aan een partij; partij-organen bepalen voor- én nadien, wie namens de partij in de volksvertegenwoordiging plaatsnemen" (22). Ook uit zijn pleidooi "het fractiefunctioneren te beschouwen

als een verantwoordelijkheid van de partijen", hetgeen betekent dat de huidige fractiebijstandsregeling uit den boze is en de gelden daaruit aan de partijen ten goede zouden moeten komen (97). En wat te denken van zijn instemming met het pleidooi van CPN-Tweede-Kamerlid De Groot in 1958, dat enkele geroyeerde CPN-Kamerleden (de zogenaamde 'Bruggroep') hun zetel dienden op te geven (46-47)?

In zijn in 1959 gepubliceerde artikel stemt hij - in geval van een conflict tussen partij en gekozene - in met de volgende "dwingende oplossing": de partij verzoekt de afgevaardigde zijn mandaat neer te leggen en deze geeft daaraan gevolg. Afgezien van het feit, dat het dwingend karakter ervan niet geëxpliciteerd wordt, wil Van den Brink de oplossing slechts laten gelden voor de zogenaamde "partijstemmers". In hetzelfde artikel heeft hij namelijk een voorstel gedaan om de niet in een partij georganiseerde kiezers meer invloed te geven op de samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen³⁶ door een onderscheid te maken tussen "partijstemmen" (het hokje van de lijsttrekker rood maken) en "persoon-stemmen" (het hokje voor een bepaalde persoon rood maken). Deze laatste stemmen zouden dan - binnen zekere grenzen - in de eerste plaats in de verkiezingsuitslag gehonoreerd moeten worden. Op het mandaat van de op deze titel verkozenen kan een partij geen inbreuk maken, meent Van den Brink. Wel zou de partij deze vertegenwoordigers kunnen royeren en hen op die manier buiten het fractie-overleg kunnen houden en de steun van het fractiebureau en het wetenschappelijk instituut kunnen ontzeggen. Voorts stelt hij voor in de partijbesluitvorming over "belangrijke vraagpunten" de mogelijkheid van een referendum op verzoek van een aantal leden in te bouwen. Het moet mogelijk zijn volksvertegenwoordigers, die in strijd handelen met de uitslag van een dergelijk referendum, te royeren. Er komt echter geen antwoord op de vraag wat er met het mandaat van volksvertegenwoordigers, die een dergelijk lot treft, dient te gebeuren (615, 617).

partijbinding

Enigszins in het verlengde van het vraagstuk van het vrije mandaat ligt de kwestie van de geldigheid van verkiezingsafspraken, gegrond op statutaire en reglementaire bepalingen en vaak in de vorm van schriftelijke bereidverklaringen door kandidaten bij de kandidaatstelling. Elzinga verschaft een staalkaart van conflicten, die zijn voortgekomen uit verkiezingsaf-

spraken (192-200). In een van die conflicten, de kwestie-Russell, gaf de minister van Binnenlandse Zaken een oordeel.³⁷

Sedert de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 24 maart 1982 speelt de kwestie-Schellekens. Op grond van de verkiezingsuitslag was H. Schellekens tot lid van de Noordbrabantse Provinciale Staten gekozen. Door middel van een schriftelijke blanco afstandsverklaring had Schellekens het Noordbrabantse CDA-bestuur een instrument verschaft de binnen het CDA overeengekomen zetelverdeling te vertalen in de samenstelling van de CDA-fractie in de Staten. Hoewel Schellekens schriftelijk de afstandsverklaring ten overstaan van het Centraal Stembureau in 's-Hertogenbosch introk benoemde dat stembureau desondanks N. de Gouw tot Statenlid in plaats van Schellekens. Op 18 juni 1982 vernietigde de afdeling Rechtspraak van de Raad van State - zonder zich uit te laten over de waarde van de interne CDA-afpraak - de besluiten van het Centraal Stembureau en van de Staten over het toelaten van De Gouw. Het CDA-bestuur Noord-Brabant heeft inmiddels het landelijk CDA-bestuur in overweging gegeven Schellekens te royeren als lid.³⁸

Hoe staat het met de rechtmatigheid van afspraken tussen politieke partijen en (kandidaat-)volksvertegenwoordigers, neergelegd in statuten en reglementen of in schriftelijke bereidverklaringen? Elzinga stelt, dat de rechter - wanneer hij zich bevoegd acht - steeds zal moeten nagaan of er al dan niet sprake is van een "rechtens nietige verbintenis". Hij bepaalt van geval tot geval het evenwicht tussen kiezers- en partijdemocratie wat betreft verkiezingsafspraken. Naar het oordeel van Elzinga zijn afspraken, die beogen af te wijken van een uitputtende regeling in Grondwet of organieke wet (zoals de Kieswet), rechtens nietig (voor een andere mening, zie Van den Brink, 22). Hiervan is sprake in het geval van afspraken, waarmee afgeweken wordt van de aan de hand van de Kieswet vastgestelde verkiezingsuitslag (206). Rechtens nietig is ook de verbintenis waarbij afgesproken wordt een opvolgingsbenoeming niet te aanvaarden wanneer men geen partijlid meer is of de afspraak, dat toestemming nodig is voor het aanvaarden van een door middel van voorkeurstemmen verworven zetel in een vertegenwoordigend lichaam, waarvan sprake was in de kwestie-Van Rijckevorsel (208-209).

Wat te denken van de verplichting voor partijleden om na een benoeming in een bestuurlijk of politiek ambt een deel van het in die functie verworven inkomen af te staan aan de partijkas (zie de jaren slepende kwestie rond het FBA in PvdA-verband)? Weliswaar is hier - zoals wel eens is veronder-

steld - geen sprake van strijd met de zuiveringseed, maar van strijd met de openbare orde (210).

Hoewel verschillende van deze verkiezingsafspraken onrechtmatig zijn, laat de restfunctie van het vrije mandaat van de volksvertegenwoordiger, betoogt Elzinga, ruimte voor het maken van dergelijke afspraken: "Het recht waarborgt dat deze bindingen hun juridisch vrijwillig karakter behouden, de niet-juridisch afdwingbare aard van de verplichtingen zorgt er voor dat de resultaten van de private bindingsvrijheid niet te diep kunnen penetreren in de publieke orde." (212) Korte metten maakt Elzinga echter met die verplichtingen, die de vrijheid van keuze van een volksvertegenwoordiger "beslissend teniet" doen. Daaronder schaaft hij de selectieve meerderheidsregel, waardoor een besluit ondersteund door tweederde deel van de fractie bindend wordt voor de gehele fractie (213).

Een rechtsmiddel om naleving van verkiezingsafspraken af te dwingen bezit de politieke partij op grond van het verenigingsrecht: royement wegens handelen in strijd met statuten, reglementen of besluiten van de vereniging of op grond van het "op onredelijke wijze" benadelen van de vereniging. Wanneer een rechter moet oordelen over een royement naar aanleiding van het niet nakomen van een verplichting op grond van een rechtens nietige verbintenis zal hij naar het oordeel van Elzinga een dergelijk besluit moeten vernietigen. (216-217)

Toegepast op de eerder beschreven kwestie-Schellekens betekent het voorgaande dat in de ogen van Elzinga de interne CDA-afpraak rechtens nietig is. Mocht het CDA besluiten, zoals het CDA-Noord-Brabant wenst, Schellekens als lid te royeren, dan kan deze dit besluit in Elzinga's optiek met grote kans op succes aanvechten bij de rechter. Het gaat immers om een royement voortvloeiend uit het niet nakomen van een rechtens nietige verbintenis. Interessant is het punt, dat tegen Schellekens nog wel civielrechtelijke stappen ondernomen zouden kunnen worden. Doordat Schellekens een afspraak niet is nagekomen lijdt De Gouw schade. Immers, aan het lidmaatschap van de Noordbrabantse Provinciale Staten is een jaarlijkse vergoeding van een kleine 17.000 gulden verbonden.³⁹

Politieke partijen kunnen - tot slot - in grote mate (kandidaat-)volksvertegenwoordigers binden, maar stuiten uiteindelijk op de grenzen, die door de restfunctie van het vrije mandaat van de volksvertegenwoordiger worden bepaald. In dat licht moeten sanctiemiddelen van politieke partijen als royement en terugroeping worden gezien. Uiteindelijk blijft in het

huidige bestel voor de politieke partij als enig sanctiemiddel over het niet opnieuw kandideren van een volksvertegenwoordiger, wanneer die naar het oordeel van de partij niet van zijn mandaat gebruik heeft gemaakt overeenkomstig de wensen van de politieke partij.

*partijverboden*⁴⁰

Het optreden van politieke partijen als de Nederlandse Volks-Unie (NVU)⁴¹ en de Centruumpartij (CP) (de laatste sedert 8 september 1982 vertegenwoordigd in de Tweede Kamer) en de verwachting, dat dergelijke partijen in de toekomst hun aanhang verder zullen vergroten⁴² heeft de laatste jaren de discussie over het al dan niet verbieden van politieke partijen met een niet-democratisch of racistisch karakter hevig doen opblaaien. Het voor- naamste verwijt tegen beide partijen is, in de woorden van de Amsterdamse Officier van Justitie, een "discriminerend (optreden), beledigend en aanzettend tot haat voor een of meer groeperingen vanwege hun ras, huidskleur, afkomst, nationale of ethnische afstamming".⁴³

De (democratische) rechtsstaat staat, wanneer het gaat om het vraagstuk van het nemen van maatregelen tegen politieke partijen, voor een dilemma.

Essentieel voor de rechtsstaat is immers de vrijheid voor personen en groepen zich politiek te uiten en doeleinden na te streven. Moet deze werkeloos toezien, wanneer de vrijheid voor personen en groepen om zich politiek te uiten leidt tot het omverwerpen van dezelfde rechtsstaat?

Volgens Elzinga gaat het hier - gezien vanuit het recht - om een "in essentie onoplosbaar probleem": "In omstandigheden waarin het verbieden van een politieke partij werkelijk noodzakelijk is om de democratie voor ondergang te behoeden, kan het recht een dergelijk partij-verbod niet of nauwelijks legitimeren." (143) Het vraagstuk van het partij-verbod is voor Elzinga vooral een probleem van legitimatie: partijverboden zijn slechts mogelijk wanneer er een brede consensus over het vraagstuk bestaat. En zelfs dan dient met de grootst mogelijke terughoudendheid te worden opgetreden.

"Wanneer een consensus terzake van de beginselen van democratie als legitimatie voor de democratieverdediging niet meer afdoende is, kan de overheid de machtsmiddelen die het recht ter beschikking stelt niet meer of slechts gebrekkig hanteren." (143-147)

In de Bondsrepubliek Duitsland zit men veel minder met dergelijke legitimatie-problemen omhoog. Interessant in dit verband is het volgende lange

citaat uit de overwegingen van het Bundesverfassungsgericht bij het KPD-verbod in 1956⁴⁴:

"Es (het Grundgesetz, F.T.) nimmt aus dem Pluralismus von Zielen und Wertungen, die in den politischen Parteien Gestalt gewonnen haben, gewisse Grundprinzipien der Staatsgestaltung heraus, die, wenn sie einmal auf demokratische Weise gebilligt sind, als absolute Werte anerkannt und deshalb entschlossen gegen alle Angriffe verteidigt werden sollen; soweit zum Zwecke dieser Verteidigung Einschränkungen der politischen Betätigungsfreiheit der Gegner erforderlich sind, werden sie in Kauf genommen. Das Grundgesetz hat also bewusst den Versuch einer Synthese zwischen dem Prinzip der Toleranz gegenüber allen politischen Auffassungen und dem Bekenntnis zu gewissen unantastbaren Grundwerten der Staatsordnung unternommen. Artikel 21 Abs. 2 GG steht somit nicht mit einem Grundprinzip der Verfassung in Widerspruch; er ist Ausdruck des bewussten verfassungspolitischen Willens zur Lösung eines Grenzproblems der freiheitlichen demokratischen Staatsordnung (...) Bekenntnis zu einer - in diesem Sinne - 'streitbare Demokratie'".

Bellekom constateert, dat in Nederland in tegenstelling tot de Bondsrepubliek Duitsland nooit een keuze is gemaakt tussen twee concepties van democratie: de hierboven omschreven "streitbare Democratie" en de formele democratie-opvatting, waarin de corrigerende werking van het verkiezingsmechanisme eventuele ongerechtigheden wordt geacht te verwijderen. In de wetsartikelen, die het verbod van rechtspersonen (ook van politieke partijen) regelen (artikelen 15 en 16 Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek) is geen enkele verwijzing opgenomen naar aan de democratische samenleving ten grondslag liggende waarden, of het zou de verwijzing naar de wel erg vage begrippen "openbare orde" of "goede zeden" moeten zijn.⁴⁵

Het zal dan ook geen verbazing wekken, dat Bellekom tot de slotsom komt dat in de Grondwet een partijverbodsbepaling opgenomen dient te worden naar analogie met het tweede lid van artikel 21 van de Westduitse Grondwet. Uitspraken over een partijverbod zouden voorbehouden moeten blijven aan de Hoge Raad of aan een nieuwe afdeling van de Raad van State, die zich als constitutionele rechter zou kunnen gaan manifesteren.⁴⁶

Bellekoms conclusies vertonen veel overeenkomst met de mening, die Van den Bergh in zijn inaugurele rede op 28 september 1936 verkondigde⁴⁷:

"Zo is het ook in de Nederlandse democratische staat. In deze staat, waar de principes van geestelijke vrijheid en van gelijkheid voor de wet onaantastbaar zijn in de boven ontwikkelde zin, moeten alle maatschappelijke en staatkundige denkbeelden aan deze beginselen worden getoetst. Met deze beginselen als toetssteen en als grondslag wordt de vreedzame strijd der geesten gevoerd. Aanvaarding van die toetssteen en van die grondslag is voorwaarde om tot deze vreedzame strijd te

worden toegelaten. Partijen, die deze pijlers van onze staat aantasten, zijn zijn vijanden. De staat moet hen met al zijn machtsmiddelen bestrijden. Of hij ze de facto verbieden zal, is een vraag van opportuniteit. Maar bestrijden moet hij ze. Zó zal zijn houding zijn tegenover de door mij gefingeerde partijen. Zo zal hij ook optreden tegen de partijen van de dictatuur."

Expliciet moet dus vaststaan welke de grondbeginselen zijn van de democratische rechtsstaat. Hierover dient een brede consensus te bestaan om problemen met de legitimatie van die waarden te voorkomen. Wanneer personen of groepen inbreuk maken op deze waarden - ook al gebeurt dat langs legale weg - rechtvaardigt de bescherming van deze grondbeginselen een optreden van de democratische rechtsstaat. Elzinga meent echter: "Een politieke partij, die zegt de democratische instituties te zullen afschaffen en die daarvoor bijna of daadwerkelijk op een meerderheidssteun van de bevolking kan rekenen, kan vanuit het democratisch uitgangspunt door een minderheid, die zegt op te komen voor de beginselen van de democratie, niet worden verboden." (144)

Het probleem van de partijverboden kan beter vanuit een expliciet gemaakt concept van "streitbare Democratie" benaderd worden. Legitimatie van een ingrijpen door de democratische rechtsstaat met in feite ondemocratische middelen zoals een partijverbod lijkt op die wijze een minder groot probleem, daar de te beschermen grondwaarden diep geworteld zijn. Het middel van het partijverbod zal hoe dan ook met de grootst mogelijke terughoudendheid gehanteerd moeten worden.

Voor die "streitbare Democratie" zal door de grondwetgever gekozen moeten worden. In de al eerder genoemde grondwettelijke bepaling over het partijwezen zal een partijverbodsbepaling daar mede vorm aan moeten geven. Een wet op de politieke partijen zal een uiterst zorgvuldige procedure om tot een partijverbod te komen moeten bevatten. Elzinga komt met voorstellen die een verdediging van de democratie op deze wijze mogelijk maken, terwijl tegelijkertijd de vrijheid van partijvorming niet meer dan noodzakelijk in dergelijke situaties aangetast wordt. Het partijverbod zal met extra waarborgen omkleed moeten worden en daarom uit het verenigingsrecht gelicht moeten worden. Tot die extra waarborgen behoren de constitutionele verbodenverklaring (alleen een rechterlijk vonnis kan bedoelde rechtstoestand tot stand brengen zonder dat iemand daarop vooruitloopt⁴⁸) en het niet bij voorraad kunnen uitvoeren van een vonnis (152). Elzinga wil de kieswettelijke registratie van partijnamen slechts openstellen voor politieke verenigingen, die rechtspersoon zijn (vraag is of daarmee niet aan

het politiek neutrale karakter van de Kieswet wordt gemorrelt⁴⁹). De constitutieve verbodenverklaring zou dan ook slechts van toepassing kunnen zijn op geregistreerde partijen. Voorts zou het mogelijk moeten zijn bestuurders en/of leden van een verboden verklaarde of ontbonden partij voor enige tijd uit het actief en passief kiesrecht te ontzetten (152-153). In de Kieswet moet, aldus Elzinga, uitdrukkelijk de bepaling opgenomen worden dat een inhoudelijke beoordeling van politieke doeleinden uit den boze is voor kieswettelijke instanties. Dit als reactie op de kieswettelijke belemmeringen die bepaalde partijen de laatste jaren bij registratie en kandidering in de weg zijn gelegd op gronden, die niet aan de politiek neutrale Kieswet waren te ontlelen.⁵⁰ Als sluitstuk van deze regeling heeft Elzinga ook een oplossing gevonden voor het probleem van de groepen van 25 kiezers, die volgens de Kieswet kandidaten voor volksvertegenwoordigende lichamen kunnen stellen. Op deze groepen, vaak zonder rechtspersoonlijkheid en dus niet met een constitutieve verbodenverklaring aan te pakken, zal in voorkomende gevallen het Wetboek van Strafrecht van toepassing zijn (161).

Op deze manier komt een koppeling tot stand tussen het verbodsregime voor de politieke vereniging en de kieswettelijke bepalingen. Dit verband wordt node gemist in het ontwerp van wet Wijziging van enige bepalingen over verboden rechtspersonen (17476), dat de regering in juni 1982 bij de Tweede Kamer indiende. Weliswaar krijgt de rechter in dat wetsontwerp de beschikking over betere middelen om doeltreffend op te treden tegen rechtspersonen, wier werkzaamheid (let wel niet het doel) in strijd is met de openbare orde en de goede zeden. De effectiviteit van een eventuele verbodenverklaring en ontbinding wordt in deze opzet aanzienlijk beperkt door het ontbreken van deze koppeling. Het was juist de bedoeling om die effectiviteit te vergroten na het debacle met de verbodenverklaring (zonder enig rechtsgevolg) van de NVU in 1978. Met name op dit punt is het wetsontwerp dan ook allergeleek gekritiseerd: in wetenschappelijke kring⁵¹, maar ook in de Tweede Kamer.⁵²

Het vrije mandaat blijft in de ogen van Elzinga ook in de kwestie van het partijverbod recht overeind staan. Hij is het niet eens - vooral op praktische gronden - met de gewoonte op dat punt in de Bondsrepubliek Duitsland: daar leidt een verbodenverklaring tot vervallenverklaring van de mandaten van de volksvertegenwoordigers van de betreffende partij. Elzinga meent, dat de kiezers aan het einde van de parlementaire periode een oordeel over

deze volksvertegenwoordigers moeten vellen (163).

De consequenties van een verbodenverklaring of ontbinding voor de financiële faciliteiten, welke politieke partijen van overheidswege kunnen genieten, komen in zijn boek niet ter sprake.⁵³ De fractiebijstandsregeling, de subsidieregelingen voor wetenschappelijke instituten, scholings- en vormingswerk en politieke jongerenorganisaties en de gelden voor radio- en televisie-uitzendingen zijn deels gekoppeld aan een eigen bijdrage van de partij zelf en hebben steeds het vertegenwoordigd zijn in de Tweede Kamer als voorwaarde. De regelingen die gekoppeld zijn aan een eigen bijdrage van de partij zullen vervallen bij een verbodenverklaring. Wanneer een volksvertegenwoordiger van een verboden of ontbonden partij niet van lidmaatschap vervallen wordt verklaard is het de vraag of hem de aan dat lidmaatschap gekoppelde faciliteiten ontnomen kunnen worden. Dat lijkt niet het geval te zijn.

slot

Uitgebreid zijn vele opvattingen van Elzinga en Van den Brink de revue gepasseerd, hier en daar voorzien van een kanttekening of aanvulling. En dan is nog niet besproken het kandidaatstellingsreferendum (Elzinga, 187-190, Van den Brink, 1959, 617), het pleidooi voor een directe algemene uitkering aan politieke partijen (Elzinga, 277-278) en partijfinanciering (Van den Brink, 97-99, 126), een wettelijke regeling van de interne partijorganisatie (Van den Brink, 1959, 615-617) en het afwijzen er van door Elzinga (180-187).

Aan het begin is gesproken over de onafhankelijke rechter en het "waardenconflict". De materie, die in deze bijdrage is behandeld, heeft op bepaalde punten, zo is gebleken, "belangrijke waardenconflicten" opgeleverd. Te belangrijk om de rechter er mee op te zadelen. De wetgever moet hier in het geweer komen.

Elzinga heeft daarvoor op zeer afgewogen wijze voorstellen aangedragen. Hij heeft dat gedaan met een prudentie het onderwerp zeer waardig. Om de evenwichten, die Elzinga op bepaalde punten heeft aangebracht tussen kiezers- en partijdemocratie, kan niemand heen. De discussie over politieke partijen en recht zou eigenlijk eens getild moeten worden op het niveau, waar de discussie in de eerste plaats thuishoort: in de politiek. Het boek van

Elzinga zal daarbij een duidelijke en zeer informatieve leidraad kunnen zijn. Dan pas zal de discussie over politieke partijen en recht echt een discussie zonder einde blijken te zijn.

Anders ligt het met het boek van Van den Brink. Bedoeld voor "geïnteresseerde burgers", maar dat wordt niet waar gemaakt. Het betoog is doorspekt met uitroep- en vraagtekens en roept soms meer vragen op dan het beantwoordt.⁵⁴ Het is voor de lezer niet altijd duidelijk wat de lijn van het betoog is. Uiterst curieus is het feit, dat hij in zijn inaugurele rede (het 8ste hoofdstuk) een pleidooi voor een wet op de politieke partijen houdt en grofweg de onderwerpen schetst die in deze wet aan de orde zouden moeten komen, maar van die gedachten in de rest van het boek geen uitwerking geeft en voor de uiteindelijke invulling verwijst naar een 23 jaar oude publikatie van zijn hand, die lang niet alle genoemde onderwerpen dekt en op bepaalde punten in strijd lijkt te zijn met ideeën in het boek zelf.

noten

- * Dit artikel werd afgesloten op 23 januari 1983. De nummering van de artikelen van de nieuwe Grondwet is de tot nu toe gehanteerde. De definitieve nummering wordt bekend gemaakt op de dag van de plechtige afkondiging van de nieuwe Grondwet, naar het zich laat aanzien 17 februari 1983.
1. Mr. T. Koopmans, sedert 1979 deel uitmakend van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen, door S. Roosenburg geïnterviewd in *Observant*, III, 8, 6 december 1982, p. 8.
 2. Lipschits, I., "De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en de centrale overheid", in: *Jaarboek 1975 Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (Groningen, 1976), pp. 197-212.
 3. Lucardie, A.P.M., "Politieke partijen", in: Andeweg, R.B., A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen (eds.), *Politiek in Nederland*, (Alphen aan de Rijn, 1981), pp. 72-73.
 4. *De politieke partij en het constitutionele recht*, (Nijmegen, 1982), 359 pp. Voor een overzicht van de belangstelling van juristen voor het verschijnsel politieke partij zie de pp. 23-29 van dit boek.
 5. Inaugurele rede op 21 juni 1982 aan de Universiteit van Amsterdam met als titel "Een wet op de politieke partijen?", afgedrukt als hoofdstuk in het boek Brink, H. van den, *Recht voor politieke partijen*, ('s-Gravenhage, 1982), 208 pp.
 6. Voor een uitgebreid overzicht Elzinga, D.J., *op. cit.*, pp. 39-47 en *Eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake het kiesstelsel en wettelijke regeling der politieke partijen*, ('s-Gravenhage, 1958), pp. 29-39 (aan te halen als *Eindrapport-J. Donner*).
 7. Bergh, G. van den, "De democratische staat en de niet-democratische partijen", in: *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen*, I, (Alphen aan

- de Rijn, 1949), pp. 19-20.
8. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1936-1937, p. 1432.
 9. Zie voor de gang van dit toch wel unieke wetsontwerp *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1935-1936, 477; 1936-1937, 105; 1937, 495. Behandeling in het parlement: *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1936-1937, pp. 1408-1447, 1587; 1937, p. 62; *Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal*, 1936-1937, pp. 527-562, Afkondiging: Wet van 9 april 1937, Staatsblad 306 (1937). Zie over dit wetsontwerp Burkens, M.C.B., "Verdediging van de democratische rechtsstaat - waartegen?", *Civis Mundi*, XVI, 4, 1977, pp. 134-136.
 10. *Eindrapport van de Staatscommissie tot herziening van de Grondwet*, ('s-Gravenhage, 1954), p. 55.
 11. *Eindrapport-J. Donner*, p. 51.
 12. *Proeve van een nieuwe Grondwet*, ('s-Gravenhage, 1966), pp. 100-101.
 13. *Eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet*, ('s-Gravenhage, 1971), pp. 96-98 (verder aan te halen als *Eindrapport-Cals/Donner*). Een minderheid sloot zich aan bij de conclusie van de commissie-Van Schaik. Voor dat standpunt zie *Ibid.*, pp. 96-97 en *Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet*, ('s-Gravenhage, 1968), pp. 61-62.
 14. *Naar een nieuwe Grondwet*, XII, ('s-Gravenhage, 1977), pp. 100-101, 139, 141; *Ibid.*, XIII, ('s-Gravenhage, 1977), pp. 548, 558-559; *Ibid.*, XIII, ('s-Gravenhage, 1980), p. 7.
 15. *Ibid.*, pp. 37-38, 56-59, 82-85, 91, 101; *Ibid.*, XIX, ('s-Gravenhage, 1981), pp. 5, 23, 39, 41, 50, 70-73, 85-86, 125, 160, 188, 198, 235, 255, 265-266, 277.
 16. *Eindrapport-Cals/Donner*, p. 98.
 17. *Naar een nieuwe Grondwet*, XVII, p. 7.
 18. *Ibid.*, p. 56.
 19. Brink, H. van den, *op cit.*, p. 128; Bellekom, Th.L., "Partijverboden", in: Heringa, A.W., R.E. de Winter en W.J. Witteveen (eds.), *Staatkundig jaarboek 1982-1983*, (Leiden, 1982), p. 140.
 20. Donner, A.M., "Object en methode van het staatsrecht", in: *Object en methode van de staatsrechtswetenschap*, (Nijmegen, 1982), (Staatsrecht-conferentie 1982), p. 44. Voor een overeenkomstige mening zie Oud, P.J., *Het constitutionele recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, (Zwolle, 1967²), pp. 766-767 en recent de inaugurele rede van Koekkoek, A.K., *Bijdrage tot een christen-democratische staatsleer*, (Deventer, 1982), p. 27. Anders de inaugurele rede van Boukema, P.J., *Vragen van partijrecht*, (Alphen aan de Rijn, 1968), p. 21.
 21. Pot, C.W. van der en A.M. Donner, *Handboek van het Nederlands staatsrecht*, (Zwolle, 1977¹⁰), pp. 256-258. Van den Brink (p. 28) verwijt m.i. ten onrechte Van der Pot/Donner, dat zij niet of nauwelijks aandacht besteden aan de plaats van politieke partijen in het Nederlandse staatsbestel.
 22. Zie bijvoorbeeld *Eindrapport-J. Donner*, p. 46.
 23. Boukema, P.J., *op cit.*, p. 20.
- De tekst van artikel 21 van de Duitse Grondwet luidt:
- "Die Parteien wirken bei der politische Willensbildung des Volkes mit. Ihre Gründung ist frei, Ihre innere Ordnung muss demokratischen Grundsätzen entsprechen. Sie müssen über die Herkunft ihrer Mittel öffentlich Rechenschaft geben.
- Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundes-

republiek Deutschland zu gefährden, sind verfassungswidrig. Ueber die Frage der Verfassungswidrigkeit entscheidet das Bundesverfassungsgericht.

Das Nähere regeln Bundesgesetze."

- De volledige tekst van het Parteiengesetz is afgedrukt als bijlage bij de rede van Boukema, *op cit.*, pp. 23-38. Deze wet bevat gedetailleerde regelingen over de interne partijdemocratie, de overheidssubsidiëring van de partijen en de verantwoording van de herkomst van de geldmiddelen. Zie over het (grond)wettelijk regime voor politieke partijen in de Bondsrepubliek *Ibid.*, pp. 8-10 en Burkens, M.C.B., "De Bondsrepubliek Duitsland", Prakke, L. en C.A.J.M. Kortmann (eds.), *Het staatsrecht van de landen der Europese Gemeenschappen*, (Deventer, 1981), pp. 128-129.
24. Onder andere recent de ontwikkelingen rond de schenkingen van het Flick-concern, *NRC-Handelsblad*, 29 en 30 november 1982 en 2 december 1982 en *De Volkskrant*, 24 november 1982.
 25. Door invoering van het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging "veranderde (ons land) van een parlementaire democratie in een partij- en -oligarchie", stelt A.L. Goedhart. "Volksvertegenwoordiging" werd "partijenvertegenwoordiging". Hij beschouwt dan ook het grondwetsartikel, waarin de evenredige vertegenwoordiging is neergelegd (artikel 91, in de nieuwe Grondwet artikel 3.1.4) als een "corpus alienum dat als een kwaadaardig gezwel de omgeving steeds meer aantast". (Goedhart, A.L., "Artikel 91 Grondwet 1972: een corpus alienum", *Nederlands Juristenblad*, LVII, 30, 1982, pp. 849-853; de geciteerde passages op pp. 851-852).
 26. Met name in zijn werken *Strukturprobleme der modernen Demokratie*, (Frankfurt am Main, 1974) en *Das Wesen der Repräsentation und der Gestaltwandel der Demokratie im 20. Jahrhundert*, (Berlin, 1966³). Samenvattend over de opvattingen van Leibholz Elzinga, D.J., *op cit.*, pp. 4-8, waarvan in het volgende dankbaar gebruik is gemaakt.
 27. Boukema, P.J., *op cit.*, pp. 5-7.
 28. Thomassen, J.J.A., "Politieke representatie", in: Thomassen, J.J.A. (ed.), *Democratie. Theorie en praktijk*, (Alphen aan de Rijn, 1981), p. 154. Ook Boukema, P.J., *op cit.*, p. 16.
 29. Brink, H. van den, "Een wettelijke regeling der politieke partijen", in: *Socialisme en Democratie*, XVI, 10, 1959, pp. 608-617 (verder aan te halen als Brink, H. van den, 1959).
 30. Met ingang van het zittingsjaar 1953-1954 erkende de Tweede Kamer in het Reglement van Orde het bestaan van "politieke groepen" in haar midden. Zie Pippel, J.G., *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (Vervolg op de derde vermeerde druk), ('s-Gravenhage, 1954), p. 31. Met name het huidige artikel 11 in het Reglement van Orde, in wezen in 1966 ingevoerd, erkent expliciet het bestaan van fracties in de Tweede Kamer.
 31. Zie: Postma, A., "De juridische verhouding tussen partij en fractie bij CDA, D'66, PvdA en VVD", in: *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, VIII, 20, 1982, pp. 596-599; Middel, B., "De 'andere' kant van de Nederlandse partij-politiek", in: *Intermediair*, XVI, 3, 1980, pp. 19-27 en 4, 1980, pp. 63-67; Lipschits, I., "Partijbestuur en fractie", in: *Acta Politica*, I, 1-4, 1965/1966, pp. 154-171.
 32. Blijkens de resultaten van de parlementsenquêtes van 1972 en 1979. Zie: Kooiman, J., *Over de Kamer gesproken*, ('s-Gravenhage, 1976), pp. 120-121 en Lipschits, I., "Kamerlid en partij", in: Schendelen, M.P.C.M. van, J.J.A. Thomassen en H. Daudt (eds.), *'Leden van de Staten-Generaal...'. Kamerleden over de werking van het parlement*, ('s-Gravenhage, 1981), pp. 226-230.

33. Kooiman, J., *op. cit.*, p. 49; Schendelen, M.P.C.M. van, "Kamercommissies en fracties", in: Schendelen, M.P.C.M. van, J.J.A. Thomassen en H. Daudt (eds.), *'Leden van de Staten-Generaal...'. Kamerleden over de werking van het parlement.* ('s-Gravenhage, 1981), p. 113. Zie ook de recente discussie in de CDA-Tweede-Kamerfractie met als resultaat de "gedragscode", dat de fractie bij stemmingen één lijn zal trachten te trekken en afwijkend stemgedrag zoveel mogelijk zal trachten te voorkomen, *De Volkskrant*, 21 januari 1983.
34. Boukema, P.J., *op. cit.*, pp. 17-18.
35. *Ibid.*, p. 17.
36. Dit voorstel past niet in zijn weliswaar 23 jaar later gelanceerde conceptie van partijdemocratie.
37. De toenmalige minister Van Thijn (Binnenlandse Zaken) keurde de afspraak over in CDA-verband overeengekomen regels (zie hieronder de beschrijving van de kwestie-Schellekens) tussen Kiesraad en CDA-secretaris Smits goed, *Aanhangsel Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal*, 1981-1982, 14, pp. 29-30. De benoeming van het CDA-Eerste-Kamerlid W.M.J. Russell was in strijd met de CDA-afspraken. Zie voor een kritische waardering van de informatievoorziening van de zijde van het CDA aan de Kiesraad in deze zaak Elzinga, D.J., "Afspraak Kiesraad ongelukkig", *Binnenlands Bestuur*, II, 52/53, 1981, p. 29 en van dezelfde auteur "Afspraak Kiesraad-CDA dient herroepen", *Binnenlands Bestuur*, III, 22, 1982, p. 23.
38. *De Stem*, 21 juni 1982, 22 juni 1982, 24 juni 1982, 25 juni 1982, 30 juni 1982, 9 december 1982; *NRC-Handelsblad*, 19 juni 1982; *De Volkskrant*, 23 juni 1982; *Weekoverzicht Raad van State, Afdeling Rechtspraak*, week 28, 12/7- 18/7/1982, Kamer 3, R.3.46/82 en R.3.47/82; Elzinga, D.J., "Royement maakt weinig kans", *Binnenlands Bestuur*, III, 51/52, 1982, p. 17; Vugt, P.A. van, "Afstandsverklaringen bij verkiezingen", in: *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, VIII, 19 (1982), pp. 569-572.
39. Elzinga, D.J., *op. cit.*, p. 17; Vugt, P.A. van, *op. cit.*, p. 572.
40. Voor een uitgebreid literatuur- en jurisprudentie-overzicht over dit onderwerp zie Koeneman, A.A. en J. Keukens, "Verboden politieke partijen in Nederland 1930-1981", in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (Groningen, 1982), pp. 116-137. Zie voorts Eskes, J.A.O., "Partijverboden. De lessen van Weimar", in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (Groningen, 1982), pp. 96-115 en van dezelfde auteur "Verboden politieke partijen in Nederland", in: *Civis Mundi*, XVI, 4, 1977, pp. 141-147.
41. De Amsterdams Arrondissementsrechtbank aarzelde op 8 maart 1978 niet de activiteiten en het optreden van de NVU te kwalificeren als "van een zodanige aan het misdadige grenzende en potentieel gevaarlijke aard" (*Nederlandse Jurisprudentie*, 1978, 281, p. 972).
42. Nelissen, C. en J. van Donselaar, "Verkiezingsdeelname van de Nederlandse Volks-Unie en de Centruumpartij", *Intermediair*, XVIII, 20, 1982, pp. 7-9. Het verkiezingsonderzoek van VARA's 'In de Rooie Haan, methode NIPO-De Hondt, voorspeide onlangs een tweede Tweede-Kamerzetel voor de CP (*De Volkskrant*, 17 januari 1983).
43. *Nederlandse Jurisprudentie*, 1978, 281, p. 969.
44. Geciteerd door Bellekom, Th.L., *op. cit.*, p. 121.
45. *Ibid.*, Heringa, A.W. en T. Zwart, "Wetsontwerp verboden rechtspersonen", in: *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, III, 22, 1982, pp. 664-667 vinden ook, dat de grondwetgever een keuze moet maken tussen beide democratie-opvattingen. Zij kiezen voor de formele opvatting en verwerpen een partijverbod, p. 135.
46. Bellekom, Th.L., *op. cit.*, p. 140.

47. Bergh, G. van den, *op. cit.*, p. 17.
48. Vries, F., "Verbod en ontbinding van racistische organisaties", in: *Nederlands Juristenblad*, LVI, 37, 1981, p. 983 bepleit bijvoorbeeld het ontzeggen van deelneming aan verkiezingen in het vooruitzicht van een verbodenverklaring. M.i. terechte kritiek hierop: Elzinga, D.J., "Aanscherping partij-verbod?", in: *Nederlands Juristenblad*, LVI, 43, 1981, p. 1156.
49. Eskes, J.A.O., "Volledige rechtsbevoegdheid voor politieke partijen?", in: *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, VII, 19, 1981, pp. 482-485.
50. Eskes, J.A.O., "Partijverbod en kiesrecht", in: *Nederlands Juristenblad*, LIII, 38, 1978, pp. 850-853; Burgh, P. van der, "De deelname van NVU en de Centruumpartij aan de Tweede-Kamerverkiezingen", in: *Nederlands Juristenblad*, LVI, 42, 1981, pp. 1126-1130; Eskes, J.A.O., "Ongeldigheid van kandidatenlijsten", in: *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, VIII, 3, 1982, pp. 70-77; Elzinga, D.J., "Rassendiscriminatie en kiesrechtuitsluitingen. Pijnlijk voorbeeld van een zwalkend beleid", in: *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, VIII, 15, 1982, pp. 434-438.
51. Het wetsontwerp: *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1981-1982, 17476, 1-3. Voorts Elzinga, D.J., "De verboden rechtspersoon", in: *Nederlands Juristenblad*, LVII, 33, 1982, pp. 919-922; Schilfgaarde, P. van, "De verboden rechtspersoon", in: *Weekblad voor privaatrecht, notariaat en registratie*, CXIII, 5633, 1982, pp. 737-741; Veen, Th. van, "De verboden vereniging en art. 140 Sr", in: *Nederlands Juristenblad*, LVIII, 1, 1983, pp. 12-13.
52. *De Volkskrant*, 20 januari 1983; *NRC-Handelsblad*, 20 januari 1983. Overigens bekent de VVD-fractie zich tot een "alomvattende regeling van het politieke partijwezen" (p. 4 getypte inbreng voor het voorlopig verslag op het wetsontwerp). Vergelijk de afwijzende houding van de VVD-fractie tijdens de grondwetsherziening, *Naar een nieuwe Grondwet*, XVII, p. 38.
53. Zie Elzinga, D.J., "Half miljoen voor omstreden partij", in: *Binnenlands Bestuur*, III, 38, 1982, p. 19.
54. Zie ook Hartkamp, S., "De onderontwikkelde gebieden van het Nederlandse staatsrecht", in: *CD/Actueel*, III, 2, 1983, p. 8.

PARTIJLEDEN EN CAMPAGNEKOSTEN

Een aanvulling

R.A. Koole

inleiding

In het Jaarboek 1981 van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen werd onder de titel *Politieke partijen: de leden en het geld* verslag gedaan van een vergelijkend onderzoek naar de ledentallen en de inkomsten van Nederlandse politieke partijen. In dat artikel werd onder andere aandacht besteed aan de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Omdat ook in 1982 dergelijke verkiezingen plaatsvonden, is ter aanvulling een klein inventariserend onderzoek gedaan naar de campagnekosten van die verkiezingen, gerelateerd aan de ledentallen, van de betrokken partijen. De gegevens zijn door de partijen zelf verstrekt. Helaas werden van de CPN en de Centruumpartij geen gegevens ontvangen.

ledental

In tabel 1 worden de ledentallen van de partijen in september 1982 met die van najaar 1978 en van eind 1980 vergeleken.

tabel 1: ledentallen partijen in 1978, 1980 en 1982

	<u>najaar 1978</u>	<u>eind 1980</u>	<u>sept. 1982</u>
CDA	162.000	143.000	153.490
PvdA	121.000	111.070	105.306
VVD	101.000	85.712	101.309
D'66	12.000	14.638	15.000
PPR	12.500	10.500	9.500
PSP	8.500	9.132	10.297
SGP	19.500	20.300	20.760
RPF	3.500	5.545	9.800
GPV	12.143	12.922	13.047
EVP	?	?	1.800

De meeste cijfers van tabel 1 spreken voor zich. Enkele verduidelijkingen zijn echter noodzakelijk. De achteruitgang van het CDA-ledental in 1980 wordt verklaard door de "schoning" van het ledenbestand na de officiële oprichting op 11 oktober 1980. Ongeveer 19.000 'dubbelleden' of wanbetalers werden van de ledenlijst afgevoerd, zodat er eind 1980/begin 1981 eigenlijk 143.000 CDA-leden waren. (Het aantal genoemd in het Jaarboek 1981 DNPP is hier gecorrigeerd). Op 1 januari 1982 was dit opgelopen tot 152.885, acht maanden later tot 153.490.

Het D'66-ledental nam in tegenstelling tot wat tabel 1 zou doen vermoeden in de loop van 1982 af. In mei 1981 telde D'66 immers nog bijna 17.000 leden (in februari 1983: 14.239).

Wanneer we de totalen van alle vermelde partijen per onderzocht jaar optellen (exclusief de EVP en uitgaande van 'geschoonde' CDA-ledentalen voor 1978 en 1980), dan zien we dat dit totale aantal in 1980 fors was gedaald (van ruim 433.000 in 1978 tot bijna 413.000), terwijl het in 1982 (nog) weer hoger lag dan in 1978 (438.500).

organisatiegraad

Tabel 2 biedt een overzicht van de organisatiegraden van politieke partijen. De organisatiegraad omschrijven we als het percentage van het electoraat van een bepaalde partij, dat tevens lid is van die partij.

tabel 2: organisatiegraad politieke partijen

	1977	1981	1982
CDA	6,2	5,9	6,4
PvdA	4,3	4,5	4,2
VVD	6,6	6,1	5,3
D'66	2,7	1,7	4,2
PPR	8,9	6,3	7,0
PSP	10,9	5,0	5,5
SGP	11,0	11,9	13,2
RPF	6,0	6,5	7,9
GPV	15,2	18,2	19,4
EVP	-	?	3,2

De gemiddelde organisatiegraad van de in 1982 onderzochte partijen was 5,6. Dit wil zeggen dat iets meer dan één op de twintig kiezers lid was van een politieke partij. Per definitie hangt deze organisatiegraad af van het electorale succes. Boekt een partij grote winst bij verkiezingen, dan komt zij daardoor vrijwel altijd op een relatief lagere organisatiegraad uit (bijvoorbeeld de VVD). Andersom is de stijging van dit percentage bij D'66 uitsluitend aan het enorme verlies bij de verkiezingen te danken.

kosten verkiezingscampagne 1982

Hoewel de laatste jaren in de partijen steeds vaker gesproken wordt van permanente campagnes, teneinde ook in de periode tussen de verkiezingen het contact met de kiezers op peil te houden, wordt dit contact toch bij uitstek gezocht tijdens de verkiezingscampagne. In tabel 3 wordt aangegeven hoeveel de partijen uitgaven aan de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1982.

tabel 3: kosten verkiezingscampagne Tweede Kamer 1982

	kosten	% totaal	gemiddeld per lid	gemiddeld per behaalde stem
CDA	f 1.150.000	24%	f 7,49	f 0,48
PvdA	f 1.391.400	28%	f 13,21	f 0,56
VVD	f 962.000	20%	f 9,50	f 0,51
D'66	f 250.000	5%	f 16,67	f 0,70
PPR	f 206.148	4%	f 21,70	f 1,51
PSP	f 200.000	4%	f 19,42	f 1,07
SGP	f 200.000	4%	f 9,63	f 1,28
RPF	f 130.000	3%	f 13,27	f 1,05
GPV	f 160.000	3%	f 12,26	f 2,38
EVP	f 250.000	5%	f 138,88	f 4,44
totaal/ gemid- deld	f 4.899.548	100%	f 11,15	f 0,62

Vergelijkt men de kosten van de verkiezingscampagne in 1982 met die in

1981, dan valt een duidelijke daling op. De totalen zijn weliswaar niet exact vergelijkbaar omdat in het huidige overzicht de CPN en DS'70 ontbreken en de EVP is toegevoegd, maar de trend is duidelijk genoeg. Werd in 1981 nog bijna een gulden per behaalde stem uitgegeven, in 1982 was dit niet veel meer dan zestig cent. PvdA, D'66, PPR, SGP en GPV verminderten hun uitgaven zelfs met ongeveer de helft. Het grote aantal snel opeenvolgende verkiezingen (één in mei 1981 voor de Tweede Kamer, in maart 1982 voor de Staten, in juni voor de Gemeenteraden en in september opnieuw voor de Tweede Kamer) is aan deze daling debet. Het is eenvoudig onmogelijk voor partijen in een kort tijdsbestek, twee parlamentsverkiezingscampagnes op een hoog niveau als dat van 1981 te financieren. Of de laatste verkiezingen daar onder geleden hebben, is de vraag. Minder geld leidt niet automatisch tot een minder serieuze verkiezingscampagne of tot slechtere verkiezingsresultaten.

In tabel 3 vallen vooral de bedragen voor de EVP op. Met een gering leden-tal van 1800 werd een relatief dure campagne georganiseerd. Bijna alle geldmiddelen werden door een succesvolle speciale fondsenwerving ver-kregen. Eenmaal een zetel in de Tweede Kamer verworven, zag de EVP haar ledental oplopen tot ongeveer 3000 in januari 1983.

AANWINSTENLIJST 1982

Overzicht van de door het DNPP in 1982 verworven schenkingen en aangeschafte werken

Opgesteld door Ida Noomen

De lijst is als volgt ingedeeld:

1. *publikaties* vanwege *partijen* en/of verwante instellingen: per partij geordend; daarbinnen in alfabetische volgorde.
2. *boeken*: volgens verschijningsdatum per tijdvak geordend; daarbinnen in alfabetische volgorde.
3. *overig materiaal* (tijdschriften, jaarverslagen, verkiezingsmateriaal, bandopnames, ongepubliceerd materiaal).

Het materiaal is deels verworven door schenkingen, deels door eigen aanschaf. Door een extra toegekend inhaalkrediet kon ten behoeve van de in 1981 opgezette handbibliotheek en brochurecollectie deze eigen aanschaf substantieel worden vergroot. Schenkingen ontving het DNPP evenals in de voorgaande jaren van alle politieke partijen en van enkele instellingen en particulieren. Deze schenkingen zijn door middel van een * in de lijst aangegeven.

1. *publikaties partijen*

algemeen

- BRINK, H. VAN DEN. Een wet op de politieke partijen?: oratie van prof. mr. Van den Brink bij de aanvaarding van zijn ambt als gewoon hoogleraar in de algemene inleiding tot het Nederlands en vergelijkend staats- en administratief recht. Amsterdam, GU, 1982. (gestencild exemplaar, nadien opgenomen in: H. van den Brink, Recht voor politieke partijen. 's-Gravenhage, VUGA, 1982).
- BIJNEN, E.J. en J.A.P. Hagenaars. De Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Tilburg, Instituut voor arbeidsvraagstukken, z.j. 26 blz. (*)
- ONTWERP actie-plan: de dialoog van Driebergen. Driebergen, z.u., 1982. 29 blz.
- SCHOUTEN, J. Partijformatie en partijgroepering. Wageningen, Zomer & Keuning, 1945. 32 blz.
- VERKIEZINGEN en Derde Wereld. Nio-kroniek, 1982, nr. 21 (juli-augustus).

Antirevolutionaire Partij

CHRISTIAN political options on education, broadcasting, party formation, economic order, international partnership, responsibilities in the welfare state. The Hague, AR-partijstichting, (1980). 289 blz. (*)

Christen Democratisch Appèl

AGRARISCH grondbeleid: rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU. Door P. de Haan e.a. Den Haag, Centrum voor staatkundige vorming, 1979. 67 blz.

CDA, opkomen voor elkaar: spreekgeschetsen. Den Haag, CDA, 1982. 186 blz.

FORMATIE '81 belicht: CDA en kabinetsformatie. Samenst. en eindred. C. Bremmer en C.P. van Santen. Den Haag, CDA, 1982. 203 blz.

PARTIJWIJZER: de afdeling in actie: organisatorische opbouw van het CDA. Den Haag, CDA, 1981. 73 blz.

PASTOR of politie?: overwegingen inzake het voorontwerp van Wet gelijke behandeling. Den Haag, CDA, 1982. 23 blz. (*)

RUIMTE, De, en wij, wij en de ruimte: politieke keuzen in de ruimtelijke ordening: rapport van een commissie van het Wetenschappelijk instituut voor het CDA. Den Haag, Wetenschappelijk instituut voor het CDA, 1981. 126 blz. (Publ.; 4) (*)

THEMABUNDEL emancipatiebeleid (Bundel overdrukken uit "Christen-democratische verkenningen). Den Haag, Wetenschappelijk instituut voor het CDA, 1982. 59 blz. (*)

TOEKOMST, De, van de NCO: beleidsadvies over de toekomst van de Nationale commissie voorlichting en bewustwording ontwikkelingssamenwerking. Den Haag, Wetenschappelijk instituut voor het CDA, 1982. 36 blz. (*)

VERNIEUWING om behoud: een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de ontwikkeling van de sociale zekerheid. Den Haag, Wetenschappelijk instituut voor het CDA, 1982. 132 blz.

VERSLAG van de studieconferentie mediabeleid van het Wetenschappelijk instituut voor het CDA, gehouden op 18 januari 1982 in de Jaarbeurs te Utrecht. Z.pl., (CDA), (1982). 78 blz.

Christelijk Historische Unie

VEERTIEN brieven aan J.R. Snoeck Henkemans: opvattingen binnen de CHU tijdens de Vlootwetcrisis 26 oktober 1923 - 8 januari 1924. Z.pl., Stichting A.F. de Savornin Lohman, 1982. 36 blz. (*)

Communistische Partij van Nederland

BAKKER, KEES. De economische politiek van de CPN, 1943-1946. Amsterdam, IPSO, 1981. 57 blz.

BERG, P. VAN DEN. Het Noorderlicht: een kleine geschiedenis van een illegaal communistisch blad in Friesland tijdens de oorlogsjaren 1940/1941. Leeuwarden, z.u., 1982. 28 blz.

- CPN, De, en de Beweging, de Beweging in de CPN (overdrukken uit De Waarheid over de Zaanse Botenmakersstraat, het Groninger stationsgebied en de Luik). Amsterdam, De Waarheid, 1982. 36 blz.
- CPN, De, in de oorlog. Amsterdam, CPN, 1958. 42 blz. (fotocopie)
- ERNSTIGE situatie eist noodmaatregelen. Amsterdam, CPN, 1982. 7 blz.
- ILLEGALE, De, communistische pers in Groningen (1940/41). Groningen, IPSO-geschiedenisgroep, (1982). 50 blz.
- INDONESIE anno 1980: symposium ... 1980: integraal verslag van de inleidingen en bijdragen. (Amsterdam), Indonesië-Commissie CPN, (1980). 76 blz.
- LEERBOEK voor de arbeidersbeweging. Samengest. door het partijbestuur der CPN. Amsterdam, Pegasus, 1954. 242 blz.
- LEGÈNE, Susan. De CPN en het denken over democratie en socialisme in de illegaliteit (1943-'45). Amsterdam, IPSO, 1982. 99 blz.
- PROGRESSIEVE machtsvorming: verdergaand debat (overdrukken uit De Waarheid). Amsterdam, De Waarheid, 1982. 9 blz.
- VOORWAARTS ... en niet vergeten: impressies van de landelijke bijeenkomst van het horizontaal overleg van CPN-ers op zaterdag 25 september 1982 in Krasnapolsky te Amsterdam. Amsterdam, Horizontaal overleg CPN-ers, 1982. 60 blz.

Democraten '66

- AFRIKA notities: apartheid, Europa-Afrika-USSR. Samengest. door Werkgroep Afrika. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1980. 9 blz.
- DEELTIJDARBEID van conjuncturele mode naar structurele aanpak: een voorstudie. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 46 blz.
- DEMOCRATEN '66: duidelijk blijven: een fundamenteel manifest van (R)appèl. Z.pl., (D'66), (1982).
- GELOOF en politiek handelen binnen D'66. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 45 blz.
- GESCHIEDENIS, De, van D'66. 2e ongew. dr. Den Haag, Politiek scholings- en vormingsinstituut D'66, 1980. 166 blz.
- HENSGENS, L., en M. Palte. Vrijwilligerswerk in maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 11 blz.
- 100.000 extra woningen: een bouwplan. Door M.P. Gans e.a. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 31 blz.
- LEEuw, Nico de, en Siebe Schaap. Samenwerkingsvormen in de landbouw: machinerijen in bedrijfsverzorgingsdiensten. (Den Haag), Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1982. 39 blz.
- LOOISE, P., en S. Schaap. Naar een nieuw zuivelbeleid in de Europese Gemeenschap. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 31 blz.
- STUDIEDAG innovatie 24 februari 1979. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1980. 50 blz.

TERLOUW, J.C. Heeft de Nederlandse burger een onvervreemdbaar recht controle uit te oefenen op de opslag en het gebruik van persoonsgegevens? lezing VNU-symposium 20 mei 1981. Z.pl., z.u., 1981. 16 blz.

VINGERWIJZINGEN voor een informatiebeleid. Samengest. door de Werkgroep informatie-beleid en automatisering. Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 120 blz.

ZELFSTANDIGHEID in redelijke vrijheid: de visie van D'66 op het midden- en kleinbedrijf. R. Rijkmans en P. Storm (eindred.). Den Haag, Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1981. 36 blz.

Democratisch Socialisten '70

BRAUW, M.L. DE. (Brief) aan de besturen van de afdelingen (over de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamerverkiezingen 1972). 's-Gravenhage, z.u., 1972. 10 blz. + bijlagen. (*)

BRAUW, M.L. DE. De DS'70-campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen 1972. Z.pl., z.u., (1973). 12 blz. (*)

CAMPAGNE DOSSIER DS'70. 's-Gravenhage, DS'70, 1981. (*)

DREES, W. Het conflict over de begroting van verkeer en waterstaat voor het jaar 1973 (en eventueel 1974 en 1975). Den Haag, z.u., 1972. 12 blz. (*)

DREES, W. Drie groepen oudedagsvoorzieningen in Nederland: enkele opmerkingen in kort bestek van W. Drees i.v.m. het TV-programma van DS'70 op ... 13 oktober 1976 over ambtelijke pensioenen etc. 's-Gravenhage, z.u., 1976. 7 blz. (*)

DREES, W. Plan inzake de tarieven van loon- en inkomstenbelasting. (Den Haag), DS'70, (1971). 18 blz. (*)

DREES, W. Taken van de sociaal-democratie in de jaren '70: rede uitgesproken op het verkiezingscongres van Democratisch Socialisten '70 ... 1971 in "Esplanade" te Utrecht over het ontwerp-verkiezingsprogram. ('s-Gravenhage), DS'70, 1971. 35 blz. (*)

DS'70 in de Tweede Kamer: letterlijke tekst van de bijdragen, die onze woordvoerders tijdens het politieke debat op 13, 14 en 15 oktober 1970 in de volksvertegenwoordiging geleverd hebben. (Den Haag), (DS'70), ca. 1970. 7 blz. (*)

RAPPORT adviescommissie hoger onderwijs. Z.pl., (DS'70), (1970). 4 blz. (*)

RAPPORT strategiecommissie DS'70 en Advies hoofdbestuur bij het rapport. Z.pl., DS'70, 1974. 15 blz. (*)

RAPPORT van de Commissie evaluatie verkiezingscampagne 1972. (Den Haag), DS'70, 1974. 23 blz. + bijlagen. (*)

SOCIALE zekerheid in een beweeglijke maatschappij. 's-Gravenhage, (DS'70), 1975. 16 blz. (*)

UIT het slop, spreading van macht, terug naar de werkelijkheid: voorstel van de DS'70-fractie inzake verlaging van overheidsuitgaven en verlaging van belastingen. Samengest. door W. Drees e.a. Amsterdam, DS'70, 1976. 163 blz. (*)

Fryske Nasjonale Partij

FRIESLAND en de FNP. Leeuwarden, FNP, (1982). 15 blz. (brochure ook in het Fries aanw.)

Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij

Het DNPP heeft een aantal brochures gekregen, uitgegeven door of betrekking hebbend op de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij. Zie voor een volledige inventarisatie van het aanwezige HGS-materiaal elders in dit Jaarboek.

Katholieke Volkspartij

DOCUMENTATIE inzake de houding van de KVP rond verloving en huwelijk van Prinses Irene. 's-Gravenhage, KVP, (1964). 9 blz. (*)

Pacifistisch Socialistische Partij

BAN de bom: de beweging tegen kernwapens, 1960-1969. (Door Kerst Huisman). Amsterdam, Stichting wetenschappelijk bureau PSP, 1981. 94 blz.

BOS, T., B. Wisman en W. Combrink. Arbeidstijdverkortung: drie opstellen. (Amsterdam), PSP, (1981). 20 blz.

GEEN bom onder De Dom: een brochure over LPG. (Utrecht), PSP, 1981. 22 blz.

INFORMATIE- en aktiemap Wet medezeggenschap in het onderwijs. Verzorgd door de landelijke onderwijsthemagroep. SVS-bulletin, nr. 49 (maart 1982). Amsterdam, SVS/PSP, 1982. 24 blz.

KRITIEK, Een, op het 'Brandt-rapport'. Amsterdam, Henk Lankhorst stichting, 1981. 53 blz.

LIMBURG bedrogen en verkocht: discussienota PSP provinciale werkgroep. Limburg, z.u., 1982. 25 blz.

MENS of robot: een socialistische bijdrage over de problemen van structuurvernieuwing en automatisering. Amsterdam, Bevrijding, 1968. 133 blz.

MET socialistisch elan: antwoord aan Wagner. Amsterdam, PSP, 1982. 47 blz.

NAVO: 30 jaar steunpilaar van het kapitalisme. (Amsterdam, PSP, 1982). 48 blz.

ONDERNEMINGSRAAD, De, de PSP over het werken in ondernemingsraden. Amsterdam, SVS/PSP, 1982. 52 blz. (*)

ONDERWIJSBULLETIN nr. 11-13. (Amsterdam), PSP, 1982.

ONTWAPENEND: geschiedenis van 25 jaar PSP. Onder red. van Paul Denekamp e.a. Amsterdam, Stichting wetenschappelijk bureau PSP, 1982. 279 blz. (*)

PSP over onroerendgoed belasting. Beverwijk/Heemskerk, PSP, 1982. 29 blz.

SPANJE niet in de NAVO. Amsterdam, z.u., 1982. 19 blz.

TUSSEN lokalisme en socialisme: de visie van de PSP op gemeentepolitiek. Amsterdam, SVS/PSP, z.j. 110 blz. (*)

VERSLAG landelijke themadag PSP over "De verzorgingsstaat" op 10 oktober

1981. SVS-bulletin, (1981), nr. 46 (dec.), 29 blz.

VERSLAG van de studiedag over gemeentepolitiek 30 januari 1982. Amsterdam, SVS/PSP, 1982. 17 blz.

VROUWENSTRIJD, homostrijd en socialisme. SVS-bulletin, nr. 52 (okt. 1982). Amsterdam, PSP, 1982. 14 blz.

Partij van de Arbeid

ADVIEZEN van de Kommissie ontwikkelingssamenwerking van de Partij van de Arbeid, januari 1977 - december 1979. (Amsterdam), Evert Vermeer Stichting, (1980). 118 blz.

BAARLE, Y. VAN. De kunst van het socialisme: beschouwingen over kunst en cultuurbeleid. Deventer, Kluwer, 1982. 77 blz. (WBS-cahier).

BEGINSELPROGRAMMA 1959; Universele verklaring van de rechten van de mens. Toelichting op het Beginselprogram 1959 door W. Banning. Amsterdam, Partij van de Arbeid, (1959). 63 blz. (Kompas).

BIJLSMA, W., en C. Winkel. Werk genoeg: een boekje over arbeid. (Amsterdam), Stichting vormingswerk Partij van de Arbeid, 1982. 60 blz. (Aktuele politiek, '82-1).

HORREVORTS, TON, en Ralph Pans. De socialistische burgemeester. Deventer, Kluwer, 1977. 158 blz. (WBS-cahier).

INTRODUKTIE lokale politiek. Dl. 1-4. Amsterdam, Stichting vormingswerk Partij van de Arbeid, 1981.

- 1: De macht van de gemeente.
- 2: Maatschappelijke macht.
- 3: De PvdA-afdeling in de lokale politiek.
- 4: De raadsvergadering.

KALMA, PAUL. De illusie van de "democratische staat": kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip. Deventer, Kluwer, 1982. 204 blz. (WBS-cahier).

NIEO-NATIONAAL. (Amsterdam), (PvdA), 1981. 87 blz.

NOORD-Zuid-Oost-West: konferentie 1980 (georganiseerd door de) Evert Vermeer Stichting. (Amsterdam), Evert Vermeer Stichting, (1980). 132 blz.

RECHTVAARDIG, Een, pensioenstelsel. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1981. 139 blz. (Economische notities; nr. 11).

SCHUITEMAKER, RUTGER. Vroegrijp voor de WW: jeugdwerkloosheid, inzicht en uitweg. Deventer, Kluwer, 1981. 313 blz. (WBS-cahier).

SOCIALISTISCH reformisme en nieuwe internationale economische orde. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting in samenw. met de Evert Vermeer Stichting, 1981. 205 blz. (Buitenlands-politieke notities; nr. 2).

SOCIALISTISCHE gemeentepolitiek: een bundel opstellen. Door Max van den Berg e.a. Deventer, Kluwer, 1979. 125 blz. (WBS-cahier).

SOLIDARITEIT in ontwikkeling: denken en doen met ontwikkelingssamenwerking in de Partij van de Arbeid 1973-1980. (Amsterdam), Evert Vermeer Stichting, (1980). 57 blz.

TIEN jaar Partij van de Arbeid: themanummer van Socialisme & Democratie, 1956, nr. 2. 160 blz.

- TOEKOMST, De, van de sociale zekerheid. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1981. 115 blz. (Economische notities; nr. 10).
- TRAA, MAARTEN VAN. Kernwapens. (Amsterdam), Stichting vormingswerk Partij van de Arbeid, 1981. 39 blz. (Aktuele politiek, '81-4).
- UYL, J.M. DEN. Tegen de stroom in: verkorte weergave van een 2,5 uur durende rede, gehouden op 3 mei 1981 in Paradiso Amsterdam. Amsterdam, De Trommel, (1981). 39 blz.
- VOORWAARTS over de grenzen heen: een bundel artikelen bij de conferentie over het ontwikkelingsbeleid op 18 februari 1978 te Utrecht. (Amsterdam), Evert Vermeer Stichting, (1978). 157 blz.
- WÖLTGENS, THIJS. Is linksom buigen rechtsom buigen? Den Haag, Tweede Kamerfractie Partij van de Arbeid, 1982. 24 blz.

Politieke Partij Radikalen

- BECKERS, RIA en Jaap Roëll. Thuiswerk: onbeschermde arbeid: een nota van de Tweede Kamerfractie van de PPR. Den Haag, PPR, 1982. 31 blz.
- DIRX, JAN. Buiten het Binnenhof: over buitenparlementaire aktie. Den Haag, PPR-Studiestichting, 1982. 16 blz. (PPR-Schriften; 6).
- NAAR een radikale aanpak van het huishoudelijk afval. Amsterdam, PPR, 1982. 16 blz.
- OJIK, BRAM VAN. Basisinkomen. (Amsterdam), PPR-Studiestichting, 1982. 20 blz. (PPR-Schriften; 7).
- OJIK, BRAM VAN. Economies beleid in de provincie. Amsterdam, Studiestichting voor radikale politieke vernieuwing, 1982. 25 blz.
- SCHUILEN voor de bom: nota over de civiele verdediging en openbare schuilgelegenheden. Hengelo, PPR/PSP-fraktiewerkgroep, 1982. 35 blz.
- STERILISATIE van geestelijk gehandicapten. Geschreven door de PPR-werkgroep 'Zwakzinnigenzorg' van de Themagroep Welzijn. Amsterdam, Studiestichting voor radikale politieke vernieuwing, 1982. 13 blz.
- WALTMANS, HENK. Naar een democratische universiteit: de visie van de Tweede Kamerfractie van de PPR op de toekomst van de universitaire bestuursstructuur. Z.pl., PPR, 1982. 103 blz.
- WET voorzieningen gezondheidszorg: het belang voor de eerste lijn. Kommissie 'Vestigingsbeleid' van de Themagroep Welzijn. Amsterdam, Studiestichting voor radikale politieke vernieuwing, 1982. 31 blz.

Reformatoische Politieke Federatie

- BELEID, Het, van de Zuidafrikaanse regering gericht op afzonderlijke ontwikkeling: (verslag van een kaderconferentie van de RPF over Zuid-Afrika, 1979 te Putten). Z.pl., RPF, (1979). 62 blz.
- ECONOMISCHE orde in bijbels perspectief. Z.pl., Raad van advies van de RPF, (1979). 57 blz.
- VOORONTWERP gelijke behandeling getoetst aan de grondwettelijke gegarandeerde vrijheid van onderwijs. Harderwijk, z.u., 1982. 8 blz.

Sociaal-Democratische Arbeiders Partij

WIARDI BECKMAN, H.B. Het beginseiprogram der SDAP. 3e dr. Amsterdam, Instituut voor arbeidersontwikkeling, z.j. 80 blz.

Staatkundig Gereformeerde Partij

DOMINEE in de politiek: het Tweede Kamerlidmaatschap van Ds. H.G. Abma, 1963-1981. Onder red. van G. Holdijk. 's-Gravenhage, SGP, 1982. 155 blz.

DRIEL, L. VAN. Drugs. Waddinxveen, Studiecentrum SGP, z.j. 2 dl. (91 blz.). (Zicht-katernen; 19-20).

MET mensenrechten naar de wereldbroederschap?: denken en streven in Oost en West. 's-Gravenhage, Studiecentrum SGP, (1982). 62 blz.

SCHRIFT, De, Gebonden Plaats van de vrouw. Z.pl., Landelijke stichting tot handhaving van de staatkundig gereformeerde beginselen, 1982. 84 blz.

WET en woord: 't Rechtvaardig regeerakkoord en Zij hebben niet gehoord: partijrede en politieke rede op de algemene vergadering van de SGP, gehouden te Utrecht ... 1982, door Ds. H.G. Abma, voorzitter van de SGP en ir. H. van Rossum, voorzitter van de SGP-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Z.pl., SGP, (1982). 16 blz.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

ACHTTIEN-PLUS ... nu naar de stembus: stembuswijzer voor 18-plussers van de VVD. Den Haag, VVD, 1978. 16 blz. (*)

DISCUSSIE-NOTA volksgezondheid. 's-Gravenhage, VVD, 1971. 44 blz. (*)

DOOR vrijheid verbonden. 3e (herz. en uitgebr.) dr. Den Haag, Haya van Somerenstichting, 1981. 80 blz.

DOOR vrijheid verbonden: (de VVD van A tot Z). 's-Gravenhage, VVD, 1977. 61 blz. (2e dr. 1978 ook aanw.) (*)

DWAZE zelfdoeners? 's-Gravenhage, VVD, 1975. 15 blz. (*)

DIJK, K. VAN. Vitaliteit en perspectief van de liberale gedachte. Groningen, VVD, 1963. 20 blz. (*)

GEDACHTEN over een liberaal beleid voor natuur- en landschapsbehoud. (Door de) commissie voor sport, recreatie en natuurbehoud. Den Haag, VVD, 1980. 48 blz. (*)

GRONDSLAG(EN) van de onroerend goedbelasting: waarde en/of oppervlakte van het onroerend goed? (Door de) commissie financiën lagere overheden van de Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD. Den Haag, VVD, 1979. 47 blz. (*)

HERZIENING van het ondernemingsrecht: rapport van de sociaal-economische commissie van de VVD naar aanleiding van het rapport van de commissie-Verdam. 's-Gravenhage, VVD, 1968. 60 blz. (*)

INTERNATIONALE ontwikkelingen en buitenlands beleid. Door K.H. Beyen e.a. 's-Gravenhage, Teldersstichting, 1979. 172 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 36).

KEJA, WIM. Van grottekening tot satelliet: een liberale media-nota. (Den

- Haag), VVD, 1979. 54 blz. (*)
- KRÖNER, A.W. Namibië: een testcase voor Zuid-Afrika. Den Haag, Teldersstichting, 1980. 90 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 37).
- KRÖNER, A.W. Sovjet onderhandelingsstactiek. Den Haag, Teldersstichting, 1981. 21 blz.
- LIBERAAL bestek 1962: de grote lijnen van het hedendaagse liberalisme. 's-Gravenhage, VVD, 1962. 48 blz. (*)
- LIBERALE bijdrage aan de discussie over stadsvernieuwing in Utrecht. (Door de) werkgroep stadsvernieuwing VVD Utrecht. Utrecht, VVD, 1978. 25 blz. (*)
- LIBERALE landbouw politiek: rapport over de grondslagen van een liberale landbouwpolitiek in Nederland. Z.pl., Studiecentrum van de VVD, 1960. 42 blz. (*)
- MODERNISERING van de pachtwetgeving. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1970. 36 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 19).
- NIEUWE kiezersgroep: onderzoek onder eindexaminandi VWO/HAVO over studiefinanciering. Leiden, NKW-commissie (werkgroep van de VVD), 1976. 20 blz. (*)
- NIEUWE wegen. 's-Gravenhage, Liberaal democratisch centrum, 1963. 16 blz. (*)
- NORDLOHNE, E. Liberalisme voor deze tijd. Z.pl., JOVD, 1959. 28 blz. (*)
- OM de vrijheid: een discussienota over het voortgezet onderwijs. 's-Gravenhage, VVD, 1976. 52 blz. (*)
- PENSIOENEN nu: rapport van de sociaal-economische commissie (VVD). 's-Gravenhage, VVD, 1970. 15 blz. (*)
- RAPPORT over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Amsterdam, VVD, 1950. 8 blz. (*)
- RAPPORT van de Commissie waardevast pensioen van de VVD. 's-Gravenhage, VVD, 1962. 40 blz. (*)
- RAPPORT van de onderwijscommissie van de vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD, omtrent het wetsontwerp houdende regeling van het voortgezet onderwijs. Den Haag, VVD, 1959. 12 blz. (*)
- RECHTSBESCHERMING tegen de overheid. Door J.M. Polak e.a. Den Haag, Teldersstichting, 1981. 32 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 40).
- RIEL, H. VAN, J. de Wilde en G. Zoutendijk. Een drietal beschouwingen uit de Eerste Kamer. 's-Gravenhage, VVD, 1974. 39 blz. (*)
- RIETKERK, J.C. Rede van J.C. Rietkerk, voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de VVD, uitgesproken op 17 januari 1978 bij de behandeling van de regeringsverklaring van het Kabinet-Van Agt. 's-Gravenhage, VVD, 1978. 24 blz. (*)
- SOVJETUNIE, De, en West-Europa. Door J. Alford e.a. Samengest. door A.W. Kröner. Den Haag, Teldersstichting, (1981). 223 blz.
- SOMEREN-DOWNER, H.V. De mens in de knel: algemene politieke beschouwingen in de Eerste Kamer. 's-Gravenhage, VVD, 1978. 18 blz. (*)
- STEUN aan kerkgenootschappen. Rapport uitgebracht door de Commissie ter

- bestudering van de opheffing van het processie-verbod en van subsidie aan de bouw van kerken van de VVD. 's-Gravenhage, VVD, 1961. 12 blz. (*)
- TOEKOMST van de Delta: liberale visie op een ontwikkeling. Rotterdam, VVD, 1970. 3 blz. (*)
- U en de VVD. 's-Gravenhage, VVD, 1964, 1975, 1977-1978. (*)
- VERBROKEN evenwicht: een reactie op de voorstellen van een meerderheid uit de commissie-Verdam. Samengest. door H.J. Witteveen e.a. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1966. 45 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 15).
- VIERSTROMENSCHOOL. 's-Gravenhage, VVD, 1974. 47 blz. (*)
- VOORHOEVE, J.J.C. De modernisering van kernwapens. Den Haag, Teldersstichting, 1981. 25 blz.
- VOORHOEVE, J.J.C. De rol van Nederland in de wereld. Den Haag, Teldersstichting, 1982. 22 blz.
- VREDE, vrijheid en democratie: defensienota (VVD). 's-Gravenhage, VVD, 1974. 58 blz. (*)
- VRIJHEID, vrede en defensie: vragen en feiten. Auteurs: J.C. Ramaer, R.A.A. Budel, W.C. de Vries e.a. 's-Gravenhage, VVD, 1979. 20 blz.
- VVD, De, over: stakingsvrijheid, loonbetaling bij faillissement, bezitsvorming door pensioenvoorziening, de nieuwe omzetbelasting (BTW), herziening van de winkelsluitingswet. 's-Gravenhage, VVD, 1968. 44 blz. (*)
- WAAR staan wij voor op de bres ... en tegenover wie? 's-Gravenhage, Stichting vormings- en scholingsactiviteiten Vrijheid en Democratie, 1976. 30 blz. (*)
- WESSELS, M. De liberalen: schets van een politieke stroming. Den Haag, Teldersstichting, (1981). 112 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 39).
- WESSELS, M. De NCO en haar pupillen: een onderzoek van de subsidieverlening door de Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking. 's-Gravenhage, Teldersstichting, 1981. 231 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 42).
- WIEGEL, H. De geloofwaardigheid van een alternatief. 's-Gravenhage, VVD, 1974. 60 blz. (*)

2. boeken

vóór 1900

- GROEN VAN PRINSTERER, GUILLAUME. Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd. 2e dr. Amsterdam, Hóveker, 1858. 96 blz. (Christelijke huis-bibliotheek; 7). (*)
- KAUTSKY, KARL J. Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil. Stuttgart, Dietz, 1892. 262 blz. (*)

1900-1944

- DR. A. KUYPER in Jezus ontslapen. (Samengest. door R.C. Verweijck). Baarn,

Bosch, (1920). 48 blz.

NOTEBOOM, J.W. Antirevolutionaire gemeentepolitiek. Met een woord vooraf door H. Colijn. Kampen, Kok, 1928. 309 blz.

SMEENK, C. De sociale denkbeelden van Dr. A. Kuyper: referaat toogdag Arja, 9 oktober 1937 Delft. Z.pl., z.u., (1937). 31 blz.

VERSLAG van het zes en dertigste congres der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland, gehouden ... 1931, in "Musis Sacrum" te Arnhem. Amsterdam, Secr. SDAP, (1931). 175 blz.

BELINFANTE, J.J. Het socialisatierapport der SDAP. Haarlem, Tjeenk Willink, 1921. 208 blz.

CORNELISSEN, A.J.M. Beginselen der Nederlandsche politieke partijen. Nijmegen, Dekker & Van de Vegt, 1935. 125 blz.

GOES VAN NATERS, M. VAN DER. Het staatsbeeld der sociaaldemocratie. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1930. 262 blz. (*)

KOETSVELD, C.E. VAN. Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen. Rotterdam, Boile, ca. 1903. 558 blz. (*)

LINDEMAN, L. Het socialisme van de NSB: een documentatie over het tijdvak einde 1931-zomer 1940. 2e dr. Utrecht, Nenasu, ca. 1940. 331 blz.

SCHUMPETER, J.A. Capitalism, socialism, and democracy. 3rd ed. New York, Harper, ca. 1942. 381 blz. (*)

1945-1959

BERGH, G. VAN DEN. Eenheid in verscheidenheid: hoe moet ons kiesstelsel worden herzien?: een systematisch kritisch overzicht van alle kiesstelsels. 2e dr. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1951. 94 blz. (*)

BRUGMANS, H. Schets van een Europese samenleving. Rotterdam, Donker, 1952. 135 blz. (*)

CAMPION, GILBERT, and D.W.S. Lidderdale. European parliamentary procedure: a comparative handbook. Z.pl., Interparliamentary union, (1953). 270 blz. (*)

CONFRONTATIE: AR-staatkunde en socialisme, KVP-staatkunde en socialisme, liberalisme en socialisme. Door A.M. Donner, N. Stufkens, L.G.A. Schlichting e.a. Amsterdam, Arbeiderspers, 1957. 158 blz. (*)

DIEPENHORST, ISAAC AREND. Christelijke politiek. Kampen, Kok, 1958. 319 blz. (*)

DUVERGER, MAURICE. Les partis politiques. Paris, Colin, 1951. 476 blz. (*)

ENIGE aspecten van het moderne liberalisme. Door Pieter Jacobus Oud, N.E.H. van Esveld, J. Alers e.a. Leiden, Stenfert Kroese, 1958. 105 blz. (*)

FLECHTHEIM, OSSIP K. Die deutschen Parteien seit 1945: Quellen und Auszüge. Berlin, Heymann, 1955. 158 blz. (*)

FEUILLETAU DE BRUYN, W.K.H. DE. Herziening van de politieke en staatsrechtelijke structuur van Nederland en zijn gebied over zee na den oorlog. 's-Gravenhage, Stols, 1946. 105 blz. (*)

GEYL, P.C.A. Studies en strijdschriften, (1911-1957). Groningen, Wolters,

1958. 544 blz. (*)

KIRK, RUSSELL. The conservative mind. London, Faber and Faber, 1954.
480 blz. (*)

KLARE taal: een bundel radio-redevoeringen van tegenstanders van de overeenkomst van Linggadjati. Z.pl., z.u., (1947). 61 blz. (*)

KRANENBURG, R. Politieke organisatie en groeps-psychologie. Haarlem, Tjeenk Willink, 1956. 156 blz. (*)

MR. P.J. OUD gezien door zijn tijdgenoten. Door N. Arkema e.a. Rotterdam, Brusse, 1951. 302 blz. (*)

ROMME, CARL PAUL MARIA. Katholieke politiek. 2e dr. Utrecht, Het Spectrum, 1954. 87 blz. (*)

SCHOUTEN, J. Partijformatie en partijgroepering. Wageningen, Zomer & Keuning, 1945. 32 blz.

SOCIALISTISCHE documenten. (Uitg. door) W. Banning en J. Barents. Amsterdam, Arbeiderspers, 1952. 256 blz. (*)

WAT zeggen ze er van? Samengest. door J. van Bruggen e.a. ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Christelijk-Historische Unie op 9 juli 1948. 2e dr. ('s-Gravenhage, 1948). 384 blz.

1960-1969

ANTI-REVOLUTIONAIR bestek: toelichting op het beginsel- en algemeen staatkundig program van de Anti-revolutionaire partij. Aalten, De Graafschap, 1964. 416 blz.

CHRISTEN-RADICAAL. Samengest. door Bas de Gaay Fortman en Wim in 't Veld. Hilversum - Maaseik, Brand, 1967. 213 blz.

CHRISTOPHERSEN, JENS A. The meaning of "democracy" as used in European ideologies from the French to the Russian revolution. Oslo, Univ. forlaget, 1968. 389 blz. (*)

CONTEMPORARY political science: toward empirical theory. Ed. by Ithiel de Sola Pool. New York, McGraw-Hill, 1967. 267 blz. (*)

DAHL, ROBERT A. Pluralist democracy in the United States: conflict and consent. 4th pr. Chicago, Rand McNally, 1969. 471 blz. (*)

EPSTEIN, LEON D. Political parties in Western democracies. New York, Praeger, 1967. 374 blz. (*)

FUSILIER, RAYMOND. Les monarchies parlementaires. Etudes sur les systèmes de gouvernement: (Suède, Norvège, Danemark, Belgique, Pays-Bas, Luxembourg). Paris, Ed. ouvrières, 1960. 657 blz. (*)

GEMEENSCHAPPEN in beweging: sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Amsterdam, Arbeiderspers, 1960. 187 blz.

HULST, H. VAN, A. Pleysier en A. Scheffer. Het roode vaandel volgen wij: geschiedenis van de sociaal-democratische arbeiderspartij van 1880 tot 1940. 's-Gravenhage, Kruseman, 1969. 320 blz.

JONGE, A.A. DE. Crisis en critiek der democratie. Assen, Van Gorcum, 1968. 428 blz. (*)

KADT, J. DE. Ketterse kanttekeningen. Amsterdam, Van Oorschot, 1965.

245 blz. (*)

LAND, LUCAS VAN DER. Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij. Amsterdam, De Bezige Bij, 1962. 191 blz. (*)

LASKI, HAROLD J. A grammar of politics. 5th ed. London, Allen & Unwin, 1967. 672 blz. (*)

LASSWELL, HAROLD D. The future of political science. New York, Atherton, 1963. 256 blz. (*)

LIPSON, LESLIE. De grondslagen van de politieke wetenschap. Antwerpen/Utrecht, Aula, 1967. 542 blz. (*)

LIJPHART, AREND. The politics of accomodation. Pluralism and democracy in the Netherlands. Berkeley, Univ. of California press, 1968. 222 blz. (*)

NEDERLANDSE, De, kiezers in 1967: enkele eerste resultaten van een landelijke enquête. Amsterdam, Agon, 1967. 77 blz. (*)

TILANUS, H.W. Tilanus vertelde mij zijn leven. (Opgetekend door) G.Puchinger. Kampen, Kok, 1966. 294 blz.

TWINTIG jaren NPS: "groei temidden van beroering". Z.pl., z.u., 1967. 253 blz. (*)

VALKENBURGH, P. Inleiding tot de politicologie. Amsterdam, Agon Elsevier, 1968. 204 blz. (*)

WERINGH, JAC. VAN. Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper. Assen, Van Gorcum, 1967. 223 blz. (*)

1970-1979

BERENDS, JAN, Klaas Wybo van der Hoek en Ruud Koole. Links Nederland buiten Europa? Groningen, Xeno, 1979. 208 blz. (*)

BERGH, SIDNEY J. VAN DEN. Sidney van den Bergh: een liberaal. Zoals opgetekend door Jouke Mulder. Utrecht, Bruna, 1975. 192 blz.

DREES SR., WILLEM. Marx en het democratisch socialisme: politiek-historische beschouwingen. Amsterdam, Arbeiderspers, 1979. 189 blz.

DREES SR., WILLEM. Het Nederlandse parlement, vroeger en nu. 3e dr. Naarden, Strengtholt, 1975. 319 blz.

EASTON, DAVID. A systems analysis of political life. Chicago, Univ. of Chicago press, 1979. 507 blz.

GUNSTEREN, HERMAN VAN, en Grahame Lock. Politieke theorieën. Met medew. van Etienne Balibar e.a. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1977. 458 blz.

HARMSSEN, GER. Idee en beweging: bekomentarieerde bibliografie van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Nijmegen, SUN, 1972. 101 blz. (*)

HOEKSTRA, HENK. Op zoek naar nieuwe wegen: het Nederlands communisme in een bewogen periode. Amsterdam, Pegasus, 1979. 179 blz.

HOND, M. DE. 25 mei 1977: uitslag en analyse van de Tweede Kamerverkiezingen 25 mei 1977 en wat er aan vooraf ging. Z.pl., VARA, (1977). 87 blz.

HOUWAART, DICK. Partijen op het eerste gezicht: de politiek in Nederland.

- Amsterdam, Bekking, (1971). 175 blz.
- HOUWAART, DICK. Wiegelarijen rondom een crisis: hoe politici de kiezers een loer draaien. Z.pl., z.u., ca. 1972. 82 blz.
- IRVING, R.E.M. The Christian democratic parties of Western Europe. London, Allen and Unwin (for) the Royal inst. of international affairs, 1979. 338 blz.
- KORTE, RUDOLF WILLEM DE. Naar een vrije samenleving: een nieuw-liberale toekomstvisie. Deventer, Kluwer, 1979. 148 blz.
- LINTHORST HOMAN, J. "What zijn ghy voor een vent": levensherinneringen. Assen, Van Gorcum, 1974. 314 blz. (*)
- LOUW, ANDRE VAN DER. Rood als je hart: 'n geschiedenis van de AJC. Amsterdam, Arbeiderspers, 1974. 296 blz.
- MICHEL, ROBERT. Les partis politiques: essai sur les tendances oligarchiques des démocraties. Paris, Flammarion, 1974. 313 blz. (*)
- MODERN political parties: approaches to comparative politics. Ed. by Sigmund Neumann. Chicago, Univ. of Chicago press, 1975. 460 blz.
- PARLEMENT, partijen en buitenlandse politiek: een discussie. Baarn, In den toren, 1977. 144 blz.
- REUTER, FRITS. De Communistische Partij van Nederland in oorlogstijd: herinneringen. Amsterdam, Van Gennep, 1978. 134 blz.
- ROMEIN, J.M., en J. Haak. Apparaat voor de studie der geschiedenis. 9e dr. herz. door J.G.F. Hasekamp. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1979. 222 blz.
- ROSENTHAL, U., M.P.C.M. van Schendelen en G.H. Scholten. Ministers, ambtenaren en parlementariërs in Nederland. Groningen, Tjeenk Willink, 1975. 218 blz.
- SCHERMERHORN, WILLEM. Minister-President van herrijzend Nederland. Met medew. van Willem Drees Sr. e.a. Naarden, Strenght, 1977. 285 blz.
- SOZIALISTISCHE und kommunistische Parteien in Westeuropa. Hrsg. von Dieter Oberndörfer. Opladen, Leske & Budrich, 1978-1979. 2 Bd.
- STEINMETZ-ARCHIVES: catalogue and guide. 4th rev. and enl. ed. Amsterdam, North Holland publ. cy., 1978. 306 blz. + suppl. 1 (1979)-
- TERLOUW, JAN. Morgen brengen: over industrie en werkgelegenheid in de jaren tachtig. Amsterdam, Bakker, 1979. 127 blz. (*)
- TWAALF over drie: J.H. Scheps in gesprek met H. Algra e.a. Apeldoorn, Semper Agendo, 1972. 392 blz.
- VALKENBURG, RIK. Jongeling ten voeten uit. Wageningen, Zomer & Keuning, 1971. 167 blz.
- VOS, H. DE. Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd. 2 dln. Baarn, Het Wereldvenster, 1976. 502 blz. (*)
- ZIJLSTRA, JELLE. Dr. Jelle Zijlstra: gesprekken en geschriften. Samengest. door G. Puchinger. 2e dr. Naarden, Strenght, 1979. 383 blz.

1980

BOSSCHER, DOEKO. Om de erfenis van Colijn: de ARP op de grens van twee

- werelden, 1939-1952. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1980. 480 blz. (*)
- DAY, ALAN J., en Henry W. Degenhardt. Political parties of the world. Harlow, Longman, 1980. 432 blz. (Keesing's reference publ.)
- DEUTSCH, KARL WOLFGANG. Politics and government: how people decide their fate. 3rd ed. with chapters contrib. by Edwin O. Reischauer a.o. Boston, Houghton Mifflin, 1980. 656 blz.
- DOCTOR Algra, de Friese senator. Door G. Puchinger e.a. Franeker, Wever & Het Friesch Dagblad, 1980. 192 blz.
- ECONOMY, The, and politics of the Netherlands since 1945. Ed. by Richard T. Griffiths. The Hague, Nijhoff, 1980. 311 blz.
- GOES VAN NATERS, M. VAN DER. Met en tegen de tijd: een tocht door de twintigste eeuw. Amsterdam, Arbeiderspers, 1980. 324 blz.
- GRAMSCI, A. Grondbegrippen van de politiek: hegemonie, staat, partij. Nijmegen, Socialistiese uitg. Nijmegen, 1980. 99 blz.
- GROEI, De, naar het CDA: momenten en impressies uit dertien bewogen jaren: in opdracht van de wetenschappelijke instituten van het CDA ter gelegenheid van de fusie van ARP, CHU en KVP op 11 oktober 1980. Franeker, Wever, 1980. 207 blz.
- HANDBUCH des deutschen Parteiensystems: Struktur und Politik in der Bundesrepublik zu Beginn der achtziger Jahre. Hrsg. von Heino Kaack und Reinhold Roth. Opladen, Leske, 1980. 2 dl.
- JANDA, KENNETH. Political parties: a cross-national survey. New York, Free press, 1980. 1019 blz.
- JANSEN VAN GALEN, JOHN, en Bert Vuysje. Drees, wethouder van Nederland. 2e dr. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1980. 188 blz.
- KLEINE sociologische literatuurgids. Onder red. van: L. Rademaker en R.J.P. van Hoorn. Utrecht, Het Spectrum, 1980. 118 blz. (Aula-boeken; 669)
- NEDERLAND na 1945: beschouwingen over ontwikkeling en beleid. Door H.B.G. Casimir, A.K. Constandse, H. Daudt e.a. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1980. 309 blz.
- NIET bij puinruimen alleen: economische crisis en socialistische politiek in Nederland. John Huige, Siep Stuurman (en) Luuk Wijmans, red. Amsterdam, Van Gennep, 1980. 316 blz.
- PARLEMENTAIRE controle en de democratie in de verzorgingsstaat: staatsrechtcongres 1980. Utrecht, Ars Aequi, 1980. 90 blz.
- PARLIAMENTS and economic affairs in Britain, France, Italy and the Netherlands: the results of a survey by the Committee of cooperation for European parliamentary studies. Ed. by David Coombes and S.A. Walkland. London, Heinemann, 1980. 238 blz.
- PLANKEN, TON. Den Haag vandaag: televisie en de zekerheid van een scheef beeld. 2e dr. Amsterdam, Bakker, 1980. 232 blz. (*)
- PUCHINGER, G. In gesprek met het kabinet-Van Agt. Kampen, Kok, 1980. 377 blz.
- ROSENTHAL, URIEL. Politiek, de staat en het staatsapparaat. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1980. 29 blz.

VADERLANDS verleden in veelvoud: opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Samengest. door C.B. Wels, eindred.: G.A.M. Beekelaar e.a. 2e herz. dr. Den Haag, Nijhoff, 1980. Df. 2.

WAARHEID, De, in de oorlog: een bundeling van illegale nummers uit de jaren '40-'45. Amsterdam, Pegasus, 1980. 335 blz.

1981

ACTUALITEIT van politieke filosofie. Red. Percy B. Lehning, M.P.C.M. van Schendelen. Amsterdam, Intermediair, 1981. 208 blz.

BAKVIS, HERMAN. Catholic power in the Netherlands. Kingston, McGill-Queens university press, 1981. 240 blz.

BERNSTEIN, EDUARD. De voorwaarden tot het socialisme en de taak van de sociaal-democratie. Amsterdam, Arbeiderspers, 1981. 308 blz.

CATE, LAURENS TEN. De mensen mogen niet meedoen in Nederland: kanttekeningen bij de politieke gebreken van onze democratie. (Leeuwarden), Friese pers boekerij, 1981. 185 blz.

CRISIS, De, te lijf: een ander sociaal-economisch beleid. Door de Werkgroep "De Rode Draad". Utrecht, Het Spectrum, 1981. 108 blz.

DEMOCRATIE: theorie en praktijk. J.J.A. Thomassen (red.). Alphen aan den Rijn, Samsom, 1981. 348 blz.

DONA, HANS. Sport en socialisme: de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond. Amsterdam, Van Gennep, 1981. 314 blz.

GOKKEL, H.R.W. Juridische literatuurgids. 3e, geheel herz. dr. Zwolle, Tjeenk Willink, 1981. 151 blz.

HEER, DIK DE. Politicologische literatuurgids. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1981. 216 blz.

HUETING, ERNEST, Frits de Jong en Rob Ney. Ik moet, het is mijn roeping: een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra. Amsterdam, Bakker, 1981. 223 blz.

KERNTHEMA'S van de politicologie. Red.: M.P.C.M. van Schendelen. 2e geheel herz. dr. Meppel (etc.), Boom/Intermediair, 1981. 308 blz.

KIESWET: wet van 13 juli 1951, Stb. 290; Wet Europese verkiezingen: wet van 13 december 1978, Stb. 652. Bew. door W.K.J.J. van Ommen Kloeke en E.F. Eering. 26e dr. Zwolle, Tjeenk Willink, 1981. 530 blz. (Nederlandse staatswetten, ed. Schuurmans & Jordens; 2).

KIEZEN in Nederland: 26 mei 1981: wat de kiezers deden en waarom. Onder red. van A.Th.J. Eggen, C. van der Eijk en B. Niemöller. Zoetermeer, Acta-boek, 1981. 174 blz.

KOSSMANN, E.H. Over conservatisme. Amsterdam, Athenaeum, Polak & Van Gennep, 1981. 32 blz. (Johan Huizinga-lezing, 1980).

LEDEN van de Staten-Generaal: kamerleden over de werking van het parlement. Onder red. van M.P.C.M. van Schendelen e.a. 's-Gravenhage, VUGA, 1981. 377 blz. + bijl. 6: rechte tellingen. 117 blz.

MEER, TOM VAN DER, Steven van Schuppen en S. Veen. De SDAP en de kiesrechtstrijd: de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913. Amsterdam, Van Gennep, 1981. 224 blz.

- MEIJER, W.H. Terugblik: herinneringen van een sociaal-democraat. Amsterdam, Van Genneep, 1981. 356 blz.
- MOULAERT, JAN. De vervloekte staat: anarchisme in Frankrijk, Nederland en België, 1890-1914. Berchem, Epo, 1981. 208 blz.
- NAFTANIEL, R.M. Verkiezingen '81: standpunten over het Midden-Oosten. Den Haag, Centrum voor informatie en dokumentatie Israël, 1981. 52 blz.
- NEDERLAND industrialiseert!: politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955. Herman de Liagre Böhl, Jan Nekkers en Laurens Slot (red.). Nijmegen, Socialistische Uitgeverij Nijmegen, 1981. 376 blz.
- OUD en nieuw fascisme (Anne Frankstichting). Amsterdam, Van Genneep, 1981. 207 blz.
- PUCHINGER, GEORGE. Ontmoetingen met Nederlandse politici. Zutphen, Terra, 1981. 388 blz.
- SCHENDELEN, M.P.C.M. VAN. Het Nederlandse kamerlid = The Dutch member of parliament. Rotterdam, Erasmus Universiteit, Fac. der Sociale Wetenschappen, 1981. 375 blz.
- SCHWIETERT, CHARL, en Hans Hillen. De formatie van een tijdbom: het tweede kabinet-Van Agt. Haarlem, De Haan, 1981. 136 blz.
- SOCIALE kaart van Nederland. L. Rademaker (red.). Utrecht, Het Spectrum, 1981. D1. 4 (430 blz.). (Aula-boeken; 684)
- STALINISME en destalinisatie: verslag van het Amsterdamse congres. (Door) Anet Bleich e.a. Amsterdam, Van Genneep, 1981. 337 blz.
- TROMP, JAN, en Paul Witteman. Voor de duvel niet bang: mr. Dries van Agt, van weerzin tot wellust. 6e dr. Haarlem, De Haan, 1981. 204 blz.
- TROMP, JAN, en Paul Witteman. Waar de klappen vallen: de crisis en het antwoord van Albada. Haarlem, De Haan, 1981. 148 blz.
- VAN brede visie tot smalle marge: acht prominente socialistische over de SDAP en de PvdA. Onder red. van Jan Bank en Stef Temming. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1981. 255 blz.
- WIEGMAN, O., A.D. de Roon en Th. Snijders. Mening en media: politieke opposanten in een realistisch experiment. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1981. 327 blz.

1982

- ADIEU Dries: overpeinzingen bij het afscheid van een liefhebber in de politiek. (Door) Hans Wiegel, D. Dolman, W.F. de Gaay Fortman e.a. 3e dr. Bussum, Van Holkema & Warendorf, 1982. 96 blz. (*)
- BIJZONDER, Een, kamerlid: (ter gelegenheid van het aftreden als Tweede Kamerlid van Joop Wolff). Samenst. Marisca Milikowski. Amsterdam, Pegasus, 1982. 79 blz. (*)
- ENGEL, PAUL VAN. De onweerstaanbare opkomst van Jan Terlouw. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1982. 181 blz.
- FRANSEN, H.M. Tweede Kamer en Binnenlandse Zaken: een verkennend onderzoek naar parlementaire invloed onder het kabinet-Den Uyl. Assen, Van Gorcum, 1982. 257 blz.

- GEEF fascisme geen kans!: discussies over de vele gezichten van het hedendaagse fascisme (Amsterdams initiatief tegen fascisme, racisme en anti-semitisme). Amsterdam, SUA, 1982. 87 blz.
- HARMSEN, G. Nederlands kommunisme: gebundelde opstellen. Nijmegen, SUN, 1982. 388 blz.
- HARTVELD, LEO, Frits de Jong Edz. en Dries Kuperus. De Arbeiders Jeugd Centrale AJC: 1918-1940, 1945-1959. Amsterdam, Van Genneep, 1982. 274 blz.
- IN de schaduw van de depressie: de NSB en de verkiezingen in de jaren dertig: drie case-studies onder red. van H.W. von der Dunk. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1982. 222 blz.
- MEERTENS, PIET J. In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst: radicalen en religieuze socialisten in Nederland. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1982. 240 blz.
- MORRIEN, JOOP. Indonesië los van Holland: de CPN en de PKI in hun strijd tegen het Nederlands kolonialisme. Amsterdam, Pegasus, 1982. 272 blz.
- NEDERLAND, links en de Koude Oorlog: breuken en bruggen. Red. Joost Divendal, Arnold Koper e.a. Amsterdam, De Populier, 1982. 191 blz.
- PANNEKOEK, ANTON. Herinneringen: herinneringen uit de arbeidersbeweging; Sterrenkundige herinneringen. Samengest. en verzorgd door B.A. Sijes e.a. Amsterdam, Van Genneep, 1982. 398 blz.
- POLITIEK: mensen, macht en mogelijkheden. Door Henk van Hoorn e.a. Amsterdam, Bakker, 1982. 160 blz. (*)
- POLITIEKE stelsels: stabiliteit en verandering. U. Rosenthal (red.). Alphen aan den Rijn, Samsom, 1982. 392 blz.
- RIEL, H. VAN. Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw. Assen, Van Gorcum, 1982. 255 blz.
- ROETHOF, HEIN. De abortuskwestie en meer dan dat. Den Haag, Stimezo, 1982. 335 blz.
- SCHAKEL, MAARTEN. De laatste der mannenbroeders: politicus met een ideaal. 2e dr. Haarlem, De Haan, 1982. 195 blz.
- SCHOLTEN, OTTO. Krant en democratie: een studie naar politieke informatie in landelijke dagbladen. Amsterdam, VU boekhandel/uitg., 1982. 419 blz. Proefschrift Amsterdam VU. (*)
- SOCIAAL-DEMOKRATIE en cultuurpolitiek: lezingen gehouden op het kongres "Sociaal-demokratie: theorie en strategie". Door Jan Rogier e.a. Amsterdam, Boekmanstichting, 1982. 118 blz.
- VALKENBURGH, P. Politiek en samenleving: centrale problemen, alternatieven en overzichten. Assen, Van Gorcum, 1982. 158 blz.
- WISSEN, GERARDUS JOHANNES MARIA VAN. De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven. Proefschrift Univ. van Amsterdam. Amsterdam, Rodopi, 1982. 724 blz.

3. overig materiaal

a. tijdschriften en vervolgwerken

- nieuwe abonnementen

algemeen

ACTA POLITICA. Meppel, Boom, 1982- .
BELEID EN MAATSCHAPPIJ. Meppel, Boom, 1982- .
CIVIS MUNDI: tijdschrift voor burgerschapsvorming. 's-Gravenhage,
Stichting Civis Mundi, 1982- .
IN HET SPOOR. Z.pl., Landelijke Stichting tot handhaving van de Staat-
kundig Gereformeerde beginselen, 3 (1979), nr. 1- . (*)
JAARBOEK van het Katholiek Documentatiecentrum, 1971- . Nijmegen,
Katholiek Documentatiecentrum, 1972- . (De Jaarboeken van 1972 en
1974 waren reeds in het bezit van het DNPP; die van 1971, 1973, 1975,
1976, 1977, 1979 en 1980 werden retrospectief verworven). (*)
JAARVERSLAG (van de) Sectie militaire geschiedenis van de landmachtstaf,
1979- . (*)
PARLEM EN KIEZER: jaarboek 1978/1979- . 's-Gravenhage, Nijhoff,
1981- .

CPN

CPN-LEDENKRANT, 1 (1982)- . (*)
OP DE HOOGTE: informatie-bulletin voor raads- en statenleden van de CPN,
1982- . (*)
PLATFORM: informatie over sociaal-economische vraagstukken, 2 (1982),
nr. 5- . Amsterdam, CPN, 1982- . (*)

D'66

D'66 NIEUWSBRIEF: periodiek orgaan D'66 regio Groningen, 7 (1983)- . (*)
VOOR DE d'RAAD. (Den Haag), PSVI-D'66, 1 (1982)- . (*)

EVP

INFO: (blad van de) Evangelische Volkspartij, 2 (1982), nr. 10- . (*)
(Ook aantal andere nummers aanwezig)

FNP

FRIJBUTSER: moannebled fan 'e fryske nasjonale partij, nr. 164 (1982).
Ljouwert, FNP, 1982. (*)

Internationale Kommunistische Stroming

WERELDREVOLUTIE: driemaandelijkse publikatie in Nederland van de Inter-
nationale kommunistische stroming, 1982, nr. 18- . (*)

NVU

WIJ NEDERLAND: kwartaalblad van de Nederlandse Volksunie, 12 (1982)- .
(Aanwezig zijn ook een aantal nrs. uit 1972-1981) (*)

PSP

ONS GENOEGEN: intern PSP-orgaan, 1982, nr. 124- . (*)

PvdA

ROOIE VROUW: orgaan van de Rooie vrouwen in de PvdA, 1982, nr. 1- . (*)

WITSENKADER: (kaderblad van de Partij van de Arbeid), 1 (1982), nr. 25- . (*)

VVD

LIBERAAL REVEIL, 23 (1981)- .

- losse nummers

algemeen

Indexen 1976-1980 bij de GROENE AMSTERDAMMER.

INDIVIDU en gemeenschap: de plaats van de christen in kerk en maatschappij.
Themanummer van DE CIVITATE: officieel orgaan van de Civitas Studio-
sorum in Fundamento Reformato, 24 (1974), nr. 10. (*)

RADIX: uitgave van het Gereformeerd wetenschappelijk genootschap, 8 (1982),
nr. 1. (*)

Centrumpartij

MIDDENWEG: orgaan van de Centrumpartij. 1981, nr. 10; 1982, nr. 1/2. (*)

DS'70

POLITIEK BULLETIN van DS'70, 1971 (nrs. 4-5, 8-11); 1972 (nrs. 11-20);
1973 (nrs. 21-27, 30). (*)

PvdA

SOCIALISME EN DEMOCRATIE: maandblad van de Partij van de Arbeid, 1 (1939),
nrs. 1-7; 2 (1940), nr. 4.

b. jaarverslagen, jaarrekeningen en financiële verslagen van verschillende
politieke partijen.

c. verkiezingsmateriaal en -programma's van de Tweede Kamerverkiezingen
en Gemeenteraadsverkiezingen 1982. Van de Statenverkiezingen 1982 heeft
het DNPP bijna alle afzonderlijke provinciale programma's en kandidaten-
lijsten van de landelijke politieke partijen in haar bezit.

d. bandopnames:

- D'66, 32e ALV te Amersfoort, 20 maart 1982.
- DS'70, buitengewoon congres te Apeldoorn, 15 mei 1982.
- CPN verkiezingsconferentie te Amsterdam, 26 juni 1982.
- PPR verkiezingscongres te Utrecht, 3 juli 1982.
- PvdA extra verkiezingscongres te Amsterdam, 10 juli 1982.
- D'66, 33e ALV te Amersfoort, 16-17 juli 1982.
- D'66, 34e ALV te Amersfoort, 29-30 oktober 1982.

- 28e CPN-congres te Amsterdam, 26-28 november 1982.
 - Hoorzitting vaste Tweede Kamercommissie Buitenlandse Zaken over Polen, 3 februari 1982. (*)
 - (Van de (A)LV's van de VVD ontvangt het DNPP uitgetikte teksten van integrale geluidsopnames).
- Verder verzamelt het DNPP zoveel mogelijk schriftelijk congresmateriaal van de verschillende politieke partijen.

e. ongepubliceerd materiaal:

BEERMAN, MARCEL, en Lenny Vulperhorst. Sociaal-democratie, grond-politiek en staatsinterventie. Doctoraalscriptie GU. Amsterdam, Subfac. der algemene politieke en sociale wetenschappen, 1981. 210 blz. (Meded. van de Subfac. der algemene politieke en sociale wetenschappen; 12). (*)

BROEKSMA, BERT. D'66 in het licht van de links-rechts tegenstelling tussen 1973 en 1981. Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1979. 37 blz. (*)

DEKKER, SIEP. Van protest tot partij: de ontstaansgeschiedenis van de KNP en de terugkeer tot de KVP, 1946-1956. Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1979. 23 blz. (*)

EBBES, P. Anton Pannekoek. Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 37 blz. (*)

HENSEN, CHRIS. De Revolutionair-Socialisten: de RSP en de RSAP, 1929-1940: voorlopers van Nieuw Links? Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 28 blz. (*)

JAARSMA, REINOUT. Het verzet van de Nieuwmarkt tegen de metro-aanleg, bekeken in het licht van de Nieuw Linkse beweging in Nederland. Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., z.j. 31 blz. + bijlagen. (*)

KEUN, JOOP. Provo: culturele en maatschappelijke verandering? Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 29 blz. + bijlagen. (*)

MEIDE, D. VAN DER. De PSP, 1975-1981. Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 23 blz. (*)

NOOMEN, IDA. Het vrouwbeeld bij extreem-rechts in Nederland: een onderzoek naar de ideeën van NVU en OSL over vrouwen. Literatuurrapport Bibliotheek- en dokumentatieakademie Groningen. Groningen, z.u., 1982. 56 blz. (*)

POPKEN, LINEKE. DS'70, interne partijontwikkelingen 1970-1981: literatuurlijst over het ontstaan van DS'70 en de ontwikkelingen binnen de partij tot en met 1981. Groningen, z.u., 1982. (*)

RINZEMA, A.J. Radicaal, solidair en anti-revolutionair: de evangelisch-radicalistische stroming in de ARP in de jaren zestig. Kandidaatsscriptie RU Groningen, Instituut voor Geschiedenis. Groningen, RUG-IvG, 1982. 27 blz. (*)

SIBBEL, NICK. Wiens wil is wet in de PvdA: een onderzoek naar besluitvorming. Doctoraalscriptie Vrije Universiteit. Amsterdam, z.u., 1982. 101 blz. (*)

VRIES, M. DE. Het verdeelde kader: een vergelijkend onderzoek naar de mate van homogeniteit binnen politieke partijen. Doctoraalscriptie RUG.

Groningen, z.u., 1982. 68 blz. (*)

WIJK, H. VAN DER, en T. van der Zwan. De discussie die leidde tot de splitsing van de SDAP (1909). Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 20 blz. (*)

WIJNSTRA, ROLF. De linkervleugel in de SDAP en de OSP, 1927-1935: voorlopers van Nieuw Links? Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 27 blz. (*)

ZWAN, TJEERD VAN DER. De Nieuwe Tijd-groep en haar kritiek op de SDAP-leiding, (1900-1907); Politieke ideeën van de Nieuwe Tijd-groep in vergelijking met de politieke ideeën van Nieuw Links (1960-'77). Referaat RU Groningen. Groningen, z.u., 1982. 39 blz. (*)

DNPP.PUBLICATIES

Naast dit Jaarboek 1982 zijn de volgende DNPP-publicaties nog beschikbaar:

Jaarboek 1976 met o.a. de volgende bijdragen:

f12,50

- interview van drs. J.Th.M. Bank en de heer G.G.J. Thissen met prof. dr. P.R. Baehr, één van de initiatiefnemers tot oprichting van D'66, op 24 september 1974
- geannoteerde bibliografie over de Anti-Revolutionaire Partij in de jaren 1966-1968, inclusief de Christen-Radicalen, de Groep van Achttien en de samenwerking met CHU en KVP. Samengesteld door C.C. de Beer.
- lijst van de politieke partijen die sedert de Tweede Wereldoorlog hebben deelgenomen aan verkiezingen voor de Tweede Kamer (met opgave van: naam van de partij, datum van oprichting, (eventueel) verkregen zetels, behaalde percentages stemmen, jaren van regeringsdeelname en de regeringscombinaties). Samengesteld door mr. D.J. Elzinga in samenwerking met A. Bakker.

Jaarboek 1979 met o.a. de volgende bijdragen:

f12,50

- I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur: "Het middenkader van de VVD. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de afgevaardigden op de Algemene Vergadering van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie op vrijdag 10 en zaterdag 11 maart 1978 te Utrecht."
- R.A. Koole: "De KVP en het kompas Romme/Luns."
- A.P.M. Lucardie: "De 'New Left' in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP en PvdA in de periode 1960-1977."
- L.P. Middel: "Spelregels voor 'Partijgenoten' en 'Kameraden'. Over de organisatiestructuur van de PvdA en de CPN."
- J.B. Dik en S. Singelsma. Delen uit: "Nederlandse politieke partijen en Europese samenwerking en eenwording. De houding van de ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD 1945-1980."

Jaarboek 1980 met o.a. de volgende bijdragen:

f15,00

- I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur: "Het middenkader van het CDA. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de leden van het congres van het Christen-Democratisch Appèl op 20 januari 1979 te Den Haag".
- L.P. Middel en W.H. van Schuur: "Dutch party delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics, of Delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD."
- I. Lipschits en A.P.M. Lucardie: Campaign Analysis Report: The Netherlands; the first direct elections to the European Parliament.
- A.P.M. Lucardie: "Meningsvorming binnen de PvdA. Een voorlopig verslag van een inhoudsanalyse van discussieverslagen uit de afdelingen van de Partij van de Arbeid."
- S.G. Steffensen: Waarom werd de SDAP niet ontbonden?

Beschrijving van het aanwezige materiaal op het Documentatiecentrum

f3,50

Nederlandse Politieke Partijen (najaar 1981)

Deze publikaties kunt u nog bestellen door de respectievelijke bedragen over te maken op giro 826171 t.n.v. Rijksuniversiteit Groningen o.v.v.

"Jaarboek 1976 (1979, 1980) of *Beschrijving*, DNPP, 084503"

AUTEURS

- J. Bank is wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht en als buitengewoon hoogleraar verbonden aan de subfaculteit maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. (In 1983 hoopt hij te promoveren op een studie over "Katholieken en de Indonesische Revolutie").
- J. Hippe studeerde politieke en sociale wetenschappen op de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en verricht op vrijwillige basis enige werkzaamheden voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit te Groningen.
- A.A. Koeneman is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit te Groningen.
- R.A. Koole is als Hoofd verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit te Groningen.
- A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit te Groningen.
- G.G.J. Thissen studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen en is thans werkzaam op het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- M.S. de Vries studeerde sociologie op de Rijksuniversiteit te Groningen en is vanaf augustus 1981 betrokken bij het (internationale) "Middle Level Elites-project", dat gecoördineerd wordt door de Universiteit van Mannheim (BRD).